

Tüskés Anna

„...en-nemzetem külhoni híre-sorsa”

Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Budapest, 2019

A kutatás az NKFIH PD 120947 jelű pályázat keretében valósult meg

Lektorálta: Karafiáth Judit

© Tüskés Anna, 2019

ISBN

Az első borítón:

A hátsó borítón:

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató

Nyomdai előkészítés:

Vezető:

Tördelés:

Borító:

Nyomdai munka:

Felelős vezető:

Tartalom

Bevezetés	4
Kvantitatív áttekintés a két irodalom „sikeres” szerzőiről	12
„A fordításnak egyetlenegy rendszabálya” Heltai Jenő francia levelesládájából	21
François Gachot magyar–francia irodalmi, képzőművészeti és zenei kapcsolataihoz: Két új hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeumban	44
„Te áldott Antológ” Gara László élete és munkássága	81
Illyés Gyula francia–magyar kultúrdiplomáciai tevékenysége 1946–1948-ban	120
„Gyermekei a könyvei voltak.” Rab Gusztáv munkássága 1950 és 1963 között	132
Magyarország képe Rab Gusztáv <i>Utazás az ismeretlenbe</i> című regényében	167
„Vous m’appreniez le nom des arbres” Nemes Nagy Ágnes francia levelesládájából	183
Bibliográfia	205
Személynévmutató	

Bevezetés

Az évszázadokon átívelő francia–magyar irodalmi kapcsolatok egyik csúcspontja a 19–20. század fordulójára esik. Az egyre gyorsabb és olcsóbb utazási, levelezési lehetőségek akkor nagymértékben ösztönözték a folyamatos és intenzív személyes érintkezést. Az egész 20. századi magyar irodalomban fontos szerepet töltöttek be a francia hatások, a francia avantgárd által ihletett versektől kezdve a „nouveau roman” hatásáig. A francia irodalom nem csupán folyamatos ihletője, hanem közvetítője is a magyar kultúrának, amivel erőteljesen hatott a magyarságról alkotott nyugat-európai képre. A közgyűjteményekben található régebben és újonnan bekerült kéziratári források feltárása, tanulmányozása és közlése elengedhetetlen az irodalmi folyamatok és kölcsönhatások jobb megismeréséhez.

A francia és magyar írók, költők nemzetközi kapcsolati hálójának elemzése jelentősen hozzájárul a szerzők életének, társadalmi beágyazottságának megismeréséhez, elősegíti a művek értelmezését, s jó alapot kínál a nemzetek közötti irodalmi érintkezések bemutatásához. A levelezésekben megnyilvánuló írói önértelmezések egyszerre fejezik ki a személyiséget, dokumentálják a társadalmi szerepeket, jelzik a reprezentációs igényt és mutatják az írók társadalmi értékelését. Lenyomatát adják a kor irodalmi áramlatainak, s jelzik az egyéni, családi és állami törekvéseket. Az irodalomtörténeti feldolgozás és értékelés csak akkor lehet teljes, ha támaszkodhat a vizsgált írók nemzetközi levelezésére.

A 20. századi francia–magyar irodalmi találkozások története csak alkalmasszerűen van jelen az irodalomtörténeti kutatásokban. A két irodalom kapcsolattörténetének utolsó módszeres áttekintése 1970-ben jelent meg Köpeczi Béla és Sötér István szerkesztésében; ennek mintegy fele foglalkozik a 20. századdal.¹ Néhány kivételtől eltekintve hiányoznak az írók külföldi viszonyrendszerét bemutató dokumentumközlések. A szakirodalom egyik legfontosabb tétele az elmúlt másfél évtizedben a Karafiáth Judit által 2004 novemberében Budapesten rendezett konferencia 2005-ben megjelent tanulmánykötete, amely a szinte egy időben alapított két irodalmi folyóirat – az 1908-ban indult *Nyugat* és az 1909 létrejött *Nouvelle Revue Française* – kapcsolatait tárja fel.²

A kapcsolattörténeti elemzéseknek több tudományág vizsgálataira együttesen kell támaszkodniuk, így például a diplomáciatörténet,³ a peregrinációkutatás,⁴ az

¹ KÖPECZI–SÖTÉR 1970.

² KARAFIÁTH 2005.

³ PL. BORHI 2009; KECSKÉS 2013; GARADNAI 2013.

⁴ PL. KARAFIÁTH 1993; SZÁSZ 2005.

intézménytörténet,⁵ az emigrációkutatás⁶ és a hadtörténet⁷ eredményeire. Számos tanulmány és forráskiadás jelent meg egy-egy költő munkásságáról.⁸ A kutatások két fő motorja és közlöje 1989 óta a budapesti Centre Interuniversitaire d'Études Françaises és a központ *Revue d'Études Françaises* című folyóirata, valamint a párizsi Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises és a kiadásában megjelenő *Cahiers d'Études Hongroises*.

I. Célkitűzés, fontosabb eredmények

A jelen tanulmánykötet célja hat, a két kultúra érintkezéseinek szempontjából jelentős 20. századi szerző és műfordító – François Gachot, Gara László, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes és Rab Gusztáv – személyes kapcsolati hálójának feltárása a magán- és közgyűjteményekben őrzött levelezések tükrében. Ötüknél a francia(–magyar) kapcsolatok egészét próbálom megvilágítani, Illyés Gyula esetében a francia kapcsolatoknak csak egy szeletét, az 1946–1948 közötti kultúrdiplomáciai tevékenységet vizsgálom. A legfőbb kérdés, amire választ kerestem kutatásaim során, az, hogy milyen előfeltételei vannak egy magyar író francia recepciójának.⁹ Gara László, Heltai Jenő, Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes és Rab Gusztáv munkásságát vizsgálva a következő eredményekre jutottam:

1. Alapvető fontosságú a magyar író-költő alapos francia nyelvtudása és műveltsége. A jó nyelvtudást magánúton vagy gimnáziumi tanulmányai során szerezhette meg a magyar diák, majd elmélyíthette hosszabb-rövidebb franciaországi tartózkodás során. Ez mind az öt vizsgált magyar író-költő esetében megvalósult: Heltai magántanártól, a többiek gimnáziumban tanultak franciául. Gara 1924-től újságíróként Párizsban élt, tanult és dolgozott. Heltai sokat járt Franciaországban, sok francia drámát fordított a magyar színházak számára. Illyés 1922-től 1926-ig Párizsban élt, tanult és dolgozott. Nemes Nagy ugyan nem sok időt töltött Franciaországban: az 1948-as párizsi tartózkodás után csak tizenhárom évvel később, 1961 júniusában utazott ismét Párizsba, de a két út között intenzív levelezést folytatott. Rab újságíróként az 1930-as években rendszeresen ment külföldre – főleg Francia- és Olaszországba – tudósítani a magyar *Az Est Lapokat*, majd 1958-ban végleg Franciaországba költözött.
2. Kiváló francia fordítóval és lehetőleg kiterjedt francia kapcsolati hálóval is kell rendelkeznie a magyar írónak-költőnek. A fordítás ritkán egyetlen személy munkája: tökéletesen kétnyelvű

⁵ Pl. GARAI 2016; ROMSICS 1990.

⁶ Pl. NAGY 2000; BORBÁNDI 2006.

⁷ Pl. BENE 2018.

⁸ Pl. KULIN 2007a; LABIDOIRE 2012.

⁹ A műfordításról francia-magyar relációban legutóbb megjelent két fontos kiadvány: JÓZAN 2009; SZABÓ–LŐRINSZKY 2018.

fordító híján a magyar művet általában egy franciául minél jobban tudó magyar fordítja franciára, majd együttműködik egy francia író-műfordítóval, aki elkészíti a végleges változatot. Ennek a kritériumnak is többé-kevésbé megfeleltek az elemzett szerzők. Heltainak sikerült közülük a legkevésbé jó fordítót találnia. Nemes Nagy Ágnes verseinek Paul Chaulot ideális fordítója volt: francia nyersfordításból dolgozott ugyan, de a két művész rokon költői világa, valamint a fogékonyság egymás nyelvére és kultúrájára lehetővé tette magas minőségű francia fordítások elkészültét. A Gara László által szervezett-szerkesztett magyar költészeti antológia az egyik legkiemelkedőbb példája a magyar nyersfordítás alapján készült francia műfordításoknak. Aurélien Sauvageot, François Gachot, Roger Richard, Kassai György, Eugène Guillevic és újabban Guillaume Métayer azok a legkiemelkedőbb fordítók, akiknek nem volt illetve nincs szüksége nyersfordításra a nyomdakész változat elkészítéséhez.

3. Szükség van arra, hogy egy francia kiadó anyagi lehetőséget lásson a magyarból franciára fordított mű kiadásában, vagy közös magyar–francia kiadás is lehetséges. Viszonylag kevés esetben jött létre tisztán francia finanszírozású kiadás. A félig magyar–félig francia kiadás kevésbé elegáns, de valamivel könnyebb megszervezni. Ebben az esetben – így például a Corvina és a Gallimard illetve a Corvina és a Seuil közötti együttműködésekben – a magyar fél viseli a nyomdai költségeket, és a francia kiadó végzi a terjesztést; a fordítás finanszírozása megegyezés kérdése. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kinyomott példányok el is kelnek.

4. Ideális esetben a magyar mű jól illeszkedik valamilyen nyugat-európai divathullámba vagy irodalmi áramlatba, és sikerül eladni a kinyomott példányokat. Ez tudomásom szerint egyedül Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe* című regénye francia kiadásának (1959) esetében teljesült, mert kielégítette az aktuális nyugat-európai kíváncsiságot a vasfüggönytől keletre található valóság iránt.

5. Magyar irodalmi művek alapján viszonylag ritkán készült külföldi film.¹⁰ Az itt vizsgált életművek közül egyedül Heltai Jenő *A III-es* és Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe c.* regénye esetében merült fel a lehetőség, hogy külföldön film készüljön belőlük.

II. A felhasznált források

Összesen öt közgyűjteményben és két magángyűjteményben tártam fel levelezéseket. Ezek legnagyobb részét, mintegy ezeröt száz dokumentumot (levél, képeslap, távirat, lektori jelentés,

¹⁰ Bíró Lajos több regénye alapján készült külföldön film, pl. *A serpolette* (Die Tragödie eines verschollenen Fürstensonnes, rend. Alexander Korda, 1922), *Don Juan három szerelme* (Don Juan's three nights, rend. John Francis Dillon, 1926); Móricz Zsigmond *Komor ló* című novellája felhasználásával készült a *Hortobágy* (rend. Georg Höllering, 1936).

felhívás stb.) a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őriz. A feltárt dokumentumok szerzői vagy címzettjei: Benedek Marcell, Dénes Tibor, Déry Tibor, Dobossy László, Dormándi László, François Gachot, Gara László, Gyergyai Albert, Heltai Jenő, Jankovich Ferenc, Bajomi Lázár Endre, Löffler A. Pál, Márkus Ottilia és Bölöni György, Murányi Kovács Endre, Nemes Nagy Ágnes, Rab Gusztáv, Jean Rousselot, Aurélien Sauvageot, Szabó Dezső, Szini Gyula. Ugyanitt személyhez nem köthető, egyéb szórvány dokumentumokat is feltártam. További dokumentumokat tanulmányoztam az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (Ambrus Zoltán-hagyaték), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában (François Gachot-hagyaték), a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Archívumában (Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós), Fehérvárcsurgón a Károlyi Alapítvány (FKA) Fejtő Ferenc-hagyatékában, és a Lausanne-i Fondation Gilbert Trollet-ban (Université de Lausanne). Illyés Gyula és Bajomi Lázár Endre hagyatékának magángyűjteményben őrzött részében összesen hatszáz levél feltárására volt lehetőségem.

Kutatásom során a források közlésének engedélyezése miatt felvettem a kapcsolatot a jogutódokkal, akik gyakran nemcsak hozzájárultak a közléshez, hanem újabb dokumentumokat is rendelkezésemre bocsátottak. Ezek később részben vagy egészben közgyűjteménybe, a Petőfi Irodalmi Múzeumba, kerültek. Ez történt François Gachot és Rab Gusztáv esetében. Gachot nevelt lánya, Fekete-Korolovszky Klára hagyatékában számos magyar költő, író, festő Gachot-hoz illetve lányához írt levelei, versei találhatóak: Biai Főglein István, Csohány Kálmán, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi, Gellért Oszkár, Gereblyés László, Gyergyai Albert, Illyés Gyula, Karinthy Ferenc, Kovács Margit, László Gyula, Martyn Ferenc, Németh László, Petrovics Elek, Louise de Vilmorin és mások tollából.

A közgyűjteményi katalógusokból ismert dokumentumokon kívül a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának teljesen feldolgozatlan Rab Gusztáv-hagyatékában is kutathattam, amire Komáromi Csaba osztályvezető hívta fel a figyelmemet. A hagyatékban talált levelezésen felül a nagyrészt az 1958–1963 közötti franciaországi tartózkodás alatt írt hét, magyarul mindeddig kiadatlan regényt is digitalizáltam, közülük kettőt (*Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* és *Utazás az ismeretlenbe*) sajtó alá rendezve kísérőtanulmányokkal kiadtam (MTA BTK ITI, 2018 illetve 2019), ötöt kiadásra előkészítettem. A kiadás érdekében felkutattam az író leszármazottait és jogutódját, Rohoska Erzsébetet és Mariannát, akik további értékes dokumentumokat bocsátottak rendelkezésemre, illetve szóbeli visszaemlékezéseikkel segítették kutatásomat.

A feltárt összesen mintegy kétezer-ötszáz levelet MySQL adatbázisban rögzítettem. Az adatok bevitelére és megjelenítésére egy PHP-alapú webrendszert fejlesztett Mészáros Tamás, a Budapesti Műszaki Egyetem Méréstechnika és Információs Rendszerek Tanszékének docense az ingyenes ProcessWire keretrendszerre támaszkodva. A nyilvánosan hozzáférhető, angol nyelvű keresőfelülettel rendelkező adatbázis (<http://frhu20.iti.btk.mta.hu/>) jelenleg nyolc közgyűjteményből mintegy harminc irodalmi és irodalomtörténeti személyiséggel kapcsolatos dokumentumokat tartalmaz. Minden levél indexelt, a személy- és intézménynévtár mintegy háromezer nevet tartalmaz. Az öt legtöbb dokumentummal szereplő személy: François Gachot, Gara László, Illyés Gyula, Bajomi Lázár Endre és Jean Rousselot. A levelezések időbeni eloszlását tekintve a legtöbb, kb. 900 dokumentum az 1960-as évekből származik.

Kutatásom során számos olyan forrást is feltártam, amelyek elemzésére a jelen kötetben nincs lehetőségem. Ilyen például a fehérvárcsurgói Károly-kastély Fejtő Ferenc Könyvtárában őrzött 40 francia levél és Bajomi Lázár Endre magántulajdonban lévő mintegy 560 francia levelet tartalmazó hagyatéka. Az 1930-as évek második felében és 1940-es években Franciaországban élt Bajomi Lázár Endre Petőfi Irodalmi Múzeumban és egy magángyűjteményben lévő francia levelezéshagyatéka több tekintetben is kiemelkedő forrás. Gyakran megőrizte leveleinek gépirat másolatát, tehát teljesebb levelezés van a kutató kezében, mint a többi hagyaték esetében. A második világháború után Magyarországra hazatért, az Európa Kiadónál dolgozó Bajomi Lázár kettős célt tűzött maga elé: egyrészt történeti mélységében feltárni és bemutatni a francia–magyar kapcsolatokat, másrészt megismertetni a magyar közönséget a francia kortárs irodalom legújabb műveivel műfordítások és színházi bemutatók formájában.

A levelezésekből megismerhető adatokat kiegészítettem más közgyűjteményekben őrzött források tanulmányozásával. Ezért kutattam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában.

Ahogy a kapcsolattörténeti kutatások több diszciplína eredményeire támaszkodnak, a feltárt források között is előkerültek más tudományterületeket – így a történettudományt és a zenetörténettudományt – érintő dokumentumok. Ilyen például egy ismeretlen levele Pázmány Dénesnek, a szegedi kormány párizsi képviselőjének 1919 júliusából (Varia 01), vagy Krystyna Matheis-Domaszowska lengyel zongorista férjének levele az *Irodalmi Újság* szerkesztősége egyik tagjához a Budapesten 1956 szeptemberében először megrendezett Liszt Ferenc nemzetközi zongoraverseny körüli problémákról (Varia 47).¹¹ A feltárt dokumentumok

¹¹ Dokumentumok közzétéve a francia-magyar 20. századi irodalmi kapcsolatokat bemutató levelezés-adatbázisban: FRHU20 <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/varia-ab-1-50/> A továbbiakban erre hivatkozom közlési helyként. „Varia 01” esetén ld. <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/varia-ab-1-50/var001/>

feldolgozása és adatbázisban való közzététele a magyar és a francia irodalom-, fordítás- és diplomáciatörténeti kutatások számára egyaránt új, eddig ismeretlen forrásokat mutat be. A hálózati forrásközlés előnyei egyértelműen megmutatkoztak ezen a több ezres nagyságrendű levelezéskorpuszon. A szabadszavas keresésen túl lehetőség van a levélszövegekben lévő személy- és intézménynevek indexelésére, ami új összefüggések megfigyelésére és új szempontok felvetésére ad alkalmat. A papír alapú közléseknél ez a mutatókészítés fázisa, – ma már azonban aligha kerül sor ilyen nagy mennyiségű forrás nyomtatott közlésére. A hálózati közlés egyik nagy előnye a nagy mennyiségű forrásban való egyidejű keresések lehetősége. Eredetileg két vagy több különböző hagyatékban őrzött dokumentumokban szereplő azonos személy összekapcsolása új adatokkal gazdagítja a kutatást.

Kapcsolati háló-diagram, hálózatvizualizáció készítésének nem sok értelmét láttam a levelek fennmaradásának és adatbázisban való rögzítésének esetlegessége miatt. A Gara László 1950-es, '60-as évek beli műfordítói, irodalomszervezői tevékenységét megvilágító több ezer levélből mintegy ötszázat rögzítettem az adatbázisban. Ezek minden részletre kiterjedő elemzése nagy feladat elé állítja a kutatót.

A kutatás négy papíralapú szövegkiadást is eredményezett. Nemes Nagy Ágnes francia vonatkozású mintegy hetven levelét teljes egészében közzétettem az online adatbázisban, s ezekből mintegy tízet jegyzetekkel ellátva és magyar fordítással együtt közöltem a Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes leveleiből válogató forráskiadásban.¹² Rab Gusztáv két regényén túl még egy művet sikerült megjelentetni: Gara László és Gara Nathalie eredetileg franciául írt, *Saint-Boniface et ses juifs* című regényének Gara László által készített eddig elveszettnek hitt magyar fordítását (*Saint-Boniface és lakói*, MTA BTK ITI, 2018), amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Gara-hagyatékban található kéziratból rendeztem sajtó alá.

A kutatás legfőbb hozadéka a 2012-ben Párizsból Budapestre került, s azóta is feldolgozatlan Rab Gusztáv-hagyaték felfedezése, ugyanis a hazaérkezés tényét közlő rövid MTI-híradásokon kívül semmit nem lehetett róla tudni, katalógusban nem szerepelt. A Gara-hagyaték anekdota részében találtam egy lapot, amely Rab Gusztáv *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című regénye Gara által készített francia fordításának kéziratosa címlapja. A Flaubert regényeit modellnek tekintő, és műveiben a francia író több eszközét adaptáló Rabnak 1959–1963 között két regénye jelent meg franciául, három angolul és egy-egy németül illetve hollandul, a magyar eredeti kéziratához képest rövidített terjedelemben. Az 1950–1963 közötti munkásság

¹² BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019.

kutatásának egyik tanulsága, hogy regényei elsősorban azért jelenhettek meg idegen nyelven, mert kielégítették a kor aktuális nyugat-európai érdeklődést a közép-európai valóság iránt.

Fontos tanulság ez, hiszen korábban egyetlen magyar író – Jókai Mórtól Móricz Zsigmondon át Márai Sándorig – sem tudott ilyen sikert elérni a francia kiadóknál. Heltai Jenőnek egyetlen műve jelent meg franciául; a *Pál utcai fiúkat* a Stock adta ki 1937-ben, de huszonöt év kellett hozzá, hogy elfogyjon belőle négyezer példány. Márai Sándor *Zendülők*-je ugyan nagy irodalmi siker volt 1932-ben, de még az 1950-es évek végén is raktáron volt a kiadás fele, és francia részről nem volt senki, aki a további műveire reflektált volna. Ugyanez történt Móricz *Sáraranyával* és Zilahy Lajos regényeivel is.

III. Köszönetnyilvánítás

A 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolattörténet témájával egyetemi tanulmányaim során kezdtem foglalkozni *Karafiáth Judit* vezetésével, aki azóta is figyelemmel kíséri és tanácsaival segíti munkámat, s az ő tanulmányai is ösztönöztek a forrásanyag feltárásában. Illyés és Rousselot majdnem három évtizedes (1956–1983) levelezése rávilágított a francia és a magyar kultúra számára egyaránt gyümölcsöző együttműködés állomásaira, azon belül a műfordítások kiemelkedő szerepére. A Christophe Dauphinnel közösen írt, 2015 őszén Párizsban megjelent könyvemben Rousselot Illyéshez írt több mint száz levelén kívül közöltem a francia költő más magyar írókhoz, irodalomtörténészekhez (Dobossy László, Gara László, Jankovich Ferenc, Lipták Gábor, Tóth István) címzett leveleit is.¹³ Az Illyés Gyula Archívumban 2007–2013 között *Stauder Mária* vezetésével végzett hagyatékfeltáró munkám jó kiindulópont volt a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok mélyebb megismeréséhez. Illyés nem kis mértékben éppen franciából készült versfordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos művésszé. Ez a barátság a műfordításokon túl mindhárom irodalmi műnemben új alkotásokat eredményezett. Az Illyés–Rousselot százas nagyságrendű levelezéshez képest a jelen kutatás mennyiségi ugrást jelentett, hiszen az átnézett több ezer dokumentumból feldolgozott és közzétett mintegy két és félezer levél jóval nagyobb adatmennyiség, amelynek minden részét nem is sikerült elemeznem a rendelkezésre álló idő alatt.

A jelen kutatás kezdetét ugyan nem érte meg, de korábbi beszélgetéseink emlékein keresztül is sokat köszönhetek *Ferenczi Lászlónak*, aki 2005 és 2015 között figyelte és segítette frankofón vonatkozású tevékenységeimet, segített kiterjedt tudásával, könyvtárával és tanácsaival.

¹³ DAUPHIN–TÜSKÉS 2015.

A kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal posztdoktori ösztöndíja, a három regény megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap tette lehetővé. Köszönöm munkahelyemnek, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének, hogy befogadta és támogatta vizsgálatomat, s hozzájárult a „Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle” című, több mint negyven előadót megmozgató konferencia megrendezéséhez és lebonyolításához. Erre két társszervező intézménnyel, a Francia Intézettel (*Bénédicte Williams*) és az Egyetemközi Francia Központtal (*Szabó Dávid*) való együttműködésben került sor 2018. december 5–7-én Budapesten.¹⁴

Sokan segítettek tanácsaikkal munkámat, közülük szeretném kiemelni *Buda Attilát*, *Elisabeth Cottier-Fábiánt*, *Dávidházi Pétert*, *François Gautiert*, *Józan Ildikót*, *Madácsy Piroskát*, *Guillaume Métayert*, *Molnos Pétert*, *Sebők Melindát*, *Szávai Jánost*, *Tokai Gábort* és *Tverdota Györgyöt*. Köszönettel tartozom *Komáromi Csabának* és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára többi munkatársának, főként *Látó Imréné Teréznek* a kutatásom során tapasztalt sok figyelemért és segítségért. Köszönöm *Kalla Zsuzsának*, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményi igazgatójaként hozzájárult a kéziratban feltárt francia forrásanyag közléséhez adatbázisban és papír alapú publikációkban egyaránt. Köszönettel tartozom a többi közgyűjtemény vezetőinek és munkatársainak, hogy lehetővé tették munkámat. Külön köszönöm *Cserépfalvi Katalinnak*, *Illyés Máriának*, *Korolovszky Annának*, *Korolovszky Júliának*, *Somlai Gyulának* és *Szoboszlai Margitnak*, hogy a tulajdonukban lévő dokumentumok tanulmányozásának engedélyezésén kívül tanácsaikkal is segítettek. A levelek olvasásában és gépelésében való közreműködésért *Z. Héjjas Eszternek* (Gyergyai Albert- és Bajomi Lázár Endre-hagyaték), *Kakasy Juditnak* (Heltai-hagyaték), *Magas Ágnesnek* (Aurélien Sauvageot-hagyaték) és *Pataky Adriennek* (Déry Tibor-hagyaték) mondok köszönetet.

¹⁴ TÜSKÉS–WILLIAMS–COTTIER–FÁBIÁN–SZABÓ 2019.

Kvantitatív áttekintés a két irodalom „siker” szerzőiről

I. Francia nyelvterületen sikeres magyar írók és költők, fordítók és a kiadók¹⁵

Első lépésben arra voltam kíváncsi, vajon kik a legsikeresebb kortárs magyar, magyarországi származású vagy magyar nyelven író szerzők Franciaországban a 20. században? A kérdés vizsgálatához a Bibliothèque Nationale de France online katalógusát (<https://catalogue.bnf.fr>) hívtam segítségül. A „siker” alapegységének a francia nyelven megjelent önálló könyvet vettem, s figyelmen kívül hagytam az antológiákban, időszaki kiadványokban megjelent franciára fordított műveket, művészleteket.¹⁶ Ezt a számszerű adatot kiegészítettem a művek alapján készült francia színházi bemutatók, rádiójátékok, hanglemezek és a külföldi filmek számával. A külföldi filmekre vonatkozó adatokat az International Movie Database (<https://www.imdb.com/>) adatbázisból vettem.¹⁷ A bibliográfiai adatok önmagukban természetesen nem adnak pontos képet a siker mértékéről, mert nem ismert pontosan, hogy egy kiadás hány eladott példányt jelent, vagy egy színházi előadást, filmet vagy rádiójátékot hányan láttak, hallottak. A 20. századi szerzők sikerét kizárólag a 20. században vizsgáltam, tehát 2000-rel bezáróan, az elmúlt tizenkilenc év termése nem tükröződik az eredményekben.

Az itt közölt számadatok tájékoztató jellegűek, nem fedik teljesen a valóságot. Lehetséges hibaforrás, hogy a könyvtári adatbázisokban elmarad a különböző kiadások jelzése. Az adatbázisokból nem nyerhető ki információ a könyvek megjelenés utáni történetéről sem: ismeretes például Kuncz Aladár *Le monastère noir (Fekete kolostor)* című könyvének sorsa (Paris, Gallimard, 1937), melyből raktártűz miatt szinte az összes példány megsemmisült, s csak kevés példány került forgalomba.¹⁸ Az adatbázisokban ez az adat nem rögzíthető, viszont egy szerző külföldi recepcióját nagyban befolyásoló tényező. A fordítás készítőjének vagy készítőinek megjelölése a könyvekben nem feltétlenül fedi a valóságot: az álnevek használata (pl. Gara László gyakran használta az Imre László álnevet), vagy az első (nyers)fordítás készítőjének elhallgatása is nehezíti a számszerűsítést, a teljesítmény mérhetőségét. Jó példa erre Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe* című regénye francia fordításának története: az író hagyatékában fennmaradt levelezés szerint a nyersfordítást Berki Erzsébet készítette, de a

¹⁵ A magyar szerzők francia nyelvterületen és francia szerzők magyar nyelvterületen való sikerességére vonatkozó vizsgálatom szempontjait Barabási Albert-László *A képlet: A siker egyetemes törvényei* című könyvének ismeretében dolgoztam ki: BARABÁSI 2018.

¹⁶ Ezeket összegyűjtötte: TOULOUZE–HANUS 2002; AUDE 2010.

¹⁷ Az adatbázisokat a statisztika elkészítésére 2019. augusztus 22–26. között használtam. Az itt közölt számadatok tájékoztató jellegűek, nem fedik bizonyosan a valóságot, mert több alkalommal találkoztam azzal a jelenséggel, hogy például a korabeli sajtóból tudtam egy szerző művének színházi előadásáról, de az adatbázisok nem tartalmazták annak adatát.

¹⁸ A. SZABÓ 2019.

könyvön fordítóként kizárólag Jacqueline Dupont neve szerepel. A Párizsban élő Berki Erzsébet több francia kiadónak dolgozott Gara László közvetítésével, de neve szinte soha nem jelenik meg a könyveken. Ezek az információk kizárólag a levelezésekben találhatóak meg. Mindezek figyelembevételével az adatbázisokból kinyert számadatok – azok pontatlansága vagy hiányossága miatt – csupán tendenciák bemutatására vagy jelzésére alkalmasak.

Összesen kétszázhatvan magyar vagy magyarországi származású író és költő adatait vizsgáltam meg a francia közönség előtt elért sikere szempontjából. Közülük száztizenegynek jelent meg legalább egy könyve franciául. Tőlük összesen 727 könyv jelent meg francia nyelven: ennek több mint kétharmada külföldön letelepedett magyar vagy magyar származású írók munkája.

Az eredmény értékelésekor külön csoportba soroltam a Magyarországon vagy Romániában született, de életük valamely pontján külföldön letelepedett magyar és magyar származású írókat, akik munkásságuk egy részét, vagy egészét idegen nyelven alkották, mivel ők sokkal előnyösebb helyzetből indultak a francia nyelvű megjelenéskor. A megjelent önálló könyvek számát tekintve az első tíz szerző a következő:

1. Arnothy Krisztina / Christine: 119 könyv
2. Koestler Arthur: 99 könyv
3. Orczy Emma: 65 könyv
4. Gaspar Lorand: 27 könyv
5. Kristof Agota: 20 könyv
6. Dormándi László / Ladislav: 18 könyv
7. Zilahy Lajos: 14 könyv
8. Földes Jolán / Yolanda: 13 könyv
9. Molnár Ferenc: 12 könyv
10. Kishont Ferenc / Kishon Ephraim, Ferdinandy György / Georges: 10–10 könyv

Az első három helyen olyan szerzők állnak, akik 14–18 évesen szüleikkel együtt költöztek külföldre. A negyedik helyezéstől kezdve az látszik, hogy e szerzők nagyon különböző életkorban hagyták el az országot, kilenc évesen vagy ötven éves kor fölött. Ők eleve franciául írták műveiket, vagy angolul illetve németül, és abból fordították franciára. Arnothy kezdetben magyarul publikált, később jórészt franciául; Koestlerrel együtt nemzetközi bestseller.

A képet némileg árnyalja, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a művekből hány francia színházi előadás, rádiójáték és külföldi film készült, amelyek esetleg jóval nagyobb közönséghez jutottak el, mint a könyvek. Ez a névsor és a sorrend jelentősen eltér az előzőtől:

1. Arnothy Christine: 119 könyv
2. Molnár Ferenc: 12 könyv + 7 színházi bemutató + 1 rádiójáték + 92 film

3. Koestler Arthur: 99 könyv + 12 film
4. Tábori Pál / Paul Tabori: 9 könyv + 60 film
5. Orczy Emma: 65 könyv + 2 színházi bemutató
6. Kishont Ferenc / Kishon Ephraim: 10 könyv + 31 film
7. Lengyel Menyhért / Melchior: 3 könyv + 1 színházi bemutató + 29 film
8. Biró Lajos: 1 könyv + 28 film
9. Gaspar Lorand: 27 könyv
10. Székely János / Hans: 25 film

Szembeötlő, hogy a kiadott önálló könyvek számát a sikeresség egyedüli mércéjeként figyelembe vevő előző rangsor jelentősen megváltozik a francianyelvű színházi előadások, rádiójátékok és a külföldi filmek bevonásával a vizsgálatba. A könyvek számával csak kilencedik helyen álló Molnár Ferenc közel száz filmmel a második helyre lépett elő. A könyvek száma alapján az első tíz szerző közé be sem került Tábori Pál / Paul Tabori és a tizedik Kishont Ferenc / Kishon Ephraim a hatvan illetve harmincegy filmmel itt negyedik és hatodik helyen szerepel. Összességében megállapítható, hogy a 20. században a legsikeresebb magyar származású szerző a könyvek száma alapján Arnothy Krisztina / Christine volt száztizenkilenc önálló könyvvel.

A francia nyelven megjelenő legsikeresebb olyan magyar szerzők, akik nem éltek évtized(ek)en át külföldön, a megjelent önálló francia könyveik mennyisége alapján a következő sorrendbe állíthatók:

1. Kosztolányi Dezső: 15 könyv
2. Illyés Gyula, Karinthy Frigyes: 13–13 könyv
3. Déry Tibor: 10 könyv
4. Ady Endre, Bátori Miklós, Szentkuthy Miklós: 9–9 könyv
5. Krúdy Gyula, Szabó Magda: 8–8 könyv
6. Móricz Zsigmond, Örkény István: 7–7 könyv
7. Esterházy Péter, Füst Milán, Harsányi Zsolt, Konrád György, Tormay Cécile: 6–6 könyv
8. Babits Mihály, Karinthy Ferenc, Mécs László, Mészöly Miklós, Nádas Péter: 5–5 könyv
9. József Attila: 4 könyv
10. Herczeg Ferenc, Hubay Miklós, Kassák Lajos, Kertész Imre, Lengyel József, Mikszáth Kálmán, Somlyó György: 3–3 könyv

Változik némileg a sorrend, ha a művek alapján készült francia színházi előadások, rádiójátékok, hanglemezek és külföldi filmek számát is figyelembe vesszük:

1. Kosztolányi Dezső: 15 könyv

2. Illyés Gyula: 13 könyv + 1 színházi bemutató
3. Karinthy Frigyes: 13 könyv
4. Örkény István: 7 könyv + 3 színházi bemutató + 2 film
5. Déry Tibor: 10 könyv, Móricz Zsigmond: 7 könyv + 2 rádiójáték + 1 film
6. Ady Endre: 9 könyv, Bátori Miklós: 9 könyv, Harsányi Zsolt: 6 könyv + 3 film, Karinthy Ferenc: 5 könyv + 1 rádiójáték + 3 film, Szentkuthy Miklós: 9 könyv
7. Krúdy Gyula, Szabó Magda: 8–8 könyv
8. Herczeg Ferenc: 3 könyv + 4 film, Hubay Miklós: 3 könyv + 2 rádiójáték + 1 színházi bemutató + 1 film, Konrád György: 6 könyv + 1 film
9. Esterházy Péter, Füst Milán, Tormay Cécile: 6–6 könyv
10. Babits Mihály, Mécs László, Mészöly Miklós, Nadas Péter: 5–5 könyv

Az látszik itt, hogy a mezőny eleje változatlan, viszont Örkény István két helyezéssel előrébb lép a számos színházi előadásnak köszönhetően, Móricz Zsigmond pedig egy helyezéssel feljebb kerül a műveiből készült két rádiójáték és egy film miatt. Új szerző a rangsorban Hubay Miklós, aki két rádiójáték, egy színházi előadás és egy filmforgatókönyv miatt sorolódott előrébb, József Attila viszont kiesett az első tízből. Összességében megállapítható, hogy a 20. században a francia recepciót tekintve a legsikeresebb magyar szerző Kosztolányi Dezső volt tizenöt önálló könyvvel.

Vajon kik a magyar irodalmi művek legsikeresebb franciára fordítói a 20. században, kik azok a „csomópontok”, akik kapcsolatban vannak a szerzővel és a potenciális kiadóval egyaránt, akik – több esetben – „égnek a vágytól, hogy kapcsolataikat kihasználva olyan embereket és ügyeket karoljanak fel, akikben, illetve amikben meglátják az értéket”?¹⁹ Három embert tartanak hagyományosan a magyar irodalom franciaországi vagy párizsi nagykövetének a 20. században: az 1920-as években Heltai Jenőt,²⁰ az 1960-as években Gara Lászlót,²¹ az 1990-es években Virág Ibolyát.²² Ha a pontos számokat nézzük, jóval árnyaltabbá és kerekébbé válik a kép. Ehhez a vizsgálathoz a száztizenegy magyar vagy magyar származású szerző magyarról franciára fordított önálló könyveit vettem figyelembe, tehát ismét kimaradnak a számításból az antológiákban és az időszaki kiadványokban megjelent fordítások. Néhány könyvnek nem ismert a fordítója, a kiadó viszont minden esetben ismert. Ha egy mű fordítása több kiadást ért meg, azt új könyvnek számítottam, hiszen a kiadások száma jelzi nemcsak a mű népszerűségét,

¹⁹ BARABÁSI 2018, 73.

²⁰ MH 1926.

²¹ CSELÉNYI 1965; POMOGÁTS 1976; MH 1983.

²² SZÜLE 1995.

hanem a fordítás minőségét is. A mintegy kétszázötven mű fordításán 178 fordító dolgozott, és 94 különböző kiadó adta ki őket. Egy mű fordítása rendszerint egy magyar és egy francia fordító közös műve, de vannak olyan magyar vagy francia fordítók is, akiknek nem volt szükségük közreműködőre, vagy az ilyen tevékenység nem jelzett. Ezen kritériumok alapján a magyar művek francia megjelentetéséért legtöbbet tett fordítók a 20. században a következők:

1. Kassai György / Georges: 31 könyv
2. Gara László / Ladislas: 30 könyv
3. Anne-Marie de Backer, Natalia Zaremba(-Huzsvai), Charles Zaremba: 10–10 könyv
4. Adorjan André, Judith Karinthy, Aurélien Sauvageot: 9–9 könyv
5. Pierre Karinthy, Jean Rousselot, Virág Ibolya: 8–8 könyv
6. Véronique Charaire, Jean-Luc Moreau: 7–7 könyv
7. Agnes Kahane, Paul-Eugène Régnier: 6–6 könyv
8. Agnès Járfas, Imre Kelemen, Marcel Largeaud, Léopold Molnos, Maurice Regnaut, Tibor Tardos: 5–5 könyv
9. Gilles Bellamy, Françoise (Jarcsek-)Gal, Roger Richard, Jean-Pierre Thibaudat, Marcelle Tinayre: 4–4 könyv
10. Robin Armand, Brabant-Gerő Éva, François Gachot, Eugène Guillevic, Sophie Képès, Patricia Moncorgé, Victor Moremans, Mathilde Pomès, László Pődör, Dominique Raoul-Duval, Guy Emile Tosi, Ronai Flora, Raymond Schwab, Françoise Vernan, Eva Vingiano de Pina Martins: 3–3 könyv

A legfontosabb kapcsolattartó a magyar művek franciára fordításának 20. századi hálózatában egyértelműen Gara László és Kassai György, de rajtuk kívül is nagyon sokan tevékenykedtek a magyar szépirodalom franciaországi recepciójáért. Néhány magyar szerzőnek megvannak az állandó fordítóik, másoknak nincs. Állandó szerző–fordító kapcsolatok például a következők: Földes Jolán regényeit Rónai Flóra, Karinthy Ferenc könyveit Karinthy Judith és Pierre, Kertész Imre műveit Natalia és Charles Zaremba fordította. Vannak olyan magyar szerzők, akik maguk is részt vesznek műveik franciára fordításában, vagy legalábbis tudnak, vagy vélnek tudni olyan szinten franciául, hogy hozzá- vagy beleszólnak műveik fordításába (pl. Gara–Déry-vita).²³ Egy művet rendszerint egy kiadó adott ki, s ritkán fogott össze két francia, vagy egy magyar és egy francia kiadó az anyagi források előteremtése és a jobb terjesztés céljából. Magyar szerzők önálló szépirodalmi műveinek francia fordításai közül az alábbi kiadók jelentették meg a legtöbbet a 20. században:

²³ KASSAI 2019.

1. Paris, Éditions du Seuil: 20 könyv
2. Paris, Gallimard: 19 könyv
3. Budapest, Corvina: 18 könyv
4. Paris, Albin Michel: 16 könyv
5. Paris, Éd. In Fine: 5 + Ozoir-la-Ferrière, Éd. In Fine: 7 könyv
6. Paris, Viviane Hamy: 10 könyv
7. Paris, Robert Laffont: 8 könyv
8. Paris, Aubier; Paris, Publications orientalistes de France: 7–7 könyv
9. Paris, Phébus: 6 könyv
10. Paris, Delamain et Boutelleau; Paris, Éd. théâtrales; Paris, J. Corti; Paris, P. Seghers: 5–5 könyv

Az élen álló Seuil kiadó stratégiájának fontos része a külföldi szerzők műveinek kiadása. Amint Hervé Serry kimutatta, az 1930-as években alapított kiadó az öt „legfontosabb” nemzeti nyelven (amerikai, német, spanyol, olasz, angol) kívül húsz további nyelvből fordított és jelentetett meg műveket, így például oroszról, magyarból, görögből, hollandból és japánból.²⁴ Szabó Magdától öt, Déry Tibortól és Konrád Györgytől négy-négy, Mészöly Miklóstól három, Ady Endrétől, Karinthy Frigyestől, Ottlik Gézától és Szentkuthy Miklóstól egy-egy könyvet adott ki a Seuil.

A Gallimard kiadónál megjeleni nagy sikert jelent minden szerzőnek. Mint Szávai János írja, a 20. század nagy íróinak többsége a Gallimard szerzője, vagy Gallimard szerzővé vált.²⁵ Így történt ez például Esterházy Péterrel, akinek első francia nyelvű könyve a Souffles kiadónál, az összes többi a Gallimard-nál jelent meg. Illyés Gyula tizenhárom könyvéből négy, Örkény Istvánnak hétből három ennél a kiadónál látott napvilágot.

A Corvina Kiadó önállóan és francia partnerrel egyaránt jelentetett meg magyar szépirodalmat francia fordításban: együttműködött például a Seghers, a Pierre Jean Oswald kiadókkal, a Librairie Saint-Germain-des-Prés-vel egy-egy könyv erejéig, a Flammarionnal két alkalommal. Kiemelkedő teljesítmény, hogy az 1990-ben alapított Viviane Hamy kiadó tizenegy év alatt tíz magyar könyvet jelentetett meg: Kosztolányi Dezsőtől négyet, Karinthy Frigyestől hármat, Tormay Cécile-től kettőt és Mikszáth Kálmántól egyet.

II. Magyar nyelven megjelent francia írók és költők, fordítóik és a kiadók

²⁴ SERRY 2002, 73.

²⁵ SZÁVAI 2019.

Annak vizsgálatára, hogy mely kortárs francia vagy frankofón szerzők műveit adták ki Magyarországon a 20. században, a Magyar Országos Közös Katalógust (<http://mokka.hu/>) és az Országos Széchényi Könyvtár online katalógusát (<http://nektar2.oszk.hu>) használtam. A siker alapegységének itt is a magyar nyelven megjelent önálló könyvet vettem, tehát figyelmen kívül hagytam az antológiákban és időszaki kiadványokban megjelent magyarra fordított műveket, műrészleteket. Ezt a számszerű adatot kiegészítettem a művek alapján készült magyar színházi bemutatók számával. Az erre vonatkozó adatokat a Színháztörténeti Múzeum és Intézet adatbázisából (<https://monari.oszmi.hu/web/oszmi.01.01.php?bm=1>) merítettem.²⁶ Több alkalommal találkoztam a jelenséggel, hogy a korabeli sajtóból tudtam egy szerző művének színházi előadásáról, de az adatbázisok nem tartalmazták annak adatát: így például 1943-ban a Madách Színház bemutatta François Gachot *Szép Fülöp* című drámáját, de az adatbázis nem tud róla.

Négyszáznegyvennégy francia és frankofón írótól és költőtől összesen 1429 könyv jelent meg magyarul a 20. században (beleértve a több kiadást megért műveket is). Ha összehasonlítjuk ezt a két számot a 110 magyar vagy magyar származású szerzőtől franciául megjelent 727 könyvvel, akkor részben igazolódni látszik Karinthy Frigyes Aurélien Sauvageot által idézett megállapítása, miszerint a franciák lényegében közömbösek a magyar irodalom iránt.²⁷ Ha viszont figyelembe vesszük a két nép lélekszámának arányát, akkor nem tűnik aránytalannak a termés. Tehát négyszer annyi francia szerzőtől kétszer annyi magyarra fordított könyv jelent meg, mint magyarról franciára adaptált. Ha évtizedenként vizsgáljuk a franciából magyarra fordított könyvek kiadásának mennyiségét, azt látjuk, hogy a korábbi évtizedekhez képest az 1950-es évektől megháromszorozódott az évtizedenként kiadott könyvek száma. Ebbe a könyvmennyiségbe a gyermekirodalomtól a krimiken át az irodalomtudomány által kanonizált szerzőkig sokféle alkotó jelen van műveivel:

1. Jules Verne: 147 könyv
2. Émile Zola: 76 könyv
3. Anatole France: 63 könyv
4. Robert Merle: 61 könyv
5. Antoine Saint-Exupéry: 31 könyv

²⁶ Az adatbázisokat a statisztika elkészítésére 2019. augusztus 26–30. között használtam. Az itt közölt számadatok tájékoztató jellegűek, nem fedik bizonyosan a valóságot, mert több alkalommal találkoztam azzal a jelenséggel, hogy például a korabeli sajtóból tudtam egy szerző művének színházi előadásáról, de az adatbázisok nem tartalmazták annak adatát. Az is igaz, hogy számtalanszor megjelent téves újsághír színházi bemutatóról, amelyet terveztek, de nem megvalósult meg. Ezeket az álhíreket a következő számban nem feltétlenül korrigálták.

²⁷ SAUVAGEOT 2013, 93.

6. Romain Rolland: 29 könyv
7. François Mauriac: 25 könyv
8. Louis Aragon: 24 könyv
9. Roger Martin du Gard: 19 könyv
10. Georges Simenon: 18 könyv

Vannak olyan szerzők, akiknek a műveit az ötvenes-hatvanas években „zárt terjesztésre” fordították le, és csak stencilezett gépiratban a legfelsőbb politikai elit tagjai olvashatták, majd a kilencvenes években nyomtatásban is megjelentek.²⁸ Ilyen volt például a spanyol polgárháborúban harcolt, a második világháború alatt az ellenállásban részt vett, majd 1959–1969 között de Gaulle kulturális minisztereként tevékenykedő André Malraux *Antimémoires (Ellenemlékiratok)* című műve, amely 1967-ben jelent meg először franciául a Gallimard-nál, 1969-ben elkészült a „belső” használatra szánt fordítás a Kossuth Kiadónál, majd 1993-ban megjelent a Magvető Kiadónál Nagy Géza fordításában.

A legsikeresebb kortárs francia és frankofón szerzők a magyar színházakban a 20. században Edmond Rostand (*Cyrano de Bergerac*), Jean Anouilh (számos műve közül a *Romeo és Jeanette*, az *Euridiké*, a *Colombe* és a *Becket vagy Isten becsülete* a legtöbbet előadott) és Samuel Beckett (a legtöbbet játszott a *Godot-ra várva*) volt. Így módosul némileg a francia szerzők magyar sikerességének sorrendje, ha a kiadott könyvek száma mellett a műveik alapján készült színházi bemutatókat is figyelembe vesszük:

1. Jules Verne 147 könyv + 23 bemutató
2. Émile Zola 76 könyv
3. Anatole France 63 könyv + 2 bemutató
4. Robert Merle 61 könyv + 3 bemutató
5. Edmond Rostand 9 könyv + 52 bemutató
6. Jean-Paul Sartre 17 könyv + 36 bemutató
7. Samuel Beckett 8 könyv + 44 bemutató
8. Jean Anouilh 2 könyv + 45 bemutató
9. Romain Rolland 29 könyv + 11 bemutató
10. Antoine Saint-Exupéry 31 könyv + 3 bemutató

Az első négy legsikeresebb szerző változatlan, de megjelenik az élmezőnyben négy drámaíró. Még árnyaltabb lehetne a kép, ha a magyarra szinkronizált mozi- és TV-filmeket is be lehetne vonni a vizsgálatba, de erre jelenleg nincsenek megfelelő adatbázisok.

²⁸ Köszönöm Buda Attilának, hogy felhívta figyelmemet ezekre a „zárt” könyvekre. A témával Nagy Péter Tibor társadalomtudós foglalkozott még: http://nagypetertibor.uni.hu/ssh_interco/Kossuth_secret.doc

A francia irodalom magyarországi nagyköveteként emlegették az 1970-es, '80-as években Gyergyai Albertet.²⁹ Vajon mennyit fordított, s kik voltak még rajta kívül a francia irodalom magyar tolmácsolói és megjelenésének szorgalmazói? Ha a számokat nézzük, kiderül, hogy még Gyergyainál is aktívabb volt a 20. századi francia szerzők magyar megjelentetésében Bajomi Lázár Endre, Bartócz Ilona és Réz Pál. Bartócz Ilona fordításában 1956–2000 között 140 könyv jelent meg. Bajomi Lázár Endre és Réz Pál pedig nemcsak fordítóként, hanem az Európa illetve a Szépirodalmi Kiadó szerkesztőjeként is számos francia mű magyar fordításához és kiadásához hozzájárult.

Egy-egy francia mű akár több különböző fordításban is megjelent az évszázad során: a 19. század végén vagy a 20. század első évtizedeiben készült műfordítások tizenöt-ötven év elteltével már nem bizonyultak kiadhatónak. Így került sor például Jules Verne *Branicanné asszony* c. regényének kétszeri újrafordítására, mert az 1892-es Huszár Imre-féle fordítás (Franklin) már nem volt alkalmas 1910-ben és 1999-ben, e mű Zempléni P. Gyuláné (Magyar Kereskedelmi Közlöny) majd Kováts Miklós fordításában jelent meg újra (Unikornis). Antoine de Saint-Exupéry *A kis herceg* c. művének három fordítása ismert: Rónay György klasszikussá vált 1970-es fordítását két további előzte meg: Zigány Miklósé 1957-ben (Magvető) és Vámos Pálnéé 1958-ban (Köln: Amerikai Magyar Kiadó és Buenos Aires: Kárpát). Émile Zola *Germinal*-jának összesen öt fordítása készült az évszázad során: 1905–Zempléni P. Gyula, 1907–Adorján Sándor, 1925–Sztrókay Kálmán, 1949–F. Rácz Kálmán, 1959–Bartócz Ilona. Összegezve a magyar irodalom francia recepciójára és francia irodalom magyar recepciójára vonatkozó kvantitatív vizsgálatot a 20. század tekintetében megállapítható, hogy a számok tükrében jóval jelentősebb a francia irodalom magyar ismertsége, mint fordítva. Mindkét irodalom idegen nyelvű fordításaiban megjelenik minden műnem és regiszter a gyermekirodalomtól a krimiig. A három műnem közül epikát fordítottak idegen nyelvre legtöbbet és lírát a legkevesebbet, vagy legalábbis abból jelent meg legkevesebb önálló könyv formában. A recepcióban kiemelkedő szerepet játszottak a könyvkiadáson túl a színházi bemutatók, a nemzeti nyelvű és a szinkronizált (vagy feliratos) mozi- és TV-filmek is.

²⁹ NAGY 1979; LÁZÁR 1981.

„A fordításnak egyetlenegy rendszabálya”³⁰ Heltai Jenő francia levelesládájából

Heltai Jenő író, költő, dramaturg francia és frankofón kapcsolatainak elemzését a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került levelezése tükrében végzem.³¹ A Heltai-hagyaték és más hagyatékok összesen mintegy százötven francia, főként 1920–1940 között íródott, túlnyomóan Heltaihoz írt, több vele kapcsolatos és néhány általa írt levelet tartalmaznak. A francia nyelvet nemcsak franciákkal, hanem magyarokkal, románokkal és olaszokkal levelezve is használta Heltai. A fennmaradt levelek és képeslapok többek között rávilágítanak Heltai magánéletének és kultúrdiplomáciai tevékenységének francia vonatkozásaira, s fontos adalékokat szolgáltatnak fordítások keletkezéséhez és művek befogadástörténetéhez. Sokszor kideríthetetlen, mi történt vagy hangzott el egy-egy meghívót követő személyes találkozáson, mégis dokumentumértékűek ezek az iratok. A levelek fő témái külföldi színdarabok magyarországi bemutatása, Heltai regényeinek idegen nyelvű fordításai és esetleges megfilmesítésük. Ezen túlmenően a levelek hozzájárulnak az irodalom mind rendszer működésének a jobb megértéséhez.

Heltai Jenő nem tartozik a magyar irodalomtörténeti kánon központi alakjai közé. Mennyiségre nagy és műfaját tekintve igen változatos életművét az újabb irodalomtörténetek sommásan a „sanzon, kabaré, szórakoztató irodalom” szavakkal jellemzik.³² Hegedüs Géza 1971-ben megjelent könyve az életrajz rövid bemutatása mellett kiemeli és elemzi a sokműfajú életmű jelentős alkotásait.³³ Az életmű drámai részéről Győrei Zsolt írt monográfiát, amely függelékben közölte a színdarab fordítások bibliográfiáját.³⁴ A költészeti és prózai művek egyelőre feldolgozatlanak. A *Family Hotel*, *A III-es* és *A néma levente* korábban sokat emlegetett darabjai az életműnek, ma legfeljebb egy-két mondatot szánunk rá az irodalomtörténeti kézikönyvek. Heltai háborús naplójának kiadása talán újabb lendületet adhat a kutatásnak.³⁵

Heltai Jenő tíz éves kora körül kezdett franciául tanulni testvéreivel magánúton egy Monsieur Rocher nevű idős francia katonatisztól. A négy-öt évig tartó magánórák mélyen bevésődtek Heltai lelkébe: „Száj tátva hallgattuk. Micsoda tökéletes francia és milyen felejthetetlen regényhős!”³⁶ Heltai először 1900–1901-ben budapesti lapok tudósítójaként járt Párizsban, egy

³⁰ HELTAI 1998a.

³¹ PIM Kt V.3823.

³² PEREMICZKY 2007, 308.

³³ HEGEDÜS 1971.

³⁴ GYŐREI 2005a.

³⁵ HELTAI 2017.

³⁶ HELTAI 1998b.

évig élt a Rue de Constantinope 11. szám alatti Family Hotelben Szomor Dézsóval együtt.³⁷ E tartózkodásnak az emlékeit – például a Diósy Ödönnel és Brüll Adéllal való kapcsolatát, a tartozás fejében Párizsban hagyott cilinderének történetét és a párizsi fiákerrel való kalandját – több karcolatában és regényében is megörökítette, közülük a legismertebb az 1913-ban megjelent *Family Hotel* című regénye.³⁸ A katonai behívó miatt hazatért Heltai később számtalanszor járt Franciaországban, főként Párizsban és a Riviérán. A két világháború között, a Színpadi Szerzők Egyesületének elnökeként (1917-től), az Athenaeum Kiadó igazgatósági tagjaként (1918-tól) és a Magyar PEN Club társelnökéeként (1929-től) gyakran, évente többször is kiutazott Franciaországba. A korabeli sajtóorgánumok közül főként *Az Est*, a *Magyarország*, a *Világ*, a *Pesti Napló*, a *Literatura*, és a *Színházi Élet* rendszeresen és részletesen tudósított külföldi utazásairól, de maga igen keveset árult el nemzetközi kapcsolatairól visszaemlékezéseiben.³⁹

1. Francia színház, regény és film – magyarul

Heltai több mint százötven külföldi színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen (német és angol) nyelvekből, de főként franciából magyarra a 19. század végétől folyamatosan a második világháború kitöréséig.⁴⁰ A Színpadi Szerzők Egyesületének elnökeként jól ismerte a francia színházi élet aktualitásait: szerzőket, darabjaikat, bemutatóikat. Fontos volt számára, hogy a magyar közönség megismerjen minél több francia színművet. A francia szerzők is tudták, hogy vele lehet darabjaik magyar előadása ügyében érdemben tárgyalni. A francia író, dramaturg Jacques Natanson (1901–1975) 1924-ben levelet írt Heltainak drámái esetleges magyar fordításainak és előadásának ügyében.⁴¹ Jelzi, hogy két darabja – a *L'âge heureux* és a *L'enfant truqué* című – szabad, a *Les Amants saugrenus* címűt viszont megvásárolta egy bécsi színház. Natanson utóbbi darabját Heltai fordításában *Szerelmi abécé* címmel 1930-ban adta elő a Kolozsvári Nemzeti Színház.⁴²

A párizsi *Comoedia* című napilap főszerkesztője, Gabriel Boissy 1925 végén írt Heltainak.⁴³ Az újságíró a párizsi Odéon Színház igazgatója, Firmin Gémier (1869–1933) budapesti látogatásakor megfogalmazott tervekről szeretné Heltai véleményét kérni. Gémier budapesti látogatásáról és a tervről sokat írtak a korabeli magyar újságok: „Mit akarok? A művészetek

³⁷ HEGEDÜS 1971, 26–27.

³⁸ HELTAI 1998c, HELTAI 1998d, HELTAI 1998e.

³⁹ Heltai tevékenységéről ld.: KISS 1981; CSAPODY 2016.

⁴⁰ Lásd az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisát és GYÖREI 2005b.

⁴¹ PIM Kt V.3823/551.

⁴² Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisa alapján.

⁴³ PIM Kt V.3823/94/1.

nemzetekbe szétkülönült és elvesző értékeit összeterelni, hasznosítani az egész világ művészetének érdekében. [...] Hogyan képzelem ezt el? Minden ország megalakítja a maga külön színházművészeti egyesületét, amelyben, mint egyes alosztályok tömörülnek a színpadi írók, színészek, rendezők, díszletfestők, világosítók és technikai munkások. Az egyes országok szekciói azután kiválasztják delegáltjaikat a nemzetközi alakulatba, amely minden évben kongresszust tart. Nem politikai kapcsolat a célja ennek a nemzetközi alakulatnak, hanem tisztán és minden politika nélkül, csak művészi.”⁴⁴ Heltai válaszát Boissy-nak a *Comoedia* 1926. március 26-i számából ismerhetjük meg: „vient de confirmer une lettre de M. Heltai, la Société des auteurs et compositeurs dramatiques hongrois, l’Association des artistes et l’Union des directeurs de Théâtre de Budapest, ont décidé à l’unanimité le 5 février dernier, la fondation du groupe hongrois du théâtre qui sera présidé par M. Ladislas Beothy et aura pour vice-présidents MM. Hégedus et le Dr Hevessy.”⁴⁵

Gémier 1926–1932 között hét levelet írt Heltainak.⁴⁶ Az első, 1926. áprilisi levelében beszámol a Nemzetközi Színházi Szövetség (Société Universelle du Théâtre) érdekében tett utazásairól (Nizza, Berlin), és a Színpadi Szerzők június végére tervezett párizsi kongresszusának előkészületeiről. Megemlékezik budapesti látogatásának élményeiről, és jelzi, reményei szerint ősszel vagy télen ismét Magyarországra jön. Nagyon fontos számára a film, amelyet az amerikaiakkal és Petrovich Ivánnal csinál: „J’ai beaucoup d’admiration pour le cinéma et je trouve que «c’est un art quand il paye en dollars».”⁴⁷ Ebben az évben készült el Rex Ingram rendezésében a *The Magician* című horrorfilm, amelyben Petrovich és Gémier együtt szerepelt. Még ugyanebben a levélben a rendező beszámol arról, hogy elolvasta Heltai *A halál és az orvos* című darabjának francia fordítását, amelyről – mint írja – sajnos maga a fordító, Maxime Wexner is tudja, hogy nem megfelelő. Gémier szerint a Société Universelle du Théâtre-nak abban is szerepe lehetne, hogy a külföldi darabokat olyan célnyelvű drámaírók fordítsák az adott nyelvre, akiknek tehetsége és vérmérséklete közel áll az eredeti dráma írójához. Utóiratban kéri Heltait, írjon egy rövid levelet az általa alapított *Les Cahiers du Théâtre* második számába, amelyben kifejezi szimpátiáját Gémier munkája és tervei iránt, s ugyanezt kérje Molnár Ferenctől is, akinek nem tud külön írni.

⁴⁴ BOROSS 1925.

⁴⁵ „Heltai úr levele megerősíti, hogy a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete, a Színészek Szövetsége és a Színigazgatók Szövetsége február 5-én megalapította a Nemzetközi Színházi Szövetség magyar szakosztályát, amelynek elnöke Beöthy László, alelnökei Hegedüs [Gyula] és Hevessy [Sándor] lesznek.”

⁴⁶ PIM Kt V.3823/254.

⁴⁷ „Csodálom a mozit, és úgy gondolom, hogy ez egy olyan művészet, ami dollárban fizet”

A *Comoedia* június 14-i száma beszámolt a Színpadi Szerzők párizsi kongresszusáról, amelyen Heltai is részt vett. A cikk idézi Heltai felszólalásának néhány gondolatát: „La Société des auteurs et compositeurs dramatiques de Hongrie, fondée il y a 23 ans, a 150 membres; elle fonctionne à la satisfaction générale... Messieurs, n’oubliez pas que Budapest est un centre dramatique très important, nous y jouons très volontiers les auteurs étrangers. C’est pourquoi je me permets d’appeler l’attention du congrès sur la plaie des intermédiaires qui paralysent la vie théâtrale ou ont des prétentions exagérées. (Longs applaudissements.)”⁴⁸ A beszédben említett közvetítők az ügynökök, kiadók és fordítók lehetnek. A konferencia után pár nappal Boissy újabb körkérdéssel kereste meg levélben⁴⁹ a még Párizsban tartózkodó Heltait – Mit gondol Franciaország intellektuális helyzetéről, aktuális szerepéről a világban, kisugárzásáról és hatásáról? –, de erre adott választ nem találunk az újságban.

A Párizsból hazatért Heltai júliusban Firmin Gémier-től kapott levelet. Ebben beszámol, hogy elolvasta regényét, *A III-es* francia fordítását, és szeretne forgatókönyvet kérni belőle egy francia film számára, amiben maga is játszana. Ezután tudósít berlini útjáról, ahol a nemzetek képviselői egyhangúan lelkesedéssel fogadták „a színművészet internacionális együttműködésére”, „az internacionális színház megteremtésére” vonatkozó terveit.⁵⁰ Gémier következő leveléből arra lehet következtetni, hogy Heltai megírta: már van terv a regényéből egy filmre. Az színházigazgató biztosítja Heltait: az általa javasolt Phocéa film komoly cég nagy tőkével, és szívesen fizetne 1000 dollárt a forgatókönyvért és egy százalék hasznot a bevételből. (A film további sorsáról ld. a 3. fejezetet.) Ezután kifejezi örömét, hogy Max Reinhardt-tal egyidőben választották a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete tiszteletbeli tagjának. Elújságolja, hogy novemberben játszani fog Molnár Ferenc *A hattyú* című vígjátékában.

1927. január 26-án Gémier táviratot küld Heltainak, amelyben gratulál a Francia Becsületrend kitüntetéshez. Áprilisi eleji két levelében a május végétől június végéig megrendezendő Nemzetközi Színházi Fesztivál előkészületeiről ír, és reményét fejezi ki, hogy a magyar színházak is részt fognak venni a két helyszínen (a Grand Théâtre-ban és a Comédie-ben) lebonyolítandó sorozatban. A magyar színpadi kultúra azonban csak viszonylag kis mértékben képviseltette magát Párizsban, mint az a korabeli sajtóból kiderül. Magyar darab nem került

⁴⁸ „A 23 éve megalapított Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének 150 tagja van; általános megalapítással működik... Uram, ne felejtsek el, hogy Budapest nagyon fontos színházi központ, ahol nagyon szívesen játszunk külföldi szerzőket. Ezért felhívom a kongresszus figyelmét a közvetítők okozta bajokra, amelyek megbénítják a színházi életet túlzott elvárásaikkal. (Hosszú taps)”

⁴⁹ PIM Kt V.3823/94/2.

⁵⁰ SZENTGYÖRGYI 1925.

előadásra, viszont Gémier magyar tanítványa, Hont Ferenc (1907–1979) rendezte meg nagy sikerrel a japán Kido Okamoto (1872–1939) *Álarc* (1911) című színdarabját, és operaénekes felesége, Hont Erzsébet énekelte a főszerepet.⁵¹

Gémier utolsó, 1932 májusában Berlinből írt levelében beszámol arról, hogy két hónapja egy filmen dolgozik az Universum Filmnél (UFA). Ezt a Balzac *Le Colonel Chabert* (Chabert ezredes) című regénye alapján, francia és német változatban külön forgatott filmet Roger Le Bon és Gustav Ucicky rendezte, címe *Un homme sans nom* (Az elveszett ember).

Egy keltezés nélküli levél tanúsítja Heltai és Maurice Yvain (1891–1965) francia zeneszerző kapcsolatát.⁵² Yvain zenét szerzett több olyan francia színdarab magyarországi előadásához az 1920-as évek második és 1930-as évek első felében, amelyeket Heltai fordított magyarra, vagy valamilyen szinten hozzájárult a közvetítéséhez: ezek főként André Barde (1874–1945) darabjai.⁵³ Yvain a levélben megköszöni budapesti látogatásának szép emlékeit, különösen a Heltaiéknál eltöltött estét. Jelzi, hogy nagy sikere van a magával vitt barackpálinkának. A levelet két, a szövegben említett előadás segíti datálni: Yvain beszámol arról, hogy sokat találkozik a zeneszerző és kiadó Francis Salabert-rel (1884–1946) – André Barde darabjainak kiadójával –, de nem részletezi pontosan milyen ügyben, talán Barde darabjainak magyarországi előadása ügyében. A másik említett előadás Yvain *Három királyok* (*Les trois mages*) című operettjének a Harsányi Zsolt vezette Vígszínházban tervezett bemutatója. Mivel Barde darabjait Yvain zenéjével 1927-ben mutatták be magyarul először a Kolozsvári Nemzeti Színházban, illetve Harsányi Zsolt 1927 nyarán lekötötte Yvain készülő *Három királyok* című operettjét a Vígszínház részére, a levél 1927-ben íródhatott.⁵⁴ Az operett bemutatója azonban nem valósult meg. A korabeli sajtóból kiderül, hogy Yvain 1927. április végén, a *Csókról csókra* című operettjének Magyar Színház-beli bemutatója alkalmából járt Budapesten.⁵⁵

Francis Salabert egy nappal André Barde *Pas sur la bouche* / *Csókról csókra* című művének budapesti bemutatója (1927. április 16.) után írt levelet Heltainak,⁵⁶ amelyben kifejezi háláját a magyar adaptációért: „J’ai sous les yeux les critiques de la Presse concernant votre adaptation de l’opérette „Pas sur la bouche”, j’en suis ravi, comme vous le pensez et vraiment je ne puis que vous confirmer de tout coeur la dépêche que je vous ai envoyée il y a quelques jours, dès

⁵¹ BÁNYAI 1927.

⁵² PIM Kt V.3823/843/1.

⁵³ Pl. André BARDE, *Pas sur la bouche* / *Csókról csókra*, Kolozsvár, Kolozsvári Nemzeti Színház, 1927. április 16.; André BARDE, *A Csodadoktor*, Budapest, Magyar Színház, 1934. május 12.; Yves MIRANDE – Albert WILLEMETZ, *Bouche* / *Cserebere*, Budapest, Medgyaszay Színpad, 1945. szeptember 10.

⁵⁴ M 1927a; BH 1928.

⁵⁵ PH 1927.

⁵⁶ PIM Kt V.4742/8.

que j'ai appris le grand succès obtenu grâce à vous. Je vous remercie bien vivement, il est très heureux, vraiment, pour l'opérette française que de nouveau vous ayez consenti à mettre votre grand talent d'auteur et de poète à son service. Et maintenant je vous rappelle votre promesse de penser à un musicien français pour un livret original de votre plume”⁵⁷

Egy másik francia zeneszerzővel, Henri Hirschmann-nal (Henri Herblay, 1872–1961) is jó barátságban volt Heltai. 1930 májusában Hirschmann így írt:⁵⁸ „Mon cher président, J'aurai le grand plaisir de vous voir à la fin du mois, car j'ai été désigné pour aller représenter notre Société au Congrès des Auteurs. Je n'ai pas oublié nos bonnes causeries de l'année dernière à Madrid et je suis très heureux d'avoir cette occasion de vous rencontrer à nouveau. Je vous avais parlé l'année dernière d'une possibilité de traduction d'un opéra de moi „La Danseuse de Tanagra” qui se joue en ce moment avec succès en France dans nos grands théâtres. J'ai demandé à mon éditeur Chrudens de vous faire envoyer le livret pour que vous puissiez en prendre connaissance et me dire ce que vous prenez du sujet. [...] Je vous donnerai du reste personnellement tous les renseignements de vive voix.”⁵⁹ A színpadi szerzők budapesti nemzetközi kongresszusára Budapestre érkezett Hirschmann-ról a lapok is beszámoltak,⁶⁰ de a Félicien Champsaur regénye nyomán 1911-ben írt darabot nem mutatták be magyarul.⁶¹

1927. november közepén kapott felkérő levelet Heltai Georges Guillemet-től,⁶² hogy csatlakozzon az irodalmi filmeket támogató bizottsághoz (Les Films Littéraires). További levelezés a tárgyban nem maradt fenn; Heltai feltehetően nem lépett be a bizottságba, neve ugyanis nem szerepel az egy évvel későbbi pártoló tagsági listán.⁶³

A regény-, dráma- és forgatókönyvíró Romain Coolus (1868–1952) 1928 júniusában levelet⁶⁴ írt Heltainak a *Les Amants de Sazy* című, három felvonásos vígjátékának lehetséges magyarországi bemutatásáról: „ Je comprends très bien les raisons pour lesquelles *Les Amants*

⁵⁷ „Olvasom az Ön által adaptált „*Pas sur la bouche*” című operett bemutatójáról megjelent sajtókritikákat, el tudja képzelni, hogy örülök, és nem tudom eléggé megerősíteni a táviratomat, amit néhány nappal ezelőtt küldtem önnek, amint megtudtam az Önnek köszönhető nagy sikert. Nagyon hálásan köszönöm a munkáját, nagy boldogság a francia operett számára, hogy ismét szolgálatába helyezte írói és költői tehetségét. És most szeretném szaván fogni, hogy saját librettójával tiszteljen meg egy francia zeneszerzőt...”

⁵⁸ PIM Kt V.3823/304.

⁵⁹ „Kedves elnököm, nagyon örülök, hogy találkozni fogunk a hónap végén, mert engem delegál a Szerzők Egyesülete a kongresszuson való részvételre. Nem felejtettem el múlt évi madridi jó beszélgetéseinket, és örülök, hogy ismét alkalmam lesz Önnek találkozni. Múlt évben említettem Önnek egy operám, *La Danseuse de Tanagra* fordításának lehetőségét, amit sikerrel játszanak jelenleg Franciaország nagy színházaiban. Megkértem kiadómat, küldje el Önnek a füzetet, hogy megismerhesse és elmondja véleményét a témáról. [...] A többit majd személyesen elmondom.”

⁶⁰ PN 1930a.

⁶¹ A sajtó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázis szerint.

⁶² PIM Kt V.3823/278.

⁶³ C 1928.

⁶⁴ PIM Kt V.3823/129.

de Sazy, malgré tout le bien que vous en pensez ne vous paraissent pas de nature à être présentés au public hongrois. Par contre je suis extrêmement touché de l'impression que vous a laissée la seconde pièce du volume *Coeur à Coeur*. [...] Je suis très heureux que vous m'offriez d'en faire l'adaptation et c'est bien volontiers que, par la présente, je vous accorde l'autorisation de la présenter au Directeur de votre Théâtre national ou à tel autre grand théâtre de Budapest.”⁶⁵

Heltai már az 1920-as évek elején kapcsolatban lehetett a francia szerzővel, hiszen saját adaptációjában 1922-ben színre került *Coolus Az elveszett paradicsom* című darabja a Kolozsvári Nemzeti Színházban. A *Húsvéti vakáció* (Les vacances de Pâques) című művét Hajó Sándor fordításában a budapesti Nemzeti Színház Kamaraszínháza mutatta be 1927 áprilisában, majd 1932 nyarán a Kolozsvári Nemzeti Színház. Személyes találkozásra azonban csak az Irodalmi és Művészeti Szövetség budapesti kongresszusa alkalmából került sor 1930 júniusában: „Örülök, hogy Pestre jöhetek és megismerhetem Bajor Gizit, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt.” – mondta ez alkalommal az újságíróknak.⁶⁶ Elutazása után Coolus titkára júliusban írt Heltainak érdeklődve,⁶⁷ hogy megkapta-e a *Petite Peste* brossúráját, és lehetségesnek tart-e egy magyar bemutatót. Heltai feltehetően nemleges választ adott Coolus 1905-ben írt három felvonásos darabjára, mert nem adták elő Magyarországon.⁶⁸

Heltai számos francia drámaíró vendégül látott budapesti otthonában. Többen levélben is megemlékeztek vendégszeretetről. Például az író, dramaturg, kritikus Denys Amiel (1884–1977), aki 1928 decemberében járt nála, és képeslapon köszönte meg vendégszeretét.⁶⁹ Amiel 1930-ban ismét Magyarországon járt, a színpadi szerzők és zeneszerzők ötödik nemzetközi kongresszusa alkalmából.⁷⁰ Tíz évvel később kelt levelében⁷¹ megköszöni Heltainak az *Élettársak* című darabja budapesti bemutatója alkalmából küldött táviratát: „Très cher Jenő, Combien ton affectueux télégramme qui m'est parvenu au moment où le rideau se levait sur la Ière m'a été au coeur ! J'ai infiniment regretté ton absence de Budapest. Ma femme et moi emportons de notre séjour un souvenir inoubliable ! Nous pleurons de partir en laissant des amis comme les Vaszary, Stella, Brody, Boros... et combien d'autres ! La gentillesse de public

⁶⁵ „Nagyon jól megértem az okokat, amiért úgy gondolja, hogy a *Les Amants de Sazy* nem olyan természetű, hogy a magyar közönség jól fogadná. Ugyanakkor, nagyon örülök, hogy jó benyomást keltett önben a *Coeur à Coeur* című kötetem második darabja. [...] Nagyon örülök a felajánlásának, hogy javasolja a magyarra való adaptálását, és szívesen hozzájárulok az önök Nemzeti Színházában, vagy más nagy budapesti színházban való bemutatásához.”

⁶⁶ HAVAS 1930; AE 1930.

⁶⁷ PIM Kt V.3823/118.

⁶⁸ A sajtó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázis szerint.

⁶⁹ PIM Kt V.3823/16/1.

⁷⁰ PN 1930b.

⁷¹ PIM Kt V.3823/16/3.

Hongrois à mon égard a été une chose adorable et émouvante.”⁷²A Bálint György által fordított és a Magyar Színházban Vaszary János rendezésében bemutatott darabnak azonban nem volt mindenben kedvező a fogadtatása: „Monsieur Amiel itt járt nálunk Budapesten s néhány napig a tenyerén hordozta a színházi világ. Jó sajtója volt, – a bemutató színház pénzének eredményeként [...]”⁷³

2. Francia próza magyarul

Az író, újságíró Pierre La Mazière (1879–1947) 1927 májusában kelt levelében (V. 3823/422/1) érdeklődik Heltaitól, hogy megjelent-e áprilisban a könyve magyarul, és ha igen, szeretne példányokat kapni belőle. Ez a könyv az 1924-es *J'aurai un bel enterrement / Szép temetésem lesz...* című regényének magyar változata Beöthy Lydia fordításában. A regény valóban megjelent 1927-ben, több kedvező kritika is napvilágot látott róla.⁷⁴ Egy hónap múlva La Mazière *Israel sur la terre des ancêtres* című legújabb könyvét küldi el Heltainak (V. 3823/422/2), remélve, hogy majd ennek is elkészül a magyar fordítása: „Etant donné le nombre de juifs vivant en Hongrie, je pense qu'une traduction de cet ouvrage aurait des chances d'être assez bien vendue. Voulez-vous être assez aimable, après avoir pris connaissances de mon bouquin, d'examiner la chose et de me faire tenir une réponse.”⁷⁵ Ez a könyv azonban nem jelent meg magyarul. 1930 májusában La Mazière szívességet kér Heltaitól (V. 3823/422/4): a Nemzeti Turizmus Iroda megbízta azzal, hogy minden ország jeles írójának kérje ki a véleményét Párizs vagy Franciaország valamely régiójának a szépségéről, amelyet különösen kedvel. Az Iroda által összeállítandó és számos nyelven megjelentetni és terjeszteni kívánt kiadványban szerepelne az író portréja és az általa kiválasztott helyek és emlékművek fotója. La Mazière száz-százötven sort kér Heltaitól Párizsról, a Côte d'Azur-ról, az Auvergne régióról, vagy általánosságban a francia vendégszeretetről. Július végi levelében La Mazière megismétli kérését (V. 3823/422/5), mondván, hogy Heltai talán nem kapta meg előző levelét. Heltai valószínűleg nem teljesítette a kérést, mert ez az utolsó levél La Mazière-től a hagyatékban.

1927 júniusában Rados Antal bízgatására kereste meg levélben Heltait Henri Davignon (1879–1964) belga író *Un Pénitent de Furnes* című, 1925-ben megjelent regénye esetleges magyar

⁷² „Kedves Jenőm, nagyon jól esett a premier pillanatában érkezett kedves táviratod! Végtelenül sajnáltam, hogy nem voltál Budapesten. Feleségem és én felejthetetlen élményekkel tértünk haza! Olyan barátokat hagytunk ott, mint Vaszary, Stella, Bródy, Boros... és sokan mások! A magyar közönség kedvessége nagyon szeretetreméltó és megható volt számomra.”

⁷³ MÁTHÉ 1938.

⁷⁴ Pl. M 1927b; AE 1927.

⁷⁵ „Ismerve a Magyarországon élő zsidók számát úgy gondolom, hogy ez a mű elég jó üzlet lenne. Hálás lennék, ha miután elolvasta, átgondolná ezt, és megírná nekem véleményét.”

fordítása ügyében. A könyv egy példánya megvan Heltai könyvgyűjteményében a Petőfi Irodalmi Múzeumban,⁷⁶ de a fordításból nem lett semmi. Davignon több szállal kötődött Magyarországhoz: egyrészt testvére, Jacques Davignon Belgium magyarországi követe volt 1926–1933 között,⁷⁷ másrészt részt vett és beszédet tartott 1932 májusában a Pen Club budapesti kongresszusán.

1928-ban kezdődött Heltai levelezése az akkor harminchárom éves, írói pályáját éppen megkezdett Marcel Brionnal (1895–1984). Kapcsolatukból Brion két levele, egy levelezőlapja és egy újságkivágata ismert jelenleg.⁷⁸ Az első levél 1928 novemberében kelt: Brion a marseille-i *La Gazette du Franc et des Nations* munkatársaként jelzi Heltainak, hogy a folyóirat különszámot szeretne szentelni híres külföldi íróknak, és felkéri, küldjön neki egy 200 soros részletet valamelyik írásából, egy fényképes vagy rajzos portrét és egy rövid önéletrajzt bibliográfiával. Brion másfél hónappal később kelt leveléből megtudjuk, hogy Heltai eljuttatott hozzá egy írást, viszont addigra a folyóirat anyagi okok miatt megszűnt, így a különszám terve is meghiúsult. Megígéri, hogy igyekszik elhelyezni Heltai írását egy másik folyóiratban. Ebben a levélben kifejezi háláját, hogy Heltai kézbe vette a Gallimard-nál 1928-ban megjelent *La vie d'Attila* című életrajza magyar fordításának ügyét; továbbá mellékeli leveléhez egy kritikájának az újságkivágatát, amelyet 1926-ban írt Heltai *A III-es* című regényének 1925-ben megjelent francia fordításáról. A harmadik dokumentum, egy korábban a csak részben olvasható bélyegző alapján 1920 februárjára datált levelezőlap⁷⁹ tartalma arra enged következtetni, hogy ugyancsak 1929-ben íródott: egyrészt mert Brion példányt ígér küldeni Heltainak a Plon kiadónál 1928-ban megjelent *Bartholomé de Las Casas* című könyvéből, másrészt mert említi az *Attila élete* fordítását. Az utóbbi könyv azonban csak hét évvel később, 1936-ban jelent meg Salgó Ernő fordításában az Athenaeum kiadásában.

3. Heltai két regénye és egy színműve franciául: A III-es, a Family Hotel és a Naftalin

A párizsi Bossard Kiadótól több levél fennmaradt 1925–1938 között. Az elsőt *A III-es* francia fordítása (*Monsieur Selfridge escamoteur*) kapcsán küldte Fernand Roches igazgató Heltai ügyvédjének, Palágyi Róbertnek 1925 januárjában.⁸⁰ Ebben leírja, hogy az író Marius Boisson (1881–1959) milyen változtatásokat tett Révész András nyersfordításában: „Notre texte est sensiblement différent de celui de M. André Revesz qui pour être fidèle n'était pas littéraire.

⁷⁶ PIM Kv A 6.479.

⁷⁷ FEJÉRDY 2014, 44.

⁷⁸ PIM Kt V.3823/109.

⁷⁹ PIM Kt V.3823/109/1.

⁸⁰ PIM Kt V.4742/2/1.

J'ai la certitude que tel qu'il se présente, il donnera satisfaction à M. Heltai. C'est une traduction littérale, très compréhensive et compréhensible. La psychologie des personnages a été respectée. On a seulement coupé quelques épigraphes, qui seraient sans grand effet auprès du lecteur français, et ajouté quelques livres occultes, d'un prix élevé, au paquet laissé par « Olga » cela pour justifier l'enthousiasme de M. Selfridge. Et c'est tout.”⁸¹ Az igazgató következő, február végén, immár közvetlenül Heltainak írt leveléből kiderül,⁸² hogy a fordítás elnyerte Heltai tetszését „sauf sur quelques points de détail”.⁸³ Roches hangsúlyozza a változtatásokkal kapcsolatban: „Celle-ci a été faite en vue de public français, qui s'accommode mal d'un certain hermétisme.”⁸⁴ Márciusban szeretnék megjelentetni a regényt, és „commencé de lancer votre nom en France.”⁸⁵ Roche március közepén kelt leveléből megtudni,⁸⁶ hogy a kézirat 120. oldala eltűnt, de a könyv készen áll a nyomdába küldésre. Utóiratban megjegyzi, hogy Heltai *Family Hotel* című regényének francia fordításáról írtak az újságban. A fordító, Marius Boisson 1926 januárjában kelt leveléből⁸⁷ megtudjuk, hogy Heltai nemrég Párizsban járt, amikor személyesen megismerkedtek. Újságkivágatokat küld a regényről, s megjegyzi: „la critique n'existe plus, et l'on se contente de recopier le petit prospectus de l'édition.”⁸⁸

1926 márciusában Boisson ismét levelet írt Heltainak,⁸⁹ amelyből több dologra is fény kiderül. Heltai Párizsba készült 1926 februárjában, de utazása nem valósult meg; Boisson postázta Heltainak a Bossard Kiadónál megjelent regényéről írt kritikák újságkivágatait; elküldte neki saját, az Albin Michel kiadónál megjelent *L'Amour à Montparnasse* című regényének egy példányát. A *III-es* franciaországi fogadtatásáról azt írja, hogy sikeres volt, de a kiadó panaszkodik, hogy több eladott példányra számított. Jelzi, hogy érdeklődve várja a *Family Hotelt*, amit talán ugyancsak kiadna a Bossard Kiadó.

⁸¹ „A mi szövegünk jelentősen eltér Révész András úrétól, ami ugyan hűséges az eredetihez, de nem irodalmi. Biztos vagyok benne, hogy elégedett lesz vele Heltai úr a jelenlegi formájában. Ez egy irodalmi fordítás, nagyon átfogó és érthető. A személyek pszichológiája változatlan maradt. Csak néhány mottót hagyunk ki, aminek nem lesz különösebb hatása a francia olvasóra, valamint beszúrtunk néhány drágább okkult könyvet az Olga által hagyott csomagban, Selfridge úr lelkesedésének igazolására. Ez minden.”

⁸² PIM Kt V.4742/2/2.

⁸³ „néhány részlet kivételével”

⁸⁴ „a francia közönség szemszögéből tették, amely nehezen igazodik bizonyos hermetizmushoz.”

⁸⁵ „már elkezdtek bevezetni Heltai nevét a francia piacon.”

⁸⁶ PIM Kt V.4742/2/3.

⁸⁷ PIM Kt V.3823/93/1.

⁸⁸ „Nagyon kevés érdekes van közöttük; nem létezik többé kritika, megelégednek a kiadói prospektus néhány sorának átvételével.”

⁸⁹ PIM Kt V.3823/93/2.

Boisson öt hónappal későbbi levele⁹⁰ tudósít Heltai nyár eleji párizsi útjáról. A fordító beszámol a *Family Hotel* első fejezeteinek olvastán szerzett első benyomásairól: „c'est fort intéressant, pleines d'observations spirituelles et charmantes, d'une philosophie très gaie et fort douce.”⁹¹

Boisson 1927 januárjában Heltainak írt levele hírül adja Molnár Ferenc párizsi tartózkodását és *A hattyú* című darabjának bemutatóját. Roches ugyancsak 1927 januárjában kelt leveléből kiderül,⁹² hogy szívesen kiadja a *Family Hotel* időközben elkészült francia fordítását, mégpedig három okból: 1. remélhetőleg akkorra fog megjelenni, amikor elkészül *A III-es*ből tervezett film; 2. hozzájárulhat *A III-es* el nem kelt példányainak eladásához; 3. a Heltaival való jó barátságának fenntartása.

Boisson és Roches is említ levelében⁹³ egy bizonyos „Pallos”-t, aki Párizsban él. Ő nem más, mint Pallós István (1881–?) Párizsban élő költő, író, újságíró, zeneszerző, filmvállalkozó.⁹⁴ Pallós írta a filmforgatókönyvet Heltai *A III-es* című regénye alapján.⁹⁵

Boisson 1927. januári és áprilisi levelében⁹⁶ említi egy bizonyos Glasner-Assaudy úr nála tett látogatását. Ő Glasner Miksa műfordító,⁹⁷ akiről Boisson így ír: „J'ai reçu, il y a trois ou quatre mois la visite de M. Glasner-Assaudy, qui m'a parlé de cette oeuvre; je lui ai dit que la traduction, fort honnêtement faite, comportait encore des inégalités de style et des obscurités qui rendaient le manuscrit, tel qu'il est, impossible pour le lecteur français. Je reverrai bien volontiers tout cela, et comme pour Monsieur Selfridge, vous pourriez le revoir vous-même en dernier lieu.”⁹⁸ Októberi levelében hírül adja,⁹⁹ hogy megkapta Glasnertől a teljes fordítást, „qui est honnête mais faible. Nous allons voir ce qu'il est possible de tirer de cela.”¹⁰⁰ Boisson 1928. március 1-én kelt levelében írja Heltainak,¹⁰¹ hogy Roches utóda a kiadónál Bazin, aki már korábban a társa volt, és bizonyosan érdeklődni fog a *Family Hotel* iránt. Boisson 1929. januári leveléből megtudjuk,¹⁰² hogy még nem kezdte el a *Family Hotel* átírását, mert a Pallós-féle filmre vár.

⁹⁰ PIM Kt V.3823/93/3.

⁹¹ „nagyon érdekes, tele szellemes és bájos megfigyelésekkel, egy nagyon meleg és édes filozófiával”.

⁹² PIM Kt V.3823/93/4.

⁹³ PIM Kt V.3823/93/1-9, 12, 14, V.3823/254/4, V.3823/656.

⁹⁴ M 1931; GYENES 1938.

⁹⁵ L 1927, 45.

⁹⁶ PIM Kt V.3823/93/4-5.

⁹⁷ BEHBTN 1940, 14.

⁹⁸ „Három vagy négy hónapja meglátogatott Glasner-Assaudy úr, aki beszélt a regényről; megmondtam neki, hogy a nagyon becsületesen elkészített fordítása még bizonyos stilisztikai egyenetlenségeket és homályos részeket tartalmaz, ami miatt a kézirat jelen állapotában nem megfelelő a francia olvasónak. Nagyon szívesen átnézem majd ezt is, mint *A III-es*t, és ön is átnézheti majd a legvégén.”

⁹⁹ PIM Kt V.3823/93/6.

¹⁰⁰ „ami becsületes, de gyenge. Meglátjuk, mit lehet kihozni belőle.”

¹⁰¹ PIM Kt V.3823/93/7.

¹⁰² PIM Kt V.3823/93/8.

A kiadótól és a fordítótól aztán évekig nem maradt fenn több levél, mígnem 1931-ben ismét előkerült a megfilmesítés terve: Boisson 1937-es és 1938-as levelei említik.¹⁰³ A film azonban nem készült el, és a *Family Hotel* sem jelent meg franciául. A második világháború után ismét előkerült a film megvalósításának lehetősége: Bányai Sándor 1945. októberi levelében érdeklődött Heltaitól a filmjogok iránt:¹⁰⁴ „Kedves Elnök Barátom! Hogy mennyit gondoltunk Reád a pesti szörnyű napokban és milyen boldogan vettük később a hírt, hogy szerencsésen megusztad a tragikus időket, azt el sem tudod képzelni. Sajnos bennünket nem kimért meg a sors, mert elvesztettük szeretett egyetlen Daisynket. Viszont a kegyes végzet megmentette két fiunkat és jómagunkat. Felhasználom az első alkalmat, hogy üzletileg írjak Neked. A francia hivatalos filmszerv érdeklődik « Selfridge l’Escamoteur » című regényed világ filmjogaiért. Kérdi: szabadok-e a filmjogok az egész világra és minden nyelvre. Ha igen: hajlandó vagy-e azokat átengedni és mik a feltételeid. Itt általában 200,000 fr körül veszik meg egy regény filmjogait. Rendkívüli esetekben fizetnek 250,000 fr-ot. Ebből az összegből levonnak 10% a l’Office Cinématographique Français részére. Azonkívül én is szeretnék 10% jutalékot kapni (a másik oldalról nem kaphatok semmit). Kérlek lehetőleg sürgős választ (talán az amerikai misszió útján, vagy már általad is ismert lehetőséggel.) Kérek, ha át akarod engedni a jogokat egy hitelesített meghatalmazást. Természetes 200 ezer fr-nál kevesebbet nem fogadhatok el. Ha a jogok nem szabadok, közöld velem, kérlek, kivel szerződted.” Heltai nem válaszolt egyből Bányainak, akinek a fia, Tamás további két, immár francia nyelvű érdeklődő levelet¹⁰⁵ írt az ősz és a tél folyamán a regény alapján készítendő film és színdarab ügyében. Heltai végül 1946. január közepén válaszolt, amint arra Bányai Tamás februári leveléből következtetni lehet:¹⁰⁶ „Cher Monsieur Heltai, Je vous remercie beaucoup de votre aimable lettre du 17 Janvier. Je suis très heureux d’apprendre que vous et les vôtres vous portez bien, malgré la situation précaire à Budapest. Je prends note de ce que vous ne voulez rien faire pour le moment en ce qui concerne les droits de Théâtre ou de Film de « La chambre 111 ».”¹⁰⁷

A *III-es* című regénye francia fordításából Heltai többeknek küldött példányt. Fennmaradt például François de Carbonnel (1874–?) budapesti francia követ (1924–1925) köszönő levele.¹⁰⁸ Mint írja, „J’ai été charmé de cet esprit en fantaisie, de l’ingéniosité avec laquelle les

¹⁰³ PIM Kt V.3823/93/14-18.

¹⁰⁴ PIM Kt V.4742/1/1.

¹⁰⁵ PIM Kt V.4742/1/2, V.3823/41/1.

¹⁰⁶ PIM Kt V.3823/41/2.

¹⁰⁷ „Kedves Heltai Úr! Köszönöm január 17-én kelt kedves levelét. Örülök, hogy Ön és családja jól van a bizonytalan budapesti helyzet ellenére. Tudomásul veszem, hogy jelenleg semmit sem akar intézni A *III-es* színházi vagy filmes jogaival kapcsolatban.”

¹⁰⁸ PIM Kt V.3823/119.

situations sont préparées et de ce mystère où l'on se reconnaît avec plaisir.”¹⁰⁹ Ugyancsak megköszönte a példányt Johan Bojer (1872–1959) norvég regény- és drámaíró,¹¹⁰ akivel Heltai – visszaemlékezése¹¹¹ szerint – egy PEN-kongresszuson ismerkedett meg: „Merci bien de votre excellent roman Monsieur Selfrigde, que vous avez eu l’amabilité à me faire envoyer. J’ai lu – et je ne pouvais pas le mettre à côté avant la fin. Celui qui intéresse avant tout est Monsieur Selfridge qui vraiment est un type nouveau et qu’on n’oublie pas.”¹¹² A norvég író három héttel későbbi levele arról tudósít,¹¹³ hogy Heltai szorgalmazta az Athenaeum kiadóban Bojer műveinek magyar kiadását: „Votre maison d’édition m’a annoncé qu’on va commencer la publication de mes romans par « Maternité ». Permettez moi de vous dire que selon mes expériences des autres pays « Le dernier viking » ou « La puissance du mensonge » ont beaucoup plus de chances auprès du public. Je vous propose alors de commencer par un des deux nommés.”¹¹⁴ Az Athenaeum nem fogadta meg az író tanácsát, és 1930-ban *A nagy éhség* című regényét adta ki elsőnek Magyarországon. Bojer 1927. novemberi leveléből kiderül, hogy nem sokkal később nagy valószínűséggel személyesen találkoztak, mivel Heltai Nizzában lábadozott, és Bojer feleségével november végén Cap d’Antibes-ban készült nyaralni.

A 111-es francia fordítása kapcsán még az 1930-as években is kapott leveleket Heltai. A költő René Char (1907–1988) például 1932-ben így írt:¹¹⁵ „Je ne puis résister au plaisir de vous écrire ma pensée sur Monsieur Selfridge qu’un hasard favorable a placé dans mes mains tout dernièrement. Le grand ciel ronge aux multiples lignes d’étoiles noires qui cerne l’univers de vos personnages, la fatalité qui enfle la voix et se découvre au dessus d’eux pour une dernière nuit de désert, la moralité enfin qui ne manque pas de se saisir dans le temps de l’esprit du lecteur me proposent la seule version valable de réalité sur laquelle s’ouvrent et se ferment encore les yeux que j’aime. Puis-je ajouter que peu de romans sonnent un écho fraternel en moi?”¹¹⁶

¹⁰⁹ „elbűvölt a mű fantáziadús szellemisége, a helyzetek leleményessége, és a rejtély, amelyben nagy örömet leltem.”

¹¹⁰ PIM Kt V.3823/95/1.

¹¹¹ Heltai visszaemlékezése Bojer-ral való barátságáról: HELTAI 1957a.

¹¹² „Köszönöm kiváló regényét, a *Monsieur Selfrigde*-et, amelyet volt oly szíves elküldeni számomra. Elolvastam, és nem tudtam letenni a végéig. Mindenekelőtt Monsieur Selfridge érdekes, aki egy teljesen új figura, akit nem lehet elfelejteni.”

¹¹³ PIM Kt V.3823/95/2.

¹¹⁴ „A kiadója jelezte, hogy szeretné elkezdni regényeim kiadását az *Anyaság* (Maternité) cíművel. Engedje meg, hogy elmondjam, tapasztalatom szerint más országokban *Az utolsó viking* (*Le dernier viking*) és a *Hazugság ereje* (*La puissance du mensonge*) sokkal sikeresebb a közönség körében. Javaslom, hogy e kettő közül az egyiket adják ki először.”

¹¹⁵ PIM Kt V.3823/123.

¹¹⁶ „Nem tudok ellenállni az örömnak, hogy megírjam gondolataimat a *Monsieur Selfridge*-ről, ami véletlenül nemrég került a kezembe. A nagy ég szétrágja / elemészti a fekete csillagok számos sorát, ami körülzárja regényhőseinek világát, a végzet kiereszti a hangját és felfedi magát egy utolsó éjszakára, az erkölcsi tanulság

1927. novemberi dél-franciaországi pihenése idején kapott levelet¹¹⁷ Heltai Stéphan Lemonnier-től (1867–?): „Il vous souvient peut-être qu’il y a une douzaine d’années j’ai adapté en français votre pièce – Naphtaline qui fut sur le point de passer au théâtre Déjazet. Les événements qui survinrent remettent tout en question si vous avez un moment avant votre départ et que vous partez rue Lafayette, je serais heureux de vous revoir La maison Petit Journal.”¹¹⁸ A *Színházi Hét* 1910/8. száma szerint, hogy Heltai *Naftalin*ja lett volna az első magyar darab, amit párizsi színházban bemutatnak.¹¹⁹ A franciás könnyedségű bohózatot a Déjazet Színház elfogadta előadásra, a fordítást Csapó Zsigmond és Stéphan Lemonnier párizsi újságírók készítették el. Lemonnier két héttel későbbi leveléből megtudjuk, hogy a találkozóra nem került sor, s Heltai megírta neki, hogy azóta elkészült a darab újabb fordítása, amire Lemonnier csodálkozását fejezte ki: „Je serais heureux de vous voir lorsque vous reviendrez à Paris et nous pourrions aller ensemble rue Heuner, à la Société après la mort de Rolle, le directeur de Déjazet, [...] je dois vous dire que la seconde traduction me surprend, puisque comme vous le savez, vous avez donné pouvoirs à M. le Dr. Marton de théâtre.”¹²⁰ További levelezés nem maradt fenn az ügyben; a Naftalint nem adták ki és nem mutatták be franciául.

Gara László 1937 májusában kelt levele hírül adja,¹²¹ hogy megjelent Heltai egyik meséjének Gara által készített francia fordítása a *Les Nouvelles Littéraires* április 10-i számában. A lefordított mese a *Kalocsai*,¹²² francia címe *Celui qui reçoit les gifles*.¹²³ Gara ekkor már befutott fordító volt, 1926-tól jelentek meg fordításai francia folyóiratokban és antológiákban. 1930-ban jelent meg Móricz Zsigmond *Az Isten háta mögött* című regénye Gara és Marcel Largeaud közös francia adaptációjában (*Derrière le dos de Dieu*) a Rieder kiadó által indított, *Les prosateurs étrangers modernes* (Modern külföldi írók) című sorozatában. A Móricz-könyv és általában a magyar irodalom Franciaországban való megismertetésének kezdeményezője Léon Bazalgette (1873–1929), a párizsi *Europe* című folyóirat szerkesztője volt.¹²⁴ Ugyancsak a Rieder kiadó adta ki 1927-ben Gara közreműködésével a magyar novella antológiát.

megragadja az olvasó lelkét, mindez a valóság egyetlen érvényes változatát kínálja, amelyre szemünket még kinyithatjuk és bezárhatjuk. Hozzátehetem, hogy kevés regény ébreszt bennem ilyen testvéri visszhangot?”

¹¹⁷ PIM Kt V.3823/444.

¹¹⁸ „Talán emlékszik, hogy mintegy 12 évvel ezelőtt franciára adaptáltam *Naftalin* című darabját, amelyet majdnem bemutattak a Déjanet színházban. Az események azonban közbeszóltak. Ha volna ideje elutazása előtt találkozni, örülnék, ha eljönne a Petit Journal Kiadóba.”

¹¹⁹ SzH 1910.

¹²⁰ „Örülnék, ha legközelebbi párizsi tartózkodásakor találkozhatnánk, és együtt elmennénk a Déjazet színház igazgatójához. [...] Meg kell mondanom, hogy a második fordítás meglep engem, mert amint tudja, a darabbal kapcsolatos jogait Marton úrnak adta”.

¹²¹ PIM Kt V.3823/120.

¹²² HELTAI 1957b.

¹²³ HELTAI 1937.

¹²⁴ G.A. 1930.

A francia levelezés utolsó darabját Fóti Lajos irodalomtörténész, műfordító írta Heltainak 1956. augusztus 23-án:¹²⁵ „Cher Maitre, Recevez mes tardives, mais d’autant plus chaleureuses félicitations : sur votre glorieux anniversaire, qui est aussi une fête pour notre littérature. Si je suis en retard, c’était par deux raisons: d’abord je ne voulais pas que mon billet se perde dans la multitude innombrable de lettres, cartes, dépêches etc. puis je voulais donner un écho digne de notre fête aussi à l’étranger et dans ce but j’ai traduit en français votre conte l’Argent trouvé et l’ai envoyé à Irószövetség pour que le place dans un journal français et je vous demande ultérieurement votre consentement et je vous en remercie d’avance.”¹²⁶ Azt, hogy Fóti fordítása megjelent-e, és ha igen, hol, egyelőre nem sikerült megállapítanom.

4. Kapcsolatok a francia sajtóval és diplomáciával: a Francia Becsületrend

1921-től maradtak fenn dokumentumok, amelyek megvilágítják Heltainak a budapesti francia nagykövetséghez fűződő kapcsolatát. Ennek első bizonyítéka, hogy 1921. február 21-én meghívást kapott ebédre Maurice Fouchet-tól, az akkori francia nagykövettől a budapesti Ritz Hotelbe.¹²⁷ 1926-ban Henry Gueyrand-nal állt kapcsolatban a követségen, akit decemberben vacsorára hívott feleségével, több francia diplomatával és újságíróval együtt.¹²⁸ 1927 márciusában Henry Gueyrand ismét levelet írt Heltainak, hogy a nagykövet személyesen szeretné átadni neki a Francia Becsületrendet.¹²⁹ Egy 1937 áprilisában kelt levél arról tudósít, hogy Heltai elküldte egyik könyvét az akkori (1934–1938 közötti) francia nagykövetnek, Gaston Maugras-nak.¹³⁰ Heltai a második világháború után is folyamatos kapcsolatban állhatott a francia követséggel, ezt bizonyítja egy 1950 júniusában kelt meghívó,¹³¹ ami Henri Gauquié nagykövet (1946–1950) zártkörű búcsúztatására invitálta Heltait és feleségét.

Jean Mistler (1897–1988) író a 20-as évek első felében 3–4 évig dolgozott Budapesten: az Eötvös Collegiumban francia lektorként, az egyetemen tanárként, a francia követségen sajtóattaséként.¹³² 1925-ben tért haza Franciaországba, ekkor kezdett levelezni Heltaival. Első

¹²⁵ PIM Kt V.3823/222.

¹²⁶ „Kedves Mester, fogadja megkésésem, de annál melegebb gratulációmát születésnapja alkalmából, ami a magyar irodalom számára is ünnep. Késlekedésemet két dolog indokolja: egyrészt nem akartam, hogy jókívánságom elveszzen a megszámlálhatatlanul sok levél között, aztán az ünnephez méltó visszhangot akartam külföldön is kelteni. Ezért lefordítottam franciára a *Talált pénz* című meséjét, és elküldtem az Irószövetségnek, hogy jelentesse meg egy francia folyóiratban. Utólagos beleegyezését kérem, amit előre is köszönök.”

¹²⁷ PIM Kt V.3823/819/3.

¹²⁸ PIM Kt V.3823/277/1.

¹²⁹ PIM Kt V.3823/277/2.

¹³⁰ PIM Kt V. 3823/501.

¹³¹ PIM Kt V.3823/819/5.

¹³² KARAFIÁTH 1993; ABLONCZY 2000 1154–1155.

küldeményében Mistler jelzi,¹³³ hogy nem tér vissza Budapestre, mert kinevezték a Külügyminisztériumban, ahol a külföldi irodalmi és művészeti kapcsolatokkal fog foglalkozni. Felajánlja Heltainak, hogy havonta 3–4 cikket küldene *Az Est*-nek a francia irodalmi élet aktualitásairól – egyből magyarul, mert sok magyar diák tanul Párizsban, akik szívesen lefordítják a szövegeit. Érdeklődik Heltaitól, tetszett-e neki *Châteaux en Bavière* című első regénye, amiből küldött neki egy példányt, és Franciaországban nagy sikere van. Szeptember eleji leveléből kiderül,¹³⁴ hogy elkezdett dolgozni *Az Est*-nek, de a honorárium késlekedik. Beszámol a Pireneusokban töltött rövid szabadságáról, és jelzi, szívesen menne Budapestre télen, de vajon lesz-e ideje. Beszámol Heltai *A III-es* című regénye francia fordításának sikeréről a francia irodalmi körökben, és felveti, hogy Heltai más regényeit is érdemes lenne lefordítani franciára. Végül tudósít aktuális munkáiról: könyvet ír Hoffmann életéről a *Nouvelle Revue Française*-nek, valamint egy novelláskötetet állít össze a Calmann Lévy kiadónak. Október 21-i leveléből megtudjuk,¹³⁵ hogy Heltai ekkor Párizsban volt, és Mistler jelzi, hogy a Közoktatásügyi Miniszter hajlandó fogadni. Másfél évvel később, 1927. január 16-án Mistler táviratozott Heltainak,¹³⁶ hogy Francia Becsületrenddel tüntetik ki, és gratulál hozzá. Egy hónappal későbbi levelében¹³⁷ ismét örömét fejezi ki Heltainak, hogy Molnár Ferencsel együtt megkapta a kitüntetést. Jelzi, hogy a kitüntetést január 31-én elküldték Budapestre, és Louis de Vienne francia nagykövet fogja átadni neki. Ezután nincs írásos nyoma kapcsolatuknak.

A kritikus, dramaturg és fordító Marcel Thiébaud (1897–1961), a *La Revue de Paris* című irodalmi folyóirat szerkesztője 1926 novemberében írt Heltainak:¹³⁸ egy 10–15 oldalas tanulmányt kért tőle a modern magyar irodalomról, amelyet a külföldi kortárs irodalmat bemutató sorozatban közölne a jövő évi március-áprilisi számban. Felajánlja, hogy akár magyarul is írhatja a cikket, mert majd Párizsban lefordíttatják. Heltai valószínűleg nem küldött tanulmányt, mert nem található sem tőle, sem más magyar szerzőtől írás a folyóiratban.

Kitüntetését követően Heltai nagyon sokféle kérdést, felkérést kapott. Ezek közé tartozik például Henri Corbière (1888–1980), újságíró, kritikus, a francia Írószövetség tagjának 1929 nyarán kelt levele.¹³⁹ Ebben Heltai alapelve vagy mottója iránt érdeklődött, amelyet *Kortárs írók életbölcsesei* című könyvében szeretne közzétenni. Levele szerint több mint 900 választ kapott már ugyanezen kérdésére a világ minden tájáról. Corbière más magyar író is

¹³³ PIM Kt V.3823/522/1.

¹³⁴ PIM Kt V.3823/522/6.

¹³⁵ PIM Kt V.3823/522/2.

¹³⁶ PIM Kt V.3823/522/3.

¹³⁷ PIM Kt V.3823/522/4-5.

¹³⁸ PIM Kt V.3823/765.

¹³⁹ PIM Kt V.3823/130.

megkeresett levélben: Ambrus Zoltánnak például 1923. október 10-én írt, amikor még csak 436 válasza volt.¹⁴⁰ A könyv megjelenéséről nincs tudomásom, de Corbière még húsz évvel később is gyűjtötte az életbölcseket, mert fennmaradt egy 1951 áprilisában a fizikus Wolfgang Paulinak ugyanebben a tárgyban írt levele.¹⁴¹ A kéziratgyűjtemény darabjai egyébként napjainkban megjelennek árveréseken; legutóbb a Binoche et Giquello árverési ház 2017. februári és májusi árverésén tűnt fel számos dokumentum.¹⁴²

5. Olasz, román, orosz, spanyol, svéd és angol kapcsolatok – franciául

Az 1918-tól az Athenaeum kiadó irodalmi igazgatójaként dolgozó Heltai 1920 decemberében gróf Giovanni Capasso Torre-tól (1883–1973) kapott francia nyelvű képeslapot.¹⁴³ A két hetet Magyarországon töltő római újságíró – évekkel később Mussolini sajtófőnöke – megköszönte Heltainak budapesti látogatásának emlékeit. Sajnálataát fejezi ki, hogy nem tudott elkészönni tőle elutazása előtt, noha „Ballával” elment az Athenaeum kiadóba felkeresni őt. Kéri, hogy adja át üdvözetét Kohner bárónak és feleségének, és adja meg címüket. Giovanni Capasso Torre több cikkében is beszámolt magyarországi látogatásáról, s egész sajtómozgalmat indított Magyarország érdekében és a trianoni „béke” ellen.¹⁴⁴ A képeslapon említett Balla személyét egyelőre nem sikerült azonosítanom. Kohner báró a nagytőkés és műgyűjtő Kohner Adolf (1866–1937) volt, akivel Heltai régóta ismeretségben állt, ugyanis mindketten a Magyar Symbolikus Nagypáholy 1889 októberében alapított Demokratia páholyának voltak tagjai: Kohner Adolf 1891-től, Heltai 1899-től.¹⁴⁵ Heltai tagsága rövid ideig tartott: 1900. december 17-én törölték a tagok sorából, talán hosszú párizsi tartózkodása miatt.¹⁴⁶ 1889 októberében a „Könyves Kálmán” páholyból kivált tizennégy mesterfokozatú tag alapította meg a Demokratia páholyt, melynek jeligeje a francia forradalom jelmondata: „Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!”. A hétfő esténként a Nagypáholy Podmaniczky utcai székházában összegyűlő tagok közé számos író, újságíró tartozott, akik „az irodalom és a kultúra terén”¹⁴⁷ akarták

¹⁴⁰ FALLENBÜCHL 1963, 364–365.

¹⁴¹ Őrzési hely: CERN Archives. Bldg. 61-S-001 - Safe 3. Közölve: Wissenschaftlicher Briefwechsel mit Bohr, Einstein, Heisenberg, u.a., Bd.4, Teil 1, Letter 1223. <http://cds.cern.ch/record/83466?ln=en> (Hozzáférés: 2019.09.01.)

¹⁴² http://catalogue.gazette-drouot.com/pdf/33/80636/Binoche_08022017_bd.pdf?id=80636&cp=33 (Hozzáférés: 2019.09.01.); <http://catalogue.gazette-drouot.com/pdf/33/82362/catbinocheetgiquello20170512bd.pdf?id=82362&cp=33> (Hozzáférés: 2019.09.01.)

¹⁴³ PIM Kt V. 3823/85.

¹⁴⁴ Legfontosabb cikke a *Politica* című folyóiratban jelent meg.

¹⁴⁵ MNL-OL P 1083 217: Betűsoros névjegyzék.

¹⁴⁶ MNL-OL P 1083 222: Törölt és kizárt testvérek névjegyzéke. Továbbá: HORVÁTH 1901, 11.

¹⁴⁷ MNL-OL P 1083 108. csomó 38. tétel XLV 1607/1889.

céljaikat megvalósítani.¹⁴⁸ A páholy tagjai részt vehettek a Nagypáholy irodalmi és a kincstári bizottságának ülésein is.

Egy másik olasz kapcsolatról tudósít egy „Da Vinci” aláírású, dombornyomott papírra írt levél.¹⁴⁹ Luigi Orazio Vinci Gigliucci gróf, 1936-tól budapesti olasz nagykövet,¹⁵⁰ franciául írt levelet Heltainak 1925 májusában a Legszentebb Angyali üdvözet Legfelsőbb Rendjének (Ordine Supremo della Santissima Annunziata) levélpapírján. Megemlíti, hogy budapesti tartózkodása idején megnézte a *Mirandolinát*, s noha egy szót sem értett belőle, érzekelte, hogy több jelenetet kihagytak belőle.¹⁵¹ Goldoni azonos című darabjának bemutatója 1924 tavaszán volt a Vígszínházban, de Vinci feltehetően inkább Mozart *Mirandolina* című operáját látta az Operaházban 1924 őszén. Levelével együtt elküldte Heltainak a modern olasz színház néhány szerzőjének darabját, köztük Morselli *Glaukos* című művét.¹⁵² Pirandello műveiből azért nem küld – mint írja –, mert azok feltehetően már ismertek Magyarországon. Kérdezi Heltait, hogy a magyar közönség mikor ismerheti meg D’Annunzio *La Gioconda* és Pirandello *Enrico IV* című darabját. Míg az elsőnek 1926-ban volt bemutatója a budapesti Nemzeti Színházban, a második 1929-ben került színre a Kolozsvári Nemzeti Színházban.¹⁵³

1922–1926 között Heltai négy levelet¹⁵⁴ kapott az albán származású román költő, drámaíró Victor Eftimiutól (1889–1972). Az elsőből kiderül, hogy budapesti látogatását követően Heltai elküldte neki Karinthy Frigyes 1921-ben megjelent *Capillária* című regényét. Eftimiu megígéri, hogy mihamarabb lefordíttatja románra, s kéri Karinthy postai címét, hogy a szerzői jogi ügyeket intézhesse vele. További magyar szépirodalmi műveket kér: egy mesegyűjteményt, egy regényt, Heltaitól egy színművet és még „deux ou trois autres livres, representatifs de la nouvelle littérature magyare”.¹⁵⁵ Eftimiu következő levelét Párizsból küldte 1923 augusztusában: ebben azt írja, októberben hazafelé menet megáll Budapesten, hogy találkozzon Heltaival. Jelzi, hogy elkészült Karinthy regényének fordítása, és nemsokára nyomdába kerül. Kéri Heltait, hogy küldje el neki Párizsba az egy évvel korábban odaadott, *Milliók tánca* című darabjának nála lévő példányát. A darabot Guillot de Saix adaptálta

¹⁴⁸ Az alapítók közül Bársony István (1855–1928) tag, Concha Károly (1836–1916) első felügyelő, Fekete Ignác (1858–1937) titkár, Gabányi Árpád (1855–1915), Hevesi József (1857–1929) második felügyelő, Sasvári Ármin (1853–1924) tag, Szatmári Mór (1858–1931) szónok és Várady Antal (1854–1923) főmester. További alapító tagok: Gelléri Mór iparegyesületi titkár, Gerster Béla építész, Horváth Zoltán színész, Kiss József közjegyzői helynök, Lukáts Gyula országgyűlés képviselő, Steuer Sándor kávé.

¹⁴⁹ PIM Kt V.3823/815.

¹⁵⁰ KU 1936.

¹⁵¹ FODOR 1924.

¹⁵² 1935-ben volt „Glaukos” előadás a Szegedi Szabadtéri Játékok keretében.

¹⁵³ Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi Adatbázisa alapján.

¹⁵⁴ PIM Kt V.3823/172.

¹⁵⁵ „két-három másik könyvet, amelyek az új magyar irodalom kiemelkedő alkotásai”.

franciára *La danse des milliards* címmel.¹⁵⁶ 1926-ban Bukarestből jelentkezett Eftimiu: leveléből megtudjuk, hogy ismét Budapesten járt, és nemcsak elolvasta Heltai regényét, amit akkor adott neki, hanem megjelenteti folytatásokban a bukaresti *Dimineata* (Reggel) című napilapban.¹⁵⁷ Kéri, hogy küldjön ehhez magáról egy fényképet és néhány életrajzi adatot.

1925-ben kapott francia nyelvű levelet¹⁵⁸ Heltai az 1920-ban Franciaországba emigrált Boris Souvorine (1879–1940) orosz újságírótól. Bemutatkozás után engedélyt kér Heltaitól, hogy lefordíttathassa oroszra *A III-es* című regényét. Heltai válasza nem ismert, de oroszul csak halála után, 1958–1959-ben jelent meg két regénye: a *Jaguár* és *A néma levente*.

1926 augusztusában a római Società Italiana del Teatro Drammatico egyik tagja (Fabian Raggini[?]) Heltai figyelmében ajánlja barátját, a történész, politikus Remo Renato Petitto-t,¹⁵⁹ aki két hónap múlva maga jelentkezett levélben Heltainál megköszönve a budapesti vendéglátást Olaszországba hazatérve.¹⁶⁰ Petitto nevét az 1923-ban megjelent, *Legittimismo* című könyve nyomán ismerte meg a magyar közönség.¹⁶¹ 1929-ben Petitto ismét Budapesten járt: részt vett a május 18-án Monti ezredes és az olasz légió emlékére tartott ünnepély alkalmából Bethlen István miniszterelnök által adott vacsorán.¹⁶²

Az 1920-as évek második felében egyre többen kértek írást Heltaitól, mint például az olasz futurista költő, újságíró, kritikus Enrico Cavacchioli (1885–1954), a *Secolo XXe* szerkesztője 1928 elején.¹⁶³ Egy másik felkéréssel a Budapesten tartózkodó angol-amerikai kritikus, librettista Charles Henry Meltzer (1853–1936) 1932. április 29-én kereste meg Heltait levélben:¹⁶⁴ „J’écris en ce moment un article sur les poètes et romanciers de la Hongrie. Je vous serais très obligé, si vous vouliez bien me donner l’occasion de vous rencontrer et de causer un peu avec vous de votre carrière et de vos oeuvres. Demain, vers 2 - 2h 30 heures de l’après-midi, je vous téléphonerai, pour savoir quel jour et à quelle heure je pourrais vous trouver libre. [...] J’ai eu dernièrement le plaisir d’entendre le livret que vous avez fait pour M. Reinitz. Sa musique m’intéresse beaucoup.”¹⁶⁵ A kritikus talán hallhatta május 9-én Reinitz Béla (1878–

¹⁵⁶ BnF Archives et manuscrits, Cote : 4-COL-31(566). COL-31 Fonds Léon Guillot de Saix (1885–1964)

¹⁵⁷ A *Dimineață* papírjának savassága miatt egyelőre nem találtam tanulmányozható példányt.

¹⁵⁸ PIM Kt V.3823/706.

¹⁵⁹ PIM Kt V.3823/699.

¹⁶⁰ PIM Kt V. 3823/597/1.

¹⁶¹ L-sz. 1926.

¹⁶² BH 1929.

¹⁶³ PIM Kt V.3823/690.

¹⁶⁴ PIM Kt V.3823/505.

¹⁶⁵ „Cikket írok magyar költőkről és írókról. Hálás lennék, ha lehetőséget adna számomra, hogy találkozzunk és pályájáról, műveiről kérdezhessem. Holnap délután kettő-fél három felé felhívom telefonon, hogy megbeszéljük, mikor alkalmas Önnek. [...] Nagy örömmel hallottam nemrég a librettóról, amit Reinitznek készített. Nagyon érdekel a zenéje.”

1943) szerzői matinéját az Urániában, ahol Basilides Mária énekelte az Ady-versekre komponált dalokat.¹⁶⁶

1929 februárjában a Manuel Diez García de Amarillas (1898–1954) írt Heltainak a spanyol Közoktatási és Képzőművészeti Minisztérium levélpapírján:¹⁶⁷ „Dans la Legation d’Hongrie j’ai pu savoir votre adresse pour pouvoir Vous écrire. Je suis écrivain espagnol, admirateur enthousiaste des écrivains humoristes hongrois, parmi lesquels Vous occupez une place honorable. J’ai lu plusieurs de vos romans, traduits à l’espagnol et je viens de finir l’adaptations au theatre espagnol de votre roman « Ma seconde femme » avec la collaboration de un écrivain ami. Je desire vous prier de bien vouloir me donner la permission pour pouvoir représenter au theatre cette ouvrage. Je dois vous avertir que cette ouvrage, ce n’est pas une traduction literale de votre roman mais una adaptation très éloignée. Cependant, voulant être respectueux avec votre droit je sollicite votre autorisation pour représenter cette ouvrage dans les theatres d’Espagne.”¹⁶⁸ A spanyol két héttel későbbi leveléből kiderül,¹⁶⁹ hogy Heltai ügyvédjéhez, Palágyi Róberthez irányította az engedélykérőt.

A *III-es* című regényt számos nyelvre lefordították, többek között svédre. A stockholmi Norstedt & Söner kiadó képviselőjének, Gustav Lindbladnak 1929 áprilisában kelt leveléből megtudjuk,¹⁷⁰ hogy a regény lefordításának jogáért 500 svéd koronát fizetett a kiadó Heltainak. A *III-es*nél is nagyobb nemzetközi sikert ért el Heltai *Family Hotel* című regénye. A román fordítást Petre Târția készítette,¹⁷¹ aki 1931. novemberi levelében jelzi,¹⁷² hogy az egyik legnagyobb román kiadóval tárgyal a kiadásról, egyedül a szerzői honoráriumról kell még megegyezniük.

6. Személyes levelezések

A francia nyelvet Heltai néhány esetben magyar személyekhez fűződő kapcsolatában is használta, ennek két példája maradt fenn a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A két legkorábbi

¹⁶⁶ SZP. D. 1932.

¹⁶⁷ PIM Kt V.3823/14/1.

¹⁶⁸ „A Magyar Követségen tudtam meg a címét, hogy írassak Önnek. Spanyol író vagyok, rajongok a magyar vígjátékírókért, köztük Önért. Olvastam több spanyolra lefordított regényét, és most fejeztem be egy író barátommal *Az én második feleségem* című regénye adaptálását a spanyol színház számára. Szeretném az engedélyt kérni a darab bemutatásához. Hangsúlyoznom kell, hogy nem műfordítást készítettünk, hanem egy elég távoli adaptációt. Ugyanakkor szeretnénk tiszteletben tartani a jogait, ezért kérem engedélyt a bemutatáshoz spanyolországi színházakban.”

¹⁶⁹ PIM Kt V.3823/14/2.

¹⁷⁰ PIM Kt V. 3823/560.

¹⁷¹ Híradás a regény román fordításáról: SM 1934.

¹⁷² PIM Kt V.3823/761/2.

francia nyelvű dokumentum két képeslap.¹⁷³ Ezeket a haditudósítóként 1915–1916-ban hosszabb időt Isztambulban töltő Heltai küldte Hudomel Ilonának Budapestre.¹⁷⁴ Ki volt Hudomel Ilona? A Budapesti Fővárosi Levéltár iratai szerint apja dr. Hudomel József orvos, anyja Himun Emma.¹⁷⁵ Lakhelyük 1900-ban Budapest VII. kerület István tér 9. Ilona még kiskorú lévén, apja hozzájárulásával kötött házasságot dr. Világossy József ügyvéddel 1900. nov. 19-én.¹⁷⁶ Két gyermekük – egy fiú és egy lány – született. 1910 végén félévi különélés után dr. Világossy József ügyvéd válást kezdeményezett.¹⁷⁷ Hudomel Ilona neve az 1910-es évek második felében gróf Zichy Rafael szeretőjeként vált ismertté. Miatta akart a gróf elválni feleségétől, Pallavicini Eduardina örgrófnőtől.¹⁷⁸ Az 1923-ban megkezdett perben a gróf egynemű szerelemmel vádolta feleségét hamis tanúk bevonásával. Egy 1922-ben kelt adásvételi és hasznobérleti szerződés szerint Hudomel Ilona földet vásárolt Zichy Rafaeltól.¹⁷⁹ Heltai Jenő két isztambuli képeslapját a Budapest I. Fehérvári út 9.-be címezte Hudomel Ilonának. Az első lapon az írásra való ígérete betartását és a város szépségét említi: „Vous voyez, Chère Madame, que je n’ai pas oublié ma promesse. Connaissez vous cette merveille, qui s’appelle Constantinople? Dépêchez vous de la voir!”¹⁸⁰ A második képeslapon jelzi, hogy hamarosan Szófiába utazik: „Chère Ilia, vous m’avez rendu vraiment heureux par votre carte pleine de charme et de bonté. [...] Je reste encore quelques jours ici et vers le 15ème je pars pour Sofia.”¹⁸¹ Esetleges további levelezésük nincs a gyűjteményben.

Egy másik, félig privát kapcsolatról tudósít Adorján Ilona Heltainak címzett három párizsi levele.¹⁸² Ilona férje, az író, újságíró és műfordító Adorján Andor (1883–1966) fordította franciára többek között Molnár Ferencnek *A hattyú* című darabját Pierre La Mazière-rel együtt, amelyet a párizsi Odeon Színház játszott 1927-ben.¹⁸³ Az első levél 1927 márciusában kelt: kiderül belőle, hogy ezt a levelet egy korábbi, jelenleg nem ismert levélváltás előzte meg: „Puisque vous répondez si gentiment à ma lettre, je deviens aussi plus familière voyez-vous. [...] Je vous imagine trop occupé pour vous demander de nous écrire de temps à autres, mais

¹⁷³ PIM Kt V. 4639/1-2.

¹⁷⁴ Heltai visszaemlékezése isztambuli tartózkodására: HELTAI 1957c.

¹⁷⁵ HU BFL - VII.192 - 1909 - 1068

¹⁷⁶ HU BFL - VII.217.a - 1900 - 0334

¹⁷⁷ HU BFL - VII.2.c - 1910 - V.0698

¹⁷⁸ DÖME 2013; KURIMAY 2016, 70–82. A Pallavicini Eduardina és Tormay Cécile közötti állítólagos „természetellenes” kapcsolatra hivatkozva adta be válókeresetét Zichy Rafael.

¹⁷⁹ HU BFL - VII.154.a - 1922 – 0526

¹⁸⁰ „Látja, kedves Asszonyom, nem felejtettem el az ígéretemet. Ismeri ezt a csodát, amit Konstantinápolynak hívnak? Igyekezzen meglátni!”

¹⁸¹ „Kedves Ilia, igazán nagy örömet szerzett kedves és jóságos lapjával. [...] Még néhány napot itt maradok, és 15-e felé Szófiába utazom.”

¹⁸² PIM Kt V. 3823/9.

¹⁸³ TV 1927.

j'espère bien qu'à votre prochain voyage à Paris vous me ferez tigue. Votre santé est tout à fait rétablie j'espère et le souhaite de tout coeur."¹⁸⁴

Fél évvel később, decemberben írt levelében Adorján Ilona kifejezi örömét, hogy Heltai meggyógyult: „mes chaleureuses félicitations pour votre guérison et du fond du coeur j'espère que la cure de repos vous remettra tout à fait sur pied. Si toutefois il y a un véritable repos possible pour Vous."¹⁸⁵ Adorján Andor folyamatos munkakapcsolatban állt Heltaival a magyar és francia színházaknak készített fordításai kapcsán, amint ezt 1926 és 1950 között kelt levelei tanúsítják.¹⁸⁶

7. Összegzés

A levelek elemzése számos részlettel gazdagítja Heltai francia és frankofón irodalmi és színházi kapcsolatairól alkotott korábbi képet. A sajtóhírek, a visszaemlékezések és a levelek kiegészítik egymást: a gyakran napról napra tudósító újságcikkekhez képest a levelek az író egy másik, emberi arcát mutatják meg, aki inkább szakít időt levelet írni egy Franciaországban élő magyar asszonynak, minthogy száz–százötven sort írjon párizsi élményeiről vagy a francia vendégszeretetről. A Budapestre látogató külföldi vendégek köszönő levelei tanúsítják Heltai vendégszeretetét.

Heltainak Marius Boisson-nal maradt fenn a leghosszabb ideig tartó (1925–1938) és legterjedelmesebb levelezése. A legközvetlenebb, tegeződésbe átváltó levélváltást Denys Amiel-lel folytatta (1928–1938). Barátságát e két személlyel a sok személyes találkozás és a műfordításokban megnyilvánuló munkakapcsolat erősítette. A franciául megjelent regényére a sok udvarias köszönő levél mellett René Chartól kapott igazán őszinte és spontán reakciót. Ennek fő oka alighanem Char Heltaiéhoz közel álló szürrealista költői világában keresendő.

A levelezésnek a 20. századi francia-magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából is vannak tanulságai. Heltai ismert számos Párizsban élő magyar újságírót, munkakapcsolatban állt többek között Adorján Andorral, Pallós Istvánnal és Gara Lászlóval. Többen, így Csapó Zsigmond, Gara László, Glasner Miksa, Révész András, Maxime Wexner fordították műveit franciára, de gyakran gyengén, noha Heltai bizonyára a számára elérhető legjobb fordítóval dolgoztatott. A fordítás minőségén bukott meg Heltai több művének francia megismertetése.

¹⁸⁴ „Kedves Heltai barátom, Mivel olyan kedvesen válaszol levelemre, én is jobban megismerem. [...] Túl elfoglaltnak képzelem ahhoz, hogy azt kérjem, időről időre írjon nekünk, de remélem, hogy amikor legközelebb Párizsban jár, ismét találkozunk. Remélem, és teljes szívvel kívánom, hogy egészsége teljesen helyreálljon.”

¹⁸⁵ „...gratulálok gyógyulásához és szívből remélem, hogy a pihenés teljesen lábra állítja. Ha egyáltalán lehetséges Ön számára az igazi pihenés.”

¹⁸⁶ PIM Kt V.3823/7.

Magyar fordító nem volt képes olyan műfordítást készíteni, hogy az megfeleljen a francia színházak vagy könyvkiadók igényeinek. Szinte mindig szükség volt francia adaptátorra, aki nemcsak fordító, hanem maga is író volt. Ilyen volt 1910 körül Stéphan Lemonnier, majd az 1920-as évek második felében Marius Boisson. Ahogy Heltai írta egyik visszaemlékezésében: „A fordításnak egyetlen szabálya van csak: jól kell fordítani.” Ő maga több mint százötven színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen nyelvekből, főként franciából, az ő művei viszont csak igen korlátozottan jutottak el a francia közönséghez.

François Gachot magyar–francia irodalmi, képzőművészeti és zenei kapcsolataihoz: Két új hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeumban

François Gachot, az 1924-ben Magyarországra érkezett és huszonöt éven át, 1949-ig itt élt író, franciatanár, diplomata először az Eötvös Collégiumban, majd több gimnáziumban és a Képzőművészeti Főiskolán tanított francia nyelvet, irodalmat és kultúrát (1–2. kép). Számos tanítványa említi önéletírásában több évtized múlva Gachot tanári munkásságának nagy hatását, így például Wolfram Ervin (1923–1985) kémikus, akit Gachot a „főreal”-ban, azaz a Kemény Zsigmond Gimnáziumban tanított.¹⁸⁷ Tanári és diplomata tevékenysége mellett viszonylag ritkán esik szó Gachot irodalmi alkotásairól, noha mindhárom műnemben alkotott, és műfordításokat is készített. Első novelláskötete még Magyarországra érkezése előtt, 1924-ben jelent meg Párizsban, *Jeux de Dames* címmel.¹⁸⁸ 1943-ban a Madách Színház bemutatta *Szép Fülöp* című drámáját.¹⁸⁹ Számos magyar művet fordított franciára.

Fodor Ilona, Nagy Csaba, Kelevéz Ágnes és Kabdebó Lóránt interjúinak,¹⁹⁰ valamint Karádi Zsolt 1998 és 2002 között megjelent tanulmányainak és könyvének köszönhetően Gachot magyarországi tevékenysége és barátsága a korabeli magyar képzőművészekkel viszonylag jól ismert.¹⁹¹ Karádi főként Gachot időszak kiadványokban és könyvekben megjelent írásait, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött leveleket elemezte. Madácsy Piroska és Garai Imre Gachot Eötvös Collégium-beli rövid tanári működését tárta fel levéltári források alapján.¹⁹² Fejérdy Gergely és Kecskés D. Gusztáv Gachot Rajk-per kapcsán Magyarországról 1949. október 1-én történt kiutasításának körülményeit mutatta be.¹⁹³

2017-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába ajándékozással érkezett két új hagyaték, amely jelentős új adatokkal szolgál Gachot francia-magyar kapcsolati hálójához. Az egyik Tallós Ilona (1918–1991) festőművész hagyatékának 2017 tavaszán bekerült része,¹⁹⁴ a másik Gachot nevelt lányának, az újságíró és tolmács Korolovszky Lajosné Fekete Klárának (1922–1974) a leszármazottai által 2017 szeptemberében adományozott több száz dokumentum.¹⁹⁵

¹⁸⁷ WOLFRAM 1983, 37.

¹⁸⁸ GACHOT 1924.

¹⁸⁹ KULCSÁR 1943, 18.

¹⁹⁰ Fodor Ilona interjúja (Nizza, 1973. december 16.), PIM Mt OR0822/3. Nagy Csaba interjúja (Nizza, 1982 nyár) megjelent: NAGY 2005; Kelevéz Ágnes és Kabdebó Lóránt interjúja (Budapest, 1985. május 17.), PIM Mt OR0822/3.

¹⁹¹ KARÁDI 1998a; KARÁDI 1998b; KARÁDI 2000a; KARÁDI 2000b; KARÁDI 2002a; KARÁDI 2002b.

¹⁹² MADÁCSY 1993, 1050–1051; GARAI 2016, 171, 190.

¹⁹³ FEJÉRDY 2011, 58, 71; KECSKÉS 2013, 26, 193, 195–198, 201, 205.

¹⁹⁴ Gachot levelei Tallós Ilonának, leltári szám: PIM Kt, 2017.3.1, Tallós Ilona levelei Gachot-nak, leltári szám: PIM Kt, 2017.3.2.

¹⁹⁵ Fekete–Gachot–Korolovszky-anyag: PIM Kt Gynsz: 2488. Még nincs leltározva.

Tallós Ilona hagyatékából a Múzeumba került Gachot mintegy nyolcvan, Tallósnak írt levele és Tallós mintegy tíz, Gachot-nak szóló levélfogalmazványa. Gachot kéziratos leveleihez három novella gépirata és tizenöt vers autográf kézírata kapcsolódik mellékletként (ld. Függelék). A Korolovszky-családtól származó dokumentumegyüttes számos családi fényképet, valamint irodalom- és művészettörténeti szempontból jelentős leveleket tartalmaz. A két új hagyaték anyagát több ponton kiegészíti egy további forráscsoport, melyet az eddigi kutatás csak kevésbé hasznosított: a Dobossy László és F. Csanak Dóra kérésére Gachot által 1977-ben¹⁹⁶ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának adományozott, magyar irodalommal és képzőművészettel kapcsolatos dokumentumok együttese.¹⁹⁷ Ebben található Gachot számos írásának, műfordításának a kéz- és gépirata, valamint barátoktól kapott mintegy százhusz eredeti levél.

Az újonnan hozzáférhetővé vált források bemutatása előtt szükséges röviden összegezni Fekete Klára életét és munkásságát, aki Gachot és édesanyja, Laborcz Margit Irén (Budapest, 1898. július 9.¹⁹⁸–Nizza, 1983. április 15.¹⁹⁹) 1949-es Franciaországba való távozása után is fenntartotta, sőt tovább bővítette a francia-magyar kapcsolatokat. Fekete Klára apja, Fekete Kálmán és anyja, Laborcz Irén 1920 júniusában kötöttek házasságot.²⁰⁰ Gyermeük, Klára Klementina 1922. augusztus 27-én született,²⁰¹ de Fekete Kálmán ezt már nem érte meg, mert 1922. január 14-én szívbélhártya gyulladásban meghalt.²⁰² Laborcz Irénnek az egyik testvére, Laborcz Ferenc (1908–1971) szobrászművész volt.²⁰³ Gachot és Laborcz Irén 1926. június 17-én Párizsban kötöttek házasságot,²⁰⁴ ezután Gachot próbálta adoptálni Klárát, de eredménytelenül, mivel a francia törvények szerint negyven éves kora előtt ilyet nem tehetett.²⁰⁵ Kapott viszont Klára ideiglenes francia útlevelet, amellyel 1939 februárjában, tizenhat évesen Franciaországba ment tanulni (3. kép).²⁰⁶ A második világháború kitörésekor Klára Franciaországban maradt Gachot szüleinél, Nizzában. Félve attól, hogy Olaszország elfoglalja Nizzát, Gachot szülei Klarával együtt Dijonba mentek, majd Klára először Rochefort-

¹⁹⁶ Az adományozás történetéről ld. Gachot Bajomi Lázár Endrének 1977. december 20-án írt levelét: PIM Kt V. 4750/23. Közölve: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gachot-francois/fg_ble25/

¹⁹⁷ MTA KIK Kt Ms 4761.

¹⁹⁸ Laborcz Irén 1978 februárjában kelt végrendelete alapján. Magántulajdonban.

¹⁹⁹ Alain de Carbon ügyvéd levele Korolovszky Andrásnak és Katalinnak, 1983. április. Magántulajdonban.

²⁰⁰ Fekete Kálmán 1921. június 24-én Kiskunfélegyházáról Laborcz Irénnek egy éves házassági évfordulójuk alkalmából küldött képeslapja. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁰¹ Korolovszky Lajos és Fekete Klára házassági anyakönyvi kivonata, Budapest, 1949. máj. 14. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁰² Fekete Kálmán halotti anyakönyvi kivonata, 1979. nov. 7. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁰³ MH 1971.

²⁰⁴ Laborcz Irén 1978 februárjában kelt végrendelete alapján.

²⁰⁵ Fekete Klára visszaemlékezése életéről Korolovszky András lejegyzésében. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁰⁶ Fekete Klára: Egy magyar kislány viszontagságai. 2 f gépirat. PIM Kt Gynsz: 2488.

ba a nagynénjéhez, végül a Vöröskereszt segítségével Budapestre utazott. Itt beiratták a Budapest VI. kerületi magyar királyi állami Mária Terézia Leánygimnáziumba, ahol 1942-ben érettségizett.²⁰⁷ Ugyanebben az évben július 8-án férjhez ment Korolovszky Lajoshoz (1915. szeptember 19.–1977. október 4.).²⁰⁸ Két gyermekük született: András és Katalin (4. kép). Klára első munkahelye a *Magyar Hírek*, a Magyarok Világszövetségének lapja volt 1964-ig, majd 1966-tól a budapesti Francia Intézetben dolgozott. Rendszeresen fordított és tolmácsolt. 1955. október 25-én például Borók Kálmán (Magyar Írók Szövetsége) megkérte, hogy fordítsa franciára Veres Péter Nazim Hikmet török költőhöz írt levelét; Finály Olga két verse franciára fordítását kérte tőle 1961. április 17-én. Francia művek magyar fordítására a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatától (1961) és a Corvina Kiadótól (1966) kapott megbízásokat. Ezenkívül franciára fordította László Gyula *Szent László győri ereklyetartó mellszobráról* írt tanulmányát, ami 1965-ben jelent meg. Fordítások révén kapcsolatban állt színházakkal, a Hunnia Filmstúdióval és a Magyar Televízióval is.²⁰⁹ Klára és Lajos 1965-ben elváltak,²¹⁰ Lajos újraházasodott, Klárának több szerelmi viszonya volt (5. kép).²¹¹ Klára 1974. május 14-én hunyt el, május 30-án a Farkasréti temetőben temették el.²¹²

I. Kapcsolatok írókkal

I. 1. Francia írók

Fekete Klára hagyatékában összesen nyolc francia vagy frankofón író, költő Gachot-nak írt levelei maradtak fenn. Ezek kivétel nélkül az 1920-as és 1930-as évekből származnak, és csupán a körvonalait jelzik annak az aktív irodalmi kapcsolati hálónak, amit Gachot magyarországi tartózkodása előtt és alatt hazája irodalmi életével fenntartott. A levelekből kitűnik hármas célkitűzése: 1. saját irodalmi munkáit ismerjék és elismerjék (ezért küldte meg rendszeresen verseit és novelláit francia barátainak és újságoknak); 2. a francia írókat és műveiket megismertesse a magyar közönséggel; 3. magyar irodalmi művekre felhívja a franciák figyelmét. A két utóbbi cél elérése érdekében rendszeresen írt tudósításokat, ismertetéseket francia művekről magyar folyóiratokban, illetve magyar művekről francia lapokban.

²⁰⁷ Fekete Klára leánygimnáziumi érettségi bizonyítványa, 1942. jún. 13. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁰⁸ Korolovszky Lajos és Fekete Klára házassági anyakönyvi kivonata, Budapest, 1949. máj. 14. PIM Kt Gynsz: 2488. BOLDIZSÁR 1977; N 1977; MH 1977; BALÓ 1977; PÁLFFY 1977; V. T. 1977; BT 1977; H 1977.

²⁰⁹ PIM Kt Gynsz: 2488.

²¹⁰ Megállapodás gyerektartási díjról, Pesti Központi Kerületi Bíróság, 1965. PIM Kt Gynsz: 2488.

²¹¹ Viszonyok pl.: Karinthy Ferenc (1955), Voith László (1962).

²¹² N 1974; Fekete Klára temetésének megrendelése a Fővárosi Temetkezés Intézetnél. PIM Kt Gynsz: 2488.

A Gachot-val egyidős író, költő Pierre Morhange (1901–1972) a részlegesen olvasható postabélyegző alapján 1924. augusztus 1-én írhatta Gachot-nak azt a képeslapot,²¹³ amelyből kiderül, hogy egy Gachot által neki elküldött cikk októberben fog megjelenni, s hogy vele van Szolem Mandelbrojt (1899–1983). Más forrásból tudjuk, hogy a lapon említett lengyel matematikus 1920-ban érkezett Párizsba.²¹⁴ A képeslapon említett Gachot-cikk a Morhange és Henri Lefebvre által szerkesztett *Philosophies* című folyóiratban nem jelent meg.²¹⁵ Gachot Bajomi Lázár Endrének 1978-ban írt leveléből a folyóiratszám fellapozása nélkül is megtudjuk, miről szól ez a Morhange-nak küldött cikk:²¹⁶

J'ai connu en 1922–23, à l'époque où il était étudiant à la Sorbonne, Politzer car il faisait partie du groupe qui, autour de Pierre Morhange, avait fondé cette revue Philosophie dans le 2e numéro de laquelle j'ai donné un petit article sur l'Antigone, adaptations de Cocteau, jouée au théâtre de l'Atelier par Atanasion, Dullin, Artaud, dans un décor de Picasso. Morhange, si je ne me trompe, a été édité, après Gallimard pour ses poèmes de 1933 *La Vie est unique*, encore en 66 par Oswald pour « Le seulement lui-même ». Il était de la même année 1901 que moi et peut-être Oswald pourrait te donner son adresse. Il te fournirait sur Politzer certainement des renseignements précieux. Et aussi un autre du groupe qui a traduit avec Morhange des poèmes d'ouvriers américains : « Norbert Gutermann » dont je ne sais plus rien d'autre.²¹⁷

Mint ismeretes Morhange részt vett az 1962-es Gara László-féle magyar költészeti antológia műfordítási munkálataiban.²¹⁸

A zenész családból származó író, újságíró Alfred Colling (1902–1981) 1929. július 27-én Gachot-nak írt levelében többek között beszámol fürdőélményeiről és a párizsi tőzsdei spekulációkról.²¹⁹ Jelzi, hogy közös barátai – Lhote és Delteil – nincsenek Párizsban, illetve érdeklődik egy Delteil-től hallott hír felől: « Delteil m'a dit que vous alliez faire paraître un

²¹³ Pierre Morhange (Baruley, Cotes du Nord) képeslapja Gachot-nak (Rue Pasteur Prolongée, La Rochelle), [1924.] augusztus 1. PIM Kt Gynsz: 2488.

²¹⁴ MANDELBROT 1985, 11–12.

²¹⁵ Gachotnak egyetlen cikke jelent meg ebben a folyóiratban, a második számban 1924 májusában. GACHOT 1924b.

²¹⁶ Gachot (Nizza) levele Bajomi Lázár Endrének (Budapest) 1978. július 27-én. PIM Kt V. 4750/23. Közölve: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gachot-francois/fg_ble28/

²¹⁷ Ismertem Politzert 1922–23-ban, abban az időszakban, amikor a Sorbonne-on tanult, mert tagja volt a csoportnak, amely Pierre Morhange körül ezt a Philosophie című folyóiratot alapította, amelynek második számába egy kis cikket adtam az Atelier Színházban Atanasion, Dullin, Artaud által Picasso dekorációjával és Cocteau adaptációjában játszott *Antigonéról*. Morhange verseit, ha nem tévedek kiadta a Gallimard 1933-ban *La Vie est unique* címmel és Oswald 1966-ban *Le seulement lui-même* címmel. Ugyanabban az évben, 1901-ben született, mint én, és talán Oswald meg tudja adni neked a címét. Biztosan hasznos dolgokat fog neked mondani Politzerről. És még más is a csoportból, aki Morhange-zsal fordított amerikai munkásverseket: Norbert Gutermann, akiről nem tudok már semmit.

²¹⁸ KULIN 2007a, 44.

²¹⁹ Alfred Colling (Párizs) levele Gachot-nak 1929. július 27-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

roman intitulé „La Vie en désordre”. Ce serait très beau de mettre un peu de désordre dans la vie. »²²⁰ Sem ezen, sem más címen nem jelent meg Gachot-nak francia regénye 1929-ben vagy az azt követő években. Az említett két személy – André Lhote kubista festő, a *Nouvelle Revue Française* társalapítója, és Joseph Delteil szürrealista költő – Gachot jó barátai lettek még magyarországi tartózkodása előtt.²²¹

A hagyaték tartalmaz egy nehezen olvasható ceruzairású üzenetet René Creveltől (1900–1935), az előbb dadaista, majd szürrealista írótól.²²² A levelet Crevel a Sainte-Maxime-i Hotel du Commerce-ből írta, dátum nélkül. 1924. nyári datálásra enged következtetni egyrészt a Sainte-Maxime-i tartózkodás, ahol amerikai festő, zongorista barátjával, Eugene McCown-nal nyaralt,²²³ másrészt az, hogy említi Gachot budapesti utazását. Gachot később írt Crevel három könyvéről a *Nyugat* 1927/6. számának „Figyelő” rovatában.²²⁴

Valery Larbaud (1881–1957) 1923. május 20-án Gachot-nak írt levelében utazásával és a Prix du Nouveau Monde körüli elfoglaltságaival mentegeti késői válaszát.²²⁵ Kiderül az is, hogy Gachot korábban verseket küldött neki és tanácsait kérte:

Je vous remercie de m’avoir envoyé ces vers : j’ai eu plaisir à les lire. Mais quel « conseil » voulez-vous que je vous donne ? L’homme qui écrit se trouve, au moment où il écrit, dans une région où nous ne pouvons l’atteindre.

Tout ce que je peux vous dire, c’est qu’il me semble que vous êtes poète et que, par conséquent, lorsque vous aurez dans votre tiroir un certain nombre de poèmes comme ceux-ci, vous pourrez choisir ceux qui vous paraîtront les mieux venus, et les offrir à une revue – qui les refusera probablement – ; mais vous les porterez à une autre revue, etc. [...]

Cependant, vous pourriez commencer par la revue « Intentions » (directeur : M. Pierre André-May, 6 rue de Phalsbourg.)²²⁶

Az 1922–1924 között harminc számot megért *Intentions* című folyóirat, amelyet Larbaud kezdettől fogva támogatott, és amely különszámot szentelt neki, nem közölte Gachot verseit.²²⁷

²²⁰ Delteil azt mondta, hogy ön „La Vie en désordre” [A rendetlen élet] címmel regényt tervez kiadni. Nagyon jó lenne egy kis rendetlenséget vinni az életbe.

²²¹ BANTCHEVA 1998, 352.

²²² René Crevel (Hotel du Commerce, Sainte Maxime) levele Gachot-nak dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

²²³ DEVÉSA 2002, 236.

²²⁴ GACHOT 1927a.

²²⁵ Valery Larbaud (Párizs) levele Gachot-nak 1923. május 20-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

²²⁶ Köszönöm, hogy elküldte nekem ezeket a verseket: élveztem őket olvasni. De milyen „tanács”-ot adjak magának? Az író ember az írás pillanatában olyan régióban van, ahol nem tudjuk elérni őt.

Csak annyit mondhatok magának, hogy úgy tűnik számomra, hogy ön költő, és így, amikor majd a fiókjában lesz egy bizonyos számú ilyen vers, akkor kiválaszhatja azokat, amelyeket a legjobbaknak tart, és azokat küldje el egy folyóiratnak, amely valószínűleg elutasítja őket; de ön elviszi őket egy másik folyóirathoz stb. [...]

Talán kezdhethet az „Intentions” című folyóirattal (igazgató: Pierre André-May, 6 rue de Phalsbourg).

²²⁷ A folyóiratról ld. MOUSLI 2004.

Az amerikai író, fordító és kritikus, Eugene Jolas (1894–1952) 1924-ben megjelent egyik kritikájában viszont már költőként említi Gachot-t: „Mit gondol a modern Franciaország az amerikai irodalomról? Az a benyomásunk támadt egy párizsi írókkal töltött délután nyomán, hogy Franciaország nagy érdeklődéssel figyeli fiataljaink munkáját... [...] Nemrég lehetőségünk volt találkozni néhány francia íróval. Hála a kritikus, író és kiadó Jacques Rivière kedvességének, egy irodalmi otthon kedves légkörében tudtunk velük beszélgetni.”²²⁸ Rivière szalonjában Jolas többek között találkozott Gachot-val, akit költőként aposztrofál.

A hagyatékban fennmaradt egy levél Julien Greentől (1900–1998).²²⁹ Green ebben reagál Gachot novellájára, amely a *Nouvelle Revue Française*-nek ugyanabban a számában jelent meg, mint az ő ismertetése James Joyce *Dedalus*-áról. Gachot később írt Green munkásságáról a *Nyugat* 1927/13. számának „Figyelő” rovatában.²³⁰ Ugyanott az 1930/21-es számban cikket közölt Marcel Jouhandeau (1888–1979) regényeiről.²³¹ Írását elküldte a Guéret-ben (Creuse) lakó írónak, aki ezt levélben megköszönte.²³²

Gachot 1926-ban, majd 1931-től rendszeresen küldte „Lettres hongroises” című tudósításait a magyar irodalomról az Alfred Vallette (1858–1935) által 1890-ben újraalapított *Mercure de France* számára. A hagyatékban fennmaradt Vallette 1935. augusztus 8-án Gachot-nak a folyóirat fejléces papírján írt levele.²³³ A levél a cikkekért járó honorárium elszámolásáról szól. További érdekessége, hogy Vallette 1935. szeptember 28-án bekövetkezett halála előtt másfél hónappal írta.

A Gallimard kiadónál dolgozó történész és író, Robert Aron (1898–1975) a *Nouvelle Revue Française* szerkesztőségének tagja volt. Gachot első írása közvetlenül Magyarországra érkezése előtt, 1924 augusztusában jelent meg, itt tehát már ekkor ismerhették egymást Aronnal.²³⁴ Gachot később közvetített a Gallimard kiadó és magyar írók között. Ennek egyik példája, hogy amikor Déry Tibor engedélyt kért Gide-től a *Retour de l'U.R.S.S.* [Visszatérés a Szovjetunióból] című, a Gallimard-nál 1936-ban megjelent könyvének magyarra fordításához, Gide azt írja Dérynek, hogy a jogok ügyében forduljon közvetlenül Aronhoz.²³⁵ Az Aron és felesége, Sabine által Gachot-nak 1937. december 21-én Párizsból írt képeslap év végi jókívánságokat tartalmaz, egyben reményüket fejezik ki, hogy megismerhetik barátjuk

²²⁸ JOLAS 2009, 20–21.

²²⁹ Julien Green (16 Rue Cortambert [Paris]) levele Gachot-nak dátum nélkül („Lundi”). PIM Kt Gynsz: 2488.

²³⁰ GACHOT 1927b.

²³¹ GACHOT 1930.

²³² Marcel Jouhandeau levele Gachot-nak dátum nélkül [1930]. PIM Kt Gynsz: 2488.

²³³ Alfred Vallette levele Gachot-nak 1935. augusztus 8-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

²³⁴ GACHOT 1924c.

²³⁵ André Gide levele Déry Tibornak dátum nélkül. PIM Kt Déry Tibor-hagyaték (feldolgozatlan, listázva). Közölve: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/dery-tibor/deti017/> Vö. NAGY 1995.

feleségét.²³⁶ Aron 1937 májusában Budapesten járt, ahogy ez egy Gellért Oszkárnak írt leveléből kiderül.²³⁷ Aron részt vett az Illyés által 1946–1947-ben tervezett magyar-francia kultúrdiplomáciai együttműködésben.

Pierre Morhange, Alfred Colling, André Lhote, Joseph Delteil, René Crevel és Robert Aron egyaránt Gachot-nak az 1920-as évek eleji franciaországi irodalmi baráti köréhez tartozott, míg Valery Larbaud költői szárnypróbálgatásainak egyik első segítője volt. Bajomi Lázár Endre kérdésére, hogy az 1920-as évek elején kötött barátságaival mi történt, 1982. július 1-én Gachot így válaszolt:²³⁸

Je suis parti quelques mois plus tard pour Budapest et n'ai donc pas eu l'occasion de poursuivre nos relations. Bien sûr j'aurais pu, une fois installé à Nice, chercher à le revoir. Mais pas plus qu'avec d'autres anciens amis de cette époque sauf des intimes comme Cocteau et Green je n'ai cherché à revoir quand il était encore temps Marie Laurencin et Louise de Vilmorin que je voyais chaque jour Galamb u. à Bpest et qui m'avait fait dire d'aller avec Irène le voir à Verrières le Buisson. Ce n'est pas mon genre.²³⁹

Julien Green és Marcel Jouhandeau levelei Gachot-nak azt a törekvését tanúsítják, hogy a francia írókat és műveiket megismertesse a magyar közönséggel a *Nyugat* hasábjain. Alfred Vallette levele jelzi a magyar irodalmi művek franciaországi megismertetéséért a *Mercure de France*-ban végzett munkáját.

I. 2. Magyar írók

Gachot közvetlenül Magyarországra érkezése után megismerkedett Gyergyai Alberttel, aki bevezette a magyar kulturális életbe. Erről Gachot részletesen írt egykori tanítványa, Nagy Péter főszerkesztő kérésére az 1971–72-es *Irodalomtörténet*ben megjelent *Egy elmúlt ország emlékei I–II.* című vallomásában.²⁴⁰ Gachot magyar irodalmi és képzőművészeti kapcsolatairól alkotott képünket további árnyalják az MTA Könyvtár Kézirattárának adományozott dokumentumok és

²³⁶ Robert és Sabine Aron (Párizs) képeslapja Gachot-nak (16, Avenue Bossigline Nice) 1937. december 21-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²³⁷ Robert Aron (Édition de la Nouvelle Revue Française, Párizs) levele Gellért Oszkárnak (Directeur du *Nyugat* 34, Vilmos cs. út Budapest), 1937. május 27-én. PIM Kt V. 3451/67/12. Közölve: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/varia-ab-1-50/var029/>

²³⁸ Gachot levele Bajomi Lázár Endrének 1982. július 1-én. PIM Kt V. 4750/23. Közölve: http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gachot-francois/fg_ble63/

²³⁹ Néhány hónappal később Budapestre mentem, és nem volt alkalom a kapcsolatokat folytatni. Természetesen lett volna alkalom felkeresni őket, amikor Nizzába költöztem. De a régi barátok közül csak a legközelebbiekkal, mint Cocteau és Green, találkoztam. Nem kerestem, amikor még lehetett volna, Marie Laurencint és Louise de Vilmorint, akit minden nap láttam Budapesten a Galamb utcában, és aki hívott, látogassam meg Irénnel Verrières-le-Buissonban. Ez nem az én stílusom.

²⁴⁰ GACHOT 1971; GACHOT 1972.

a Fekete Klára hagyatékával a PIM-be került levelek. Ez utóbbiban Gellért Oszkár, Gereblyés László, Gyergyai Albert, a Karinthy-család, Ortutay Gyula és Szerb Antal levelei váltak kutathatóvá. A Fekete Klárához írt levelek közvetve Gachot kapcsolatairól is tanúskodnak: Gyergyai Albert 1941–1942-ben írt francia levelei; Gellért Oszkár és felesége, továbbá Ortutay Gyula, Szerb Antal és felesége gratulációja 1942 júniusában Fekete Klára eljegyzéshez és esküvőjéhez; Karinthy Ferenc 1955 nyarán írt szerelmes levelei; Gereblyés László levelei 1959–1960-ból.

I. 2. 1. Illyés Gyula

Összesen tíz Illyés-levél található a PIM-be került hagyatékban: közülük kettőt Illyés Gachot-nak, nyolcat Klárának írt. 1938. augusztusi, Párizsban kelt levelében beszámolt tartózkodásáról a Nizzában nyaraló Gachot-családnak:²⁴¹

Mon cher François, Chères Petchenègues,

Je vous ai préparé une surprise – d’aller vous voir sans avis – hélas, je ne pouvais pas y arriver. Mes recherches pour découvrir un seul poète en France m’ont pris presque deux semaines; sans aucun résultat. J’ai acheté les livres de Michaux, d’Audiberti, d’Éluard. Si en dehors d’eux tu trouves encore quelque chose, François, achète-le pour moi. Je suis encore pour 3–4 jours à Paris [...] ²⁴²

A *Magyar Csillag* folyóirat fejléces papírján Gachot-nak dátum nélküli üzenetben Illyés jelzi, hogy a küldött kéziratot nem tudja közölni, ahogy azt Gachot sejtette.²⁴³ Illyés másik írást kér tőle. Ez azért érdekes, mert Gachot-nak egyetlen írása sem jelent meg a *Magyar Csillagban*.²⁴⁴

Az 1938–42 között Fekete Klárának írt öt levél kedves, évődő hangvétellű, a lányt Illyés „Petcheneguem”-nek szólítja, ami franciául besenyőt jelent. Az első, 1939. június 24-i levél a Nizzában tanuló lánynak szól, és erősen rájátszik a besenyő-motívumra:²⁴⁵

[...] Kellott vizsgáznod? Lepipáltad a frankokat? Tégy ki magadért Petchenegue, <emlékezz> nézd meg a tükörben ferde szemedet s tatár pofacsontjaidat, emlékezz róluk Attilára s Catalaunumra, ahol egyszer már megmutattuk, kik vagyunk, ha ép nem fáj a hasunk! A

²⁴¹ Illyés Gyula levelezőlapja Gachot-éknak 1938. augusztus 29-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁴² Drága François-m, kedves Besenyőim,

Meglepetést készítettem számotokra – hogy előzetes jelzés nélkül meglátogatlak benneteket – de sajnos nem sikerül. A kutatásaim, hogy egyetlen költőt is felfedezzek Franciaországban, majdnem két hétig tartottak; eredmény nélkül. Megvettem Michaux, Audiberti, Eluard könyveit. Ha ezeken kívül még találsz valamit, François, vedd meg nekem. Párizsban még 3–4 napig vagyok [...]

²⁴³ Illyés Gyula levele a Magyar Csillag fejléces papírján Gachot-nak (Bpest Deák Ferenc tér 3) dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁴⁴ Vö. HORVÁTH 2014; HORVÁTH 2016.

²⁴⁵ Illyés Gyula (Bpest I. Logodi u. 3. IV.) levele Claire Gachot-nak (16, Avenue Borriglione Nice) 1939. június 24-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

legközelebbi nagy mérkőzésig is azonban üdvözlő nevében a sápadt arcukat s fogadd te is igen petchenegue-néptársi ölelésemet. I. Gy.

A következő, talán 1939. őszi, rövid üzenetnek nem annyira a tartalma – sajnálkozás az elmaradt találkozó miatt – az érdekes, hanem a hátoldalán lévő autográf tintaírású Illyés-verskézirat: az *Esős de még enyhe...* címmel, „Ozora, 1938.okt.” dátummal. A vers először Illyés *Hűtlen jövő* című kötetében jelent meg 1938-ban. A kézirat – különösen az utolsó két versszakban – jelentős eltérést mutat az eddig ismert és közölt változathoz képest:

<p>Fekete-Gachot-Korolovszky-anyag: PIM Kt Gynsz: 2488. 2 f kézirat</p>	<p>Illyés Gyula összegyűjtött versei I. kötet, s.a.r. Domokos Mátyás, 1993, 401–402.</p>
<p>Esős, de még enyhe...</p> <p>Esős, de még enyhe az évszak. A köd istállók lehével bolyg a fák fölött. Tünődik a család, hány szüretelőt hívjunk, vagy reméljünk még <i>derüs</i> időt?</p> <p><i>Készpénz volna most a fény. A nap tele</i> sajtárjából öntött arany ömlene a <i>szőlőszemekbe</i>, gazda zsebibe. Aszúvá most ér a muskotály leve.</p> <p>Pincében prés, puttony, csántér mosva már. Kádon ülve nézem az esőt, szítál, tőkék sora közt kis vízeseést csinál; nagy bogyókkal küzdve fut a pici ár.</p> <p>Ősz van! Emelődik a kútban a víz. Messzebb száll a hang, a csíz panasza is. Rekedt zaj <i>lesz urrá minden éneken</i>, Szólnak a kereplők, mint nagypénteken.</p> <p>De mérges-zöld még a diófán a lomb, de minden lombot a köd fénymázba vont,</p>	<p>Esős, de még enyhe...</p> <p>Esős, de még enyhe az évszak. A köd istállók lehével bolyg a fák között. Tünődik a család, hány szüretelőt hívjunk – vagy reméljünk még napos időt?</p> <p>Pénzt érne a fény most. A nap még tele sajtárjából öntött arany ömlene a szőlőszemekbe, gazda zsebibe. Aszúvá most ér a muskotály leve.</p> <p>Pincében prés, puttony, csántér mosva már. Kádon ülve nézem az esőt, szítál, tőkék sora közt kis vízeseést csinál; nagy bogyókkal küzdve fut a pici ár.</p> <p>Ősz van! Emelődik a kútban a víz. Messzebb száll a hang, a csíz panasza is. Rekedt zaj úr minden dalon, éneken. Szólnak a kereplők, mint nagypénteken.</p> <p>De mérges-zöld még a diófán a lomb, de minden lombot a köd fénymázba vont,</p>

<p>de oly üde még, ékes, édes a világ, mint végnapodon lesz, <könnyeiden át!> egy könnycseppen át!</p> <p><Isten veled, Édes! – félévig süötött, Leáldozik arcod a hegyek között mögött Messze vagyok tőled, de már fényedet, a fényt Nem úgy bucsuztatom: csak egy percre még!</p> <p>Hol dédapám ült már, borzongva ülök A romlás színtjátszó jegyei között Rőt tenger a táj lent, mint a száműzött Várom kora estén, <engem is> egyszerre beföd.></p>	<p>de oly üde, ékes, édes a világ, mint végnapodon majd, könnycseppeden át.</p> <p>(Mint végnapomon majd: bólogva ülök a romlás aranyló jegyei között. Isten veled, Édes, félévig süötött, leáldozik arcod hegyeim mögött.</p> <p>S forr az ősz a völgyben, zúg a laponon, mint tavaszi ár, de sárga-pirosan. Álmodol velem még? Így láss: habokon lépdelek, egyszerre némán lebukom.)</p>
--	--

Illyés 1940. április 19-én írt leveléhez két autográf verskéziratot mellékelte a még Franciaországban tanuló lánynak: *Eltűnsz...*, *Tépi a zsebkendő*.²⁴⁶ Mindkettő fekete tintairású, fekete ceruzás javításokat tartalmaz, és a *Külön világban* című kötetben (1939) jelent meg először *Elfordulsz...* és *Tépi a zsebkendő* címen.²⁴⁷ Az első vers kevesebb javítást tartalmaz, a második jelentősebbeket.

Illyés 1942. május 10-i rövid üzenetében gratulál Fekete Klára és Korolovszky Lajos eljegyzéséhez, majd a június 17-i levelében kimentette magát az esküvőről:²⁴⁸

Kedves Klárikám, Őszinte szívvel köszönöm, igazán meghatottan olvastam a meghívást s kitüntetést. Nem igen értek a stereotip kifejezésekhez, s azért épp oly őszintén mondom meg, miért vagyok képtelen elfogadni. Esztendők óta nem járok sehova. Testileg sem vagyok jól, folyton feküdnöm kellene, de ezt még megoldanám. Lelkileg vagyok egyszerűen képtelen olyan helyre elmenni, ahol három-négy embernél több van együtt. Attól félek, hogy köztetek is ünneprontó, illetve hangulatrontó lennék.

²⁴⁶ Illyés Gyula levele Fekete Klárának 1940. április 19-én, 2 f. levél + 2. f. vers kézirat. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁴⁷ ILLYÉS 1993, I. kötet, 414, 428.

²⁴⁸ Illyés Gyula levele Fekete Klárának 1942. május 10-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

Gachot és Illyés barátságának második világháború előtti szakaszából több levél is található az MTA KIK Kézirattár Gachot fondjában, az egyik ugyanabban az évődő, közvetlen hangnemben íródott, mint az 1938–40 között keletkezett, fent idézett levelek.²⁴⁹

Cher Monsieur,

Je serais bien heureux si vous aviez la bonté de me prêter – après l’avoir lue et digérée – votre Immaculée Conception que j’ai feuilletée ici, à la librairie et avec votre permission postérieure ou posthume. En échange je vous offre toute ma bibliothèque, toute ma fortune et ma vie et encore le livre intitulé Ralentir Travaux des mêmes auteurs.²⁵⁰ Je crois que M. Rába aura l’obligeance de nous servir d’intermédiaire. Si vous acceptez l’affaire, déposez chez lui le livre lu que je vous rendrai dans 2–3 semaines, et moi aussi je vous enverrai ce que je possède (et comprends à peine). Recevez amicalement mes fautes de français et recevez les salutations les plus humbles de votre serviteur fidèle jusqu’à la tombe : Illyés Gyula²⁵¹

A két család kapcsolata szoros maradt Gachot-ék 1949-es elköltözése után is. Az MTA KIK Kézirattár Gachot-fondjában őrzött többi Illyés-levél 1971–1975 között keletkezett. Ezekben csak nyomokban jelenik meg a vidámság, nagyrészt a folyó munkák és események beszámolóját tartalmazzák.

II. Kapcsolatok zenészekkel, zeneszerzőkkel

Gachot számos zenésszel és zeneszerzővel állt kapcsolatban.²⁵² A fennmaradt levelek Maurice Maréchal (1892–1964) klasszikus csellista, és Harsányi Tibor (1898–1954) zongoraművész, zeneszerző barátságáról tanúskodnak. Maréchal többször járt Budapesten koncertezni: az 1939. december 16-i koncertje műsorfüzetének borítójára Klárának írt autogramot: „Pour Clary, qui nous manque...”,²⁵³ 1940. március 25-én Maréchal képeslapot küldött Dijonból Párizsba

²⁴⁹ MTA KIK Kt Ms 4761/106–111. Közölve: GACHOT 1972, 89–90, 96.

https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gachot-francois/fg_mta03/stb.

²⁵⁰ A levélben említett két könyv: BRETON–ÉLUARD 1930, illetve: BRETON–CHAR–ÉLUARD 1930.

²⁵¹ Tisztelt Uram!

Nagyon örülnék, ha lenne olyan kedves és kölcsönadná – miután elolvasta és megemésztette – az ön *Immaculée Conception* [Szeplőtelen Fogantatás] című könyvét, amit itt a könyvesboltban átlapoztam utólagos és posztumusz engedélyével. Cserébe felajánlom az egész könyvtáramat, minden vagyonomat és az életemet, és még mindig a *Ralentir Travaux* [Lassíts! Építés folyamatban] című könyvet. Úgy vélem, Rába úr lesz olyan kedves, hogy közvetít köztiünk. Ha elfogadja az üzletet, akkor hagyja nála az elolvasott könyvet, amelyet 2–3 hét múlva visszaadok önnek, és én is elküldöm, amim van (és alig értem). Fogadja barátsággal siring hűségessé szolgálja francia hibáit és alázatos köszöntését: Illyés Gyula

²⁵² Vö.: GACHOT 1972, 97–100.

²⁵³ Maurice Maréchal 1939. december 16-i koncertje műsorfüzetének borítóján Maréchal autogramja Fekete Klárának. PIM Kt Gynsz: 2488.

Gachot-nak, jelezve, merre koncertezik: „Je suis « de passage » [...] Je repars au Danemark Suède Norvège en avril, et avant celà, demain, en Hollande.”²⁵⁴

Az 1923-tól Párizsban élő Harsányi franciául írt levelet Gachot-nak 1946. február 4-én,²⁵⁵ s két levél célba juttatását kéri tőle: az egyiket Mme Apor-nak, a másikat barátjának, Lajtha Lászlónak küldi. Kiderül, hogy ismeretségük új keletű, s Párizsban találkoztak.

III. Kapcsolatok festőkkel

III. 1. Francia festők

A már említett André Lhote kubista festő Gachot jó barátja lett még magyarországi tartózkodása előtt, s kapcsolatuk később is fennmaradt. Gachot látta Lhote Galerie Pittoresque-ben 1939 júniusában rendezett kiállítását, amint ez Lhote-nak a kiállításmeghívó hátoldalára Gachot-nak írt üzenetéből kiderül.²⁵⁶ Gachot Párizsba induló magyar festő barátait beajánlotta Lhote-hoz, amint ezt például Ámos Imre naplójában feljegyezte.²⁵⁷

Hélène (Marie Marguerite) Perdriat-val (1894–1969) való barátsága is az 1920-as évek elejére tehető. A festőnő 1923. november 17-én kelt leveléből kiderül, hogy Gachot verseket küldött neki.²⁵⁸ A versek tetszettek a festőnek, családjának és felolvasta barátainak is.

III. 2. Magyar festők és művészettörténészek

Fekete Klára hagyatékában több magyar képzőművész és művészettörténész Gachot-nak írt levele és néhány grafika is található: Bródy Lili, Czóbel Béla, Diener Dénes Rudolf, Ferenczy Béni és Noémi, Hincz Gyula, Kmetty János, László Gyula, Martyn Ferenc, Petrovich Elek barátságát tükrözik a dokumentumok.

Martyn Ferenc két tintaírású levelezőlapot küldött Gachot-nak 1941-ben:²⁵⁹ a május 26-i keltezésűn említi tervezett őszi budapesti kiállítását, a november 25-i keltezésűn örömét fejezi ki, hogy Gachot Pécsre látogat, és jelzi, pénteken várja a vasútállomáson. Martyn később is kapcsolatban maradt a családdal; ezt bizonyítja rövid gépiratos levele, amelyet Fekete Klárának küldött 1973 májusában.

²⁵⁴ Maurice Maréchal (Dijon) képeslapja Gachot-éknak (Ambassade de France à Budapest Ministère Affaires Etrangères Quai d’Orsay Paris) 1940. március 25-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁵⁵ Harsányi Tibor (Párizs) levele Gachot-nak 1946. február 4-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁵⁶ Meghívó André Lhote kiállítására a Galerie Pittoresque-be (1939. június 6–27.). PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁵⁷ EGRI 2003, 29.

²⁵⁸ Hélène Perdriat levele Gachot-nak 1923. november 17-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁵⁹ Martyn Ferenc levelezőlapja Gachot-nak 1941. május 26-én és 1941. november 25-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

Diener Dénes Rudolf 1942. február 12-én kelt, rövid ceruzairású üzenetben azt kérte: „kérem a «Pascin» képet kiadni szíveskedjék”.²⁶⁰ Az üzenet Jules Pascin (1885–1930) egyik képére vonatkozhatott.

1939–1942 közöttre datálható Hincz Gyula Gachot-nak ceruzával franciául írt levelezőlapja,²⁶¹ amely szerint Hincz nem találta otthon Gachot-t, ezért ír neki: megkéri, hogy Gachot lánya, Fekete Klára adjon postára Párizsban három levelet Hincz bátyja számára, aki Párizsban él.

A fennmaradt levelek szerint Gachot-ék szoros kapcsolatban álltak Ferenczy Bénivel és Noémivel. Noémivel szomszédok voltak a Deák tér 3-ban, így Gachot tanúja volt számos szőnyeg készülésének.²⁶² Béni Gachot-nak Keszthelyről 1941. október 20-án küldött levelezőlapján említi a Gachot-ról készített portréját: „Ton portrait attend les reprises dans le frigidaire.”²⁶³ Noémi 1941 júliusában Laborcz Irénnek Nagybányáról küldött üdvözlő képeslapot,²⁶⁴ 1942 nyarán Fekete Klárának és férjének adott ajánlólevelet nagybányai festő ismerőseihez, Krizsán Jánosnéhoz és Klein Józsefhez. A Krizsán Jánosnéhoz írt levél jól megvilágítja Ferenczy Noémi viszonyát a Gachot-családhoz: „Kedves Anti, Gachot Klárit (Korolovszky Lajosné) még kislány kora óta nagyon szeretem. Kérlek légy olyan kedves és agjál [sic!] neki utbaigazítást. [...] Nagyon szépen köszönöm, hogy Klárral és férjével «jól bánasz». Kérdezd ki őket, most nem írhatok bővebben.”²⁶⁵ A Klein Józsefnek írt levél szövege a következő:

Kedves Piri és Jóska, ez a kérés inkább Jóskának szól, mert ő ráérősebb: Gachot Klárit (Korolovszky Lajosné) nagyon szeretem, nagyon kérem segítsenek nekik (hogy olcsón lakhassanak stb. mert kevés pénzzel szeretnének tovább maradni) majd ők elmondják. Talán egy Izvorai kirándulást is lehetne. Jóska kérem az ígért 1 kg. nem érkezett meg! Most is elküldheti még nem késő, ezenkívül tudom hogy van már valódi pirgamalé ebből okvetlenül kérem Klárral küldjön!²⁶⁶

Kmetty Jánostól egy Fekete Klárának szóló dokumentum került elő, amelyben gratulál az eljegyzéshez 1942 májusában.²⁶⁷ Bródy Lili (1906–1962) hagyatékban lévő vízfestménye gyümölcscsendéletet ábrázol, a jobb alsó sarokban „Bródy Lilli 1946” jelzéssel (6. kép).²⁶⁸

²⁶⁰ Diener Dénes Rudolf levele Gachot-nak 1942. február 12-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶¹ Hincz Gyula levelezőlapja Gachot-nak dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶² NAGY 2005.

²⁶³ Ferenczy Béni (Keszthely) levelezőlapja Gachot-nak 1941. október 20-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶⁴ Ferenczy Noémi képeslapja Laborcz Irénnek 1941. július [22?-én]. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶⁵ Ferenczy Noémi levele Krizsán Jánosnéhoz dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶⁶ Ferenczy Noémi levele Klein Józsefnek dátum nélkül. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶⁷ Kmetty János levele Fekete Klárának 1942. május 12-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁶⁸ 228 x 162 mm. Magántulajdonban.

A művészettörténészek közül eddig Hoffman Edith, Kállai Ernő és Petrovics Elek levelei kerültek elő.²⁶⁹ Petrovics Elek Gachot-nak Sopronból írt francia képeslapján megköszöni képeslapját, és dicséri Gachot cikkét a *Gazette de Hongrie*-ban. A „február 2-i” datálást a tartalomról lehet pontosítani, mert Petrovics reményét fejezi ki, hogy Budapestre hazatérve még meg tudja nézni Borsos Miklós kiállítását a Tamás Galériában. Ez a kiállítás 1941-ben volt, tehát Petrovics lapját ez alapján pontosan datálni lehet.

Hoffman Edith 1941. február 1-én írt Gachot-nak:²⁷⁰ levelezőlapján említi Gachot egy „felfedezettjének” kiállítását, amelyre Gachot meghívót küldött, és amelyre Hoffman felhívta Balogh Jolán és Csányi Dénes figyelmét. Feltehetően itt is Borsos Miklós kiállításáról van szó, amely a szobrász első jelentős bemutatkozása volt. A *Nyugat*-ban Farkas Zoltán, a *Gazette de Hongrie*-ban Gachot, a *Pester Lloyd*-ban Kállai Ernő írt a kiállításról.²⁷¹

Kállai Ernőtől csak Fekete Klárának szóló dokumentumok kerültek elő: az eljegyzéshez gratuláló levél 1942 májusából, és egy meghívást elhárító levelezőlap 1944. október közepéről.²⁷²

A Gachot-család kapcsolata a régész és képzőművész László Gyulával (1910–1998) az 1930-es évek elején kezdődött, amikor Gachot tanára volt Lászlónak a Képzőművészeti Főiskolán, de dokumentumok csak az 1960-as és 1970-es évekből maradtak fenn a hagyatékban (7. kép). László Gyula 1972. január 13-án a kecskeméti művésztelepről Fekete Klárának írt levele visszaemlékezés gyermekkoruk közös élményeire.²⁷³ Említi benne François Gachot-t, Fenyvesi Sándort, Ámos Imrét, Czóbel Bélát és Kürz Janát:

Levél Korolovszky Klárinak, főiskolás korom kedves, feketeszemű mongolos arcú kislányának, aki közben – velem együtt – megnőtt, s talán már nagymama is. Hiányzik eddig leveleimből főiskolás korom, Gachot „tanár úr” és családja, gondoltam ebben a levélben megpróbálom felidézni őket, s egyuttal elküldöm Klárinak.

Klárrikám!

Mindenekelőtt boldog Ujesztendőt! Most pedig kezdődjön el az emlékezés. Kis gimnazista voltam, amikor az iskolában kezdtem megszeretni a francia nyelvet. [...] Nos ilyen előzmények után tudtam meg, hogy a Főiskolán – mert közben odaértem – François Gachot tanár úr különórákat ad, illetőleg a főiskolásokat a francia nyelv és műveltség szeretetére oktatja. A fiuk közül még szegény Fenyvesi Sanyi járt oda. [...] Arra nem emlékszem, hogy Ámos Imre járt-e

²⁶⁹ PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁷⁰ Hoffman Edith levelezőlapja Gachot-nak 1941. február 1-én. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁷¹ L. KOVÁSZNAI 1989, 29.

²⁷² Kállai Ernőtől levele (1942. máj. 11.) és levelezőlapja (1944. okt. 12.) Fekete Klárának. PIM Kt Gynsz: 2488.

²⁷³ László Gyula levele Fekete Klárának 1972. január 13-án. PIM Kt Gynsz: 2488.

apádhoz, azt tudom,²⁷⁴ hogy nálatok többször összejöttem vele (hiszen egyébként is osztálytársak voltunk Rudnaynál s napról napra találkoztunk.) A róla való emlékeim: igen szerény, csendes fiú volt, egyszer egy Czóbel kiállításon voltunk együtt. [...] Egyébként, most a műtörténészek azt akarják kisütni, hogy milyen hatással volt ő akkor a pikturánkra. Jól tudom, hiszen mindennapos volt kapcsolatunk – hogy semmiféle hatással nem volt, tudomásul vettük, hogy otthon másként fest, mint a Főiskolán s néhány évvel később, amikor a Nemzeti Szalonban volt szép sorozata, akkor is csak tudomásulvétel volt – örömmel –, de semmiféle kisugárzása nem volt. [...] eszembe jutott Kürz Jana (valahol Délamerikában él, nagy családja van). Ő is sokszor volt fenn nálatok s voltunk együtt apáddal náluk is, nálunk is, szóval nemcsak hozzátok jártunk [...] térjünk a francia órákra. Apád lemezeket is hozott be, ott ismertem meg a modern francia muzsikát, főként Milhaudot, Poulencet, sőt mikor egyszer elmentetek Husvátkor [sic!] kölcsön is adta nekem a La création du monde-ot és a vonósnégyest (Milhaud). Emlékszem egyszer nálatok – már nem tudom mikor voltam fent az Andrássy úti II. emeleti lakásokban – Apád Beethoven nevének kiejtésekort azt mondta: brrr, s összerázkódott. Ez megbotrnkoztatott [sic!], de el is gondolkodtatott, hiszen mi akkor már Bartókon nevelkedtünk. [...]

A levél jól mutatja, milyen nagy hatással volt Gachot tanítványaira, s hogy többükkel iskolán kívül, barátként is kapcsolatot ápolt.

A legtöbb dokumentum – hat levél és egy grafika – Gachot és Czóbel sok évtizedes barátságát tanúsítja a Fekete Klára-hagyatékban. Az első öt levél 1941–1943-ból, az utolsó 1972-ből származik.²⁷⁵ Az utóbbiban Czóbel jelzi, hogy szinte mozgásképtelen, ezért nem tud elmenni a Gachot tiszteletére rendezett ünnepségre. Ez az esemény a Pen Club-ban tartott díjátadó volt (8. kép).²⁷⁶ A filctollal készült, madarat ábrázoló grafika 1973. július 8-i keltezésű, címe „Mon rêve” azaz Álmom (9. kép).²⁷⁷ Szignálatlan, de a stílust és a rájegyzést összevetve Czóbel más rajzaival, illetve a Gachot-nak 1972-ben írt francia levéllel, egyértelmű, hogy Czóbel rajza. Gachot-nak az MTA KIK Kézirattárában őrzött hagyatékában további két levél található Czóbeltől, melyek a festő 1949–50. évi franciaországi tartózkodásáról tudósítanak.²⁷⁸

III. 2. 1. Tallós Ilona

²⁷⁴ Gachot és Ámos kapcsolatáról ld. EGRI 2003, 20, 29, 133, 225.

²⁷⁵ Czóbel Béla levelei Gachot-nak: 1941. április 1., 1941. szeptember 10., 1943. december 18., 1943. december 29., 1972. május 6., és egy datálás nélkül 1941–1943 között. PIM Kt Gynsz: 2488. Közölve mind a hat: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/fekete-klara/fk001_1/ stb.

²⁷⁶ Fotó ld. CSAPODY 2016, I. kötet, 788.

²⁷⁷ 228 x 162 mm. Magántulajdonban.

²⁷⁸ MTA KIK Kt Ms 4761/66–67. Közölve: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gachot-francois/fg_mta01/ stb.

Tallós Ilonát Gachot a Képzőművészeti Főiskolán ismerte meg az 1940-es évek elején, ahol Tallós festészetet tanult (10. kép).²⁷⁹ Közös művük jelent meg 1944 nyarán: Gachot *Kakas Ferkó diadala* című meséjéhez Tallós készített színes akvarell illusztrációkat, s a könyv kétszáz példányban jelent meg. A példányok összes képét egyenként színezte Tallós.

Tallós Ilona 1918-ban született a vajdasági Gomboson.²⁸⁰ A Főiskolán tanára volt többek között Burghardt Rezső, Elekfy Jenő, Szőnyi István és Varga Nándor Lajos, évfolyamtársai között volt például Kurucz D. István, Tóth Menyhért, Ósz Dénes, Doór Ferenc és Cziráki Lajos (11. kép). Első férje a nála öt évvel idősebb Somlai Gyula festőművész (1913–1945),²⁸¹ akivel a Főiskolán ismerkedett meg, és 1944 vége felé kötött házasságot (12. kép).²⁸² Fiuk, Somlai Gyula 1945. július végén született, de a tartalékos tűzértisztként szolgáló apa 1945 januárjában meghalt a Mária Terézia Laktanyában egy ágyúgránát belövés következtében.

Tallós munkásságára hatással volt a nagybányai iskola öröksége, de nem tartozott festészeti irányzathoz vagy csoporthoz. Akvarelljeit és olajfestményeit a posztimpresszionizmus gazdag színvilága, konstruktív szerkesztés és bensőséges hangulat jellemzi.²⁸³ A második világháború után számos önálló kiállítása volt, néhány képét megvásárolta a Magyar Nemzeti Galéria.²⁸⁴ Az Állami Másolatgyűjtemény másolati kiállítás számára az 1950-es években megrendelte Tallóstól több 19. századi festmény másolatát: Székely Bertalan: *Egri nők*, Hollósy Simon: *Kukoricahántás*, Kernstok Károly egy műve és Mednyánszky László: *Téli táj* című képének másolatát az eredetitől eltérő méretben a Szépművészeti Múzeumban készítette. Az 1960-as évektől tanulmányúton járt Franciaországban, Olaszországban és Németországban. 1972–1975 között Linzben élt Wilhelm Bruscek kormánytanácsos és amatőr festő feleségéeként. Hazatérve Magyarországra visszavonultan élt zamárdi műtermében, folyamatosan festett, de kiállítást nem rendezett.

Gachot és Tallós említett közös könyvének kiadója Cserépfalvi Imre (1900–1991) volt, aki 1923-tól Párizsban élt, és az Hachette kiadónál dolgozott.²⁸⁵ Baráti körét francia és magyar művészek alkották. Itt ismerkedett meg József Attilával, akinek később kiadója lett. 1929-ben hazatérve Magyarországra, Budapesten először a Gerlóczy utca 1-ben, majd a Váci utca 10-ben francia könyvkereskedést nyitott (13. kép). A könyvkereskedés igen jövedelmezőnek bizonyult, s ez teremtette meg az anyagi alapot a könyvkiadó létrehozásához. Cserépfalvi kiemelkedő

²⁷⁹ A Tallós Ilona és Somlai Gyula életére vonatkozó adatokat fiuktól, Somlai Gyulától kaptam.

²⁸⁰ L. Á. 1992, 11.

²⁸¹ Két festményt, két egyedi grafikát és tíz sokszorosított grafikát őriz tőle a Magyar Nemzeti Múzeum.

²⁸² Somlai Gyula és Tallós Ilona ugyanabba az osztályba jártak: VARGA 1939.

²⁸³ POGÁNY 1997; D. FEHÉR 1965.

²⁸⁴ Hét festményt, nyolc egyedi grafikát és hat sokszorosított grafikát őriz tőle a Magyar Nemzeti Múzeum.

²⁸⁵ CSERÉPFALVI 1982.

szerepet játszott az 1930-as és 1940-es évek francia-magyar irodalmi kapcsolataiban: első irodalmi kiadványa 1934-ben André Malraux *Emberi sorsok* című regénye volt Kállay Miklós fordításában, utolsó kiadványa 1948 karácsonyán Rabelais *Pantagruel* című regénye Faludy György fordításában. Ennek a bibliofil könyvkiadói programnak volt a része Gachot meséjének kiadása Tallós illusztrációival.²⁸⁶

Tallós összesen tizennégy, egész oldalas illusztrációt készített Gachot meséjéhez. A festőművész hagyatékában fennmaradtak az illusztrációk készülésének fázisait tükröző rajzok és nyomatok (14–15. kép).²⁸⁷ A technika a következő volt: 1. A kép megtervezése, majd pontos megrajzolása: tollrajzok; 2. A színfoltok meghatározása; 3. A színfoltok (negatív) kivágásával sablonok elkészítése; 4. A színek kikeverése, a tempera festék előkészítése; 4. Kézi porlasztó készülék és a sablonok segítségével a lapok megfestése színenként több menetben; 5. A képek sablonnal nem festhető, apró részleteinek (pl. madarak tollazata, csőre) megfestése ecsettel. Az egész folyamatra jellemző a színekkel való kísérletezés és a játékosság.

A levelek tanúsága szerint Gachot-t gyengéd érzelmek fűzték Tallóshoz 1942-től.²⁸⁸ Találkozásukat mindkét fél rokonsága előtt igyekeztek titokban tartani, valószínűleg nem sok sikerrel. A kapcsolatnak két szakasza különíthető el: az első 1942-től 1949-ig tartott. Az ekkor íródott levelek és levelezőlapok kronológiáját nehéz megállapítani, de kapcsolatuk 1942 nyarán volt a legintenzívebb. Barátságuk második szakasza 1961-től, Tallós első nyugat-európai tanulmányútjától Gachot 1986-ban bekövetkezett haláláig tartott.

Az első korszakból származó legtöbb üzenet rövid, a tervezett találkozók helyét és idejét rögzíti. Hosszú leveleket írt Gachot Tallósnak 1942 nyarán, amikor Gachot a Balaton partján nyaralt. Az 1942. június 18-i levél megvilágít részleteket Gachot, Cserépfalvi és Tallós kapcsolatáról: J'ai passé la plus grande partie de la matinée chez Cserepfalvi à faire la vitrine et maintenant tu es là toi aussi un peu grâce à la couverture du livre. J'aurais tant aimé que tu voies à l'étalage l'effet que ça donne. Bien, selon moi. Louise est venue, pressée, courant au rendez-vous. Je l'ai remerciée des trèfles en ton nom. Je vais travailler à ma nouvelle et penser à toi rêver de toi les jeux ouverts, les yeux fermés.²⁸⁹

Eszerint Tallós Gachot közvetítésével kapott munkát Cserépfalvinál, még hozzá könyvborítótervezést. Tallós tervezte például Louise de Vilmorin (1902–1969) francia költő

²⁸⁶ GACHOT 1972, 91–92.

²⁸⁷ Magántulajdonban.

²⁸⁸ PIM Kt 2017.3.1–2. Közölve 66 levél: https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gachot-francois/fg_ti01/stb.

²⁸⁹ A délelőtt legnagyobb részét Cserépfalvinál töltöttem a kirakat rendezésével, és most te is ott vagy kicsit, hála a könyvborítótnak. Bárcsak látnád, milyen hatást nyújt. Szerintem jót. Louise sietve jött, és a találkozóra futott. Köszönetet mondtam neki a lóheréért a nevedben. Az elbeszélésem fogok dolgozni, és rád gondolkodom állandóan, rólad álmodom nyitott szemmel és csukott szemmel.

(16. kép), író, újságíró *A mennyezetes ágy* című, a francia kiadás (*Le Lit à colonnes*) után egy évvel Gyergyai Albert és Szávai Nándor fordításában magyarul 1942-ben megjelent regényének borítóját. Tallós élete végéig kapcsolatban állt Cserépfalvival, erről tanúskodik az 1988-ban a kiadóról festett portréja (17. kép).²⁹⁰

Gachot beszámolt apró családi eseményekről is:

Hier soir toute la famille y compris le fiancé est allée au cinéma voir des dessins de Disney. Ça ne m'a guère amusé mais puisque tu n'es pas là peu importe cela ou autre chose.²⁹¹

Június 30-án Gachot egy novella lassú készülésétől írt Tallósnak:

Je ne suis pas très content de la nouvelle que j'ai commencée. Si d'ici quelques jours je vois que ça ne va vraiment pas (j'ai recommencé quatre fois le début) j'en écrirai une autre. J'ai depuis hier (effet de ta lettre) une idée. Si j'en tire ce que j'aimerais ce serait assez bien je crois. Et c'est de nouveau un peu en rapport avec toi du moins la première pensée. J'aimerais y travailler au Balaton en sentant ton regard proche et que toute la fiéerie qui émane de toi passe dans les phrases. De nouveau il y aura la mer et une ville dans le genre de Nice. Ma rêverie t'y promène déjà tu vois, en attendant.²⁹²

A Tallós-hagyatékban fennmaradt tizenöt, eddig kiadatlan vers 1942 januárja és szeptembere közötti dátumot visel, de ezekről nem esik szó a levelekben (ld. Függelék).²⁹³ Az ugyancsak fennmaradt három Gachot-novellából egy keletkezéséről tudósítanak a levelek.²⁹⁴ A három novella címe: *Les fiancés posthumes*, *Le masque* és *Belle de pluie*. Ezek közül kettőt Tallósnak dedikált. Az első dedikációja: „A Ili que j'aime cette nouvelle qui lui doit tout. François 27 mai 42”, a másodiké: „A Ili en témoignage de constant amour cette nouvelle écrite en pensant à elle F. juillet 42”. A három novella közül a levelek bizonyosan a *Le masque* című születésének körülményiről szólnak. Ugyanebben a levélben szó esik további művészeti és irodalmi vonatkozásokról is:

Hier après avoir travaillé et jeté ce que j'avais fait l'après-midi je suis allé chez Noemie qui a terminé une tapisserie avec Hoffmann Edith. [...] Très littéraire je me suis occupé avec Szerb de l'anthologie et en principe ils se sont mis d'accord avec moi sur le choix de 2 ou trois

²⁹⁰ Magántulajdonban.

²⁹¹ Tegnap este az egész család, beleértve a vőlegényt, moziban ment, hogy megnézhesse a Disney-filmet. Nem igazán szórakoztatott, de mivel nem vagy itt, nem számít.

²⁹² Nem vagyok igazán elégedett az elkezdett novellával. Ha néhány nap múlva látom, hogy tényleg nem megy (négyyszer újrakezdtém az elejét), megírok egy újat. Tegnap óta (a leveled hatása) van egy ötletem. Ha sikerül, amit szeretnék, az elég jó lenne, azt hiszem. És ismét egy kicsit kapcsolatban van veled legalább is az első gondolat. Szeretnék ezen dolgozni a Balatonon közel érezve a szemedet és hogy minden energia, ami belőled származik, átjárja a mondatokat. Ismét lesz benne tenger és egy Nizzához hasonló város. Az álmodozásomban már ott sétálsz várakozva, látod.

²⁹³ PIM Kt 2017.3.3. Köszönöm Józán Ildikónak a versek olvasásában nyújtott segítséget.

²⁹⁴ PIM Kt 2017.3.4.

nouvelles que j'aime : une de Giraudoux, une de Larbaud, une de Cassou et que je me réjouis d'avance de voir figurer avec la mienne dans le livre. Puis avec Staud (le dramaturge du théâtre Madach nous nous sommes occupés de la saison prochaine et aussi d'un très joli roman de Larbaud que Nandi va traduire pour leur série) j'aurais voulu aussi trouver du travail pour toi au Madach mais quand j'ai entendu à quel point Pünkösti avait mauvais goût et combien il avait mal payé Hincz pour les affiches de Henri IV et le reste je me suis dit que ce n'était vraiment pas la peine. Mais tout de même pour le roman de Larbaud pourrait-on essayer. Je vais encore revoir Staud.²⁹⁵

Ebből a részletből kiderül egyrészt, hogy Ferenczy Noémi Hoffmann Edith-tel együtt készített egy szönyeget. Azt is megtudjuk, hogy Gachot igyekezett munkát szerezni Tallósnak a Madách Színháznál is, de mindig szem előtt tartotta a megfelelő anyagi juttatást. Az említett Larbaud-regény a *Fermina Marquez*, 1942-ben jelent meg a Madách Színház kiadásában Szávai Nándor fordításában, az illusztrációit azonban nem Tallós, hanem Háy Károly készítette.

1942 júliusában Gachot naponta néha több levelet is írt Tallósnak Alsóbélatelepről. Ezekből kitűnik, hogy Fonyódra akarta hívni a lányt, ahol családjával nyaralt, de a festő költözésre és munkára hivatkozva nem utazott oda. Július 15-én Gachot így írt a készülő novellájáról:

Ma nouvelle nouvelle est déjà très avancée et me plaît. Tu t'y retrouveras. Je ne pense même en écrivant qu'à toi et c'est ce qui m'aide, me soutient. Plus que jamais toute ma vie est tournée vers toi. Je suis très impatient de savoir quand tu pourras venir et j'espère. Mon amour chéri l'absence ne fait que creuser en moi de plus en plus profondément ta manque.²⁹⁶

Két nap múlva, július 17-én Gachot így írt:

Je travaille toute la journée sinon je deviendrais fou. Le brouillon de la nouvelle est terminée, je l'arrange, la retape. Tu t'y reconnaîtras. Cette nuit, comme ta carte n'était pas arrivée et que

²⁹⁵ Tegnap miután dolgoztam és eldobtam, amit délután csináltam, elmentem Noémihez, aki befejezett egy kárpitot Hoffmann Edith-tel. [...] Nagyon irodalmian az antológiával foglalkoztam Szerb-bel, és elvben egyetértettek velem 2 vagy 3 elbeszélés kiválasztásában, amit szeretek: egy Giraudoux-tól, egy Larbaud-tól, egy Cassoutól, és előre örülök, hogy az enyémmel együtt fognak megjelenni a könyvben. Ezután Stauddal (a Madach-színház dramaturgjával a következő szezonnal foglalkoztunk, és egy nagyon szép Larbaud-regénnyel is, amit Nándi lefordít majd a sorozatuk számára) akartam munkát találni neked a Madách-ban, de amikor hallottam, hogy Pünköstinek milyen rossz ízlése van, és milyen rosszul fizetett Hincz-nek a IV. Henrik plakátokért és a többiért, azt mondtam magamnak, hogy nem érdemes. De azért Larbaud regényéhez megpróbálhatnánk. Még fogok találkozni Stauddal.

²⁹⁶ Az új elbeszélésem már nagyon jól áll, és tetszik. Magadra fogsz benne ismerni. Csak rád gondolok, miközben írom, és ez segít nekem, támogat engem. Jobban mint valaha az egész életem feléd fordult. Alig várom, hogy megtudjam, mikor jöhetsz, és remélek. Drága szerelmem, távolléted egyre inkább elmélyíti bennem a hiányodat.

je ne pouvais pas dormir, j'ai décidé qu'en la changeant j'allais en tirer une pièce. Je m'y mettrai quand la nouvelle sera retapée. Naturellement ce sera aussi toi.²⁹⁷

Öt nappal később, július 20-án beszámolt novellája befejezéséről és egy dráma – feltehetőleg az 1943-ban a Madách Színházban bemutatott *Szép Fülöp* című – elkezdéséről:

J'ai fini ma nouvelle. Je prétend qu'elle est très bien. Tu t'y reconnâtras, tes gestes et mille souvenirs. J'ai commencé ce matin la pièce. C'est encore étrange pour moi technique personnages etc. Mais j'ai grande envie de l'écrire et je crois que même si lentement et difficilement ça marchera.²⁹⁸

Két nappal később, július 22-én így írt a drámáról:

J'ai commencé moi à écrire ma pièce. Ça va lentement et difficilement mais je suis content de m'y être décidé. Chaque jour le sujet s'enrichit en moi. Mais tant que tu n'es pas là je ne suis qu'à demi moi-même. [...] T'ai je écrit que dans la nouvelle tu t'appelais Gisèle. C'est un nom qui porte pour moi en soi sa nostalgie, c'est encore de mes souvenirs d'enfance.²⁹⁹

A szerelmi kapcsolatnak Gachot felesége igyekezett véget vetni. De barátságuk folytatódott. Gachot kiutasítása előtti utolsó üzenete Tallóshoz 1949 januárjából származik. Kapcsolatuk második szakasza arra az időszakra esik, amikor Gachot Karlsruhe-ban dolgozott, majd nyugdíjba vonulása után Nizzában élt feleségével. A kapcsolat újrafelvétele 1961 tavaszán történt. Gachot leveleiből arra lehet következtetni, hogy Tallós Gachot-ék lányán, Klárán keresztül jelentkezett:

Je garde une grande nostalgie et n'ai rien oublié. On a joué ici cet hiver en allemand la pièce que tu as inspirée. Imagine combien mes souvenirs allaient vers toi. Je n'ai malheureusement qu'un exemplaire de *Kakas Ferko* et il est à Nice dans une caisse.³⁰⁰

Párizsi tanulmányútra utazva Tallós megállt pár napra Karlsruhe-ban, és találkozott Gachot-val. Gachot 1972-es magyarországi látogatásakor nem találkoztak, mert Tallós akkor Linz-ben élt. Közben felmerült a *Kakas Ferkó diadala* újrakiadása, de erre nem került sor. Gachot

²⁹⁷ Egész nap dolgozom, máskülönben megőrülnék. Az elbeszélés piszkozata elkészült, rendezem, újragépelem. Felismered majd magad benne. Ma éjjel, mivel a levelezőlapod nem érkezett meg, és nem tudtam aludni, úgy döntöttem, hogy színdarabot írok belőle. Akkor kezdem, amikor az elbeszélés gépelése elkészül. Természetesen abban is te leszel.

²⁹⁸ Végeztem az elbeszéléssel. Úgy gondolom, hogy nagyon jó. Felismered majd magad benne, a gesztusaidat és ezer emléket. Ma reggel elkezdtem a színdarabot. Még furcsa számomra, a technika, a karakterek stb. De nagy kedvem van megírni, és azt hiszem, hogy még ha lassan és nehezen is, de menni fog.

²⁹⁹ Elkezdtem írni a darabomat. Lassan és nehezen megy, de örülök, hogy rászántam magam. Minden nap a téma gazdagodik bennem. De amíg nem vagy itt, csak félig vagyok. [...] Írtam, hogy az elbeszélésben Gisèle a neved. Ez egy név, amely önmagában hordozza a nosztalgiát, még gyermekkori emlékeimet.

³⁰⁰ Nagy nosztalgiát érzek, és nem felejtettem el semmit. Itt télen játszották németül az általad ihletett darabomat. Képzeld, mennyit gondoltam rád. Sajnos csak egy példányom van a *Kakas Ferkó*-ból, és az is Nizzában van egy dobozban.

leveleiben beszámolt Déry- és Krúdy-fordításainak haladásáról, Diener Dénes Rudolfról írt kismonográfiájáról, valamint saját novelláinak és darabjainak sorsáról:

Il y a une nouvelle qui a paru dans une revue française dont je n'ai pas d'exemplaire à t'envoyer, malheureusement, que j'aimerais pourtant que tu lises – je vais tâcher d'en retrouver au moins une copie dactylographiée – car écrite quelques mois après mon expulsion de Hongrie elle est pleine de nostalgie et à travers la figure d'un vieillard, d'un exilé politique (un peu comme Karolyi Mihály) c'étaient mes sentiments. Et tu y liras, à propos de l'impossibilité qui était la mienne d'avoir des nouvelles [...] C'est une des choses que j'ai écrites que je préfère.³⁰¹

Itt valószínűleg a *Belle de pluie* című novelláról ír Gachot, a harmadikról, ami megtalálható a Tallós-hagyatékban, de dedikáció nélkül. Tallós kiállításairól, édesanyja egészségi állapotáról és fiáról írhatott, amennyire néhány levélfogalmazványából és Gachot leveleiből következtetni lehet erre. Tallós Gachot-éknál tett nizzai látogatásáról tanúskodik a házaspárról erkélyükön készített portréja (18. kép).³⁰²

III. 2. 3. A „Magyar művek” listája

Gachot-nak nagy festmény- és grafikai gyűjteménye volt magyar művészektől, amelyet 1949-ben magával vitt Franciaországba 1982-es interjúja,³⁰³ archív fényképek és egy, a Fekete Klára leszármazottai tulajdonában lévő gépiratos, „Magyar művek” című műtárgylista alapján viszonylag pontos képet kapunk gyűjteményének összetételéről, jelentőségéről. Gachot a gyűjteménye egy részét végrendeletileg nevelt lánya leszármazottaira akarta hagyni, ezek leírását tartalmazza a „Magyar művek” listája. A lista segítségével némelyik mű azonosítható. A végrendeletet Fekete Klára gyermekeinek nem sikerült érvényesítenie, az ismeretlen francia leszármazott a képek egy részét Magyarországra hozta, és árverésre bocsátotta a Virág Judit és a Kieselbach Galériában az elmúlt két évtizedben. A legtöbb mű a Kieselbach Galéria 45. és 52. árverésén került kalapács alá (2013-ban és 2016-ban).

A Gachot által készített „Magyar művek” listáján³⁰⁴ szerepel hat mű Czóbel Bélától, négy Ámos Imrétől, három Ferenczy Bénitől, kettő-kettő Anna Margittól, Farkas Istvántól és Márffy Ödöntől, egy-egy Bernáth Auréltól, Domanovszky Endrétől, Rippl-Rónai Józseftől, Csáky

³⁰¹ Van egy elbeszélésem, amely megjelent egy francia folyóiratban, de nincs belőle másolatom, hogy elküldjem neked, sajnos, noha szeretném, ha elolvasnád – megpróbálok találni legalább egy gépelt másolatot; mivel néhány hónappal a magyarországi kiutasításom után írtam, tele van nosztalgiával, és egy öregember, egy politikai száműzött (kicsit olyan, mint Károlyi Mihály) alakján keresztül, ezek voltak az érzéseim. És olvasni fogsz benne arról a lehetetlenségről, amiben részem volt, hogy híreket kapjak [...] Egyike azon írásaimnak, amiket szeretek.

³⁰² Magántulajdonban.

³⁰³ NAGY 2005.

³⁰⁴ A gépiratos lista Korolovszky Anna és Júlia tulajdonában van a hagyaték körüli levelezéssel együtt.

Józseftől, Borsos Miklóstól, Laborcz Ferencről és Tallós Ilonától. Az alábbiakban betűhű átírásban közlöm a gépiratos listát:

Magyar művek

Farkas István: Tengerparti szálloda. Olajfestmény, vászon. Pataky Dénes Farkasról, könyvbe reprodukálva 24. számban. Corvina Kiadó. 1 méter 10 magas, 0,85 m. széles, 1931. Farkas fiúk ajándéka, 1947.

Farkas István: Alkonyat a Margitszigeten. Vízfestmény /aláírva lent: „Farkas 38.III.”, 62 cm magas, 90 cm hosszú. A művész ajándéka, 1938.

Marffy Ödön: Csendélet szőlővel. Olaj, vászon. Aláírva lent. 45 cm magas, 38 cm széles. A művész ajándéka

Marffy Ödön: Fürdőző meztelen nő. Tusrajz, 29 cm magas, 37 cm széles. A művész ajándéka

Czóbel Béla: Karosszékekben ülő fiatal leány. Olaj, vászon. Aláírva főt jobbra. 76 cm magas, 60 cm széles. KUT-kiállításon vásárolt.

Czóbel Béla: Fiatal leány arccal kezére támaszkodva. Pasztell. Aláírva lent jobbra. 51 cm magas, 33 cm széles. A művész ajándéka

Czóbel Béla: Virágok vázában. Pasztell. Aláírva. 40 cm magas, 32 cm széles. A művész ajándéka

Czóbel Béla: Virágváza asztalon. Pasztell és vízfestmény. Aláírva piros pasztellel, 44. A művész ajándéka.

Czóbel Béla: Mellkép, fiatal leány rózsaszínű ruhában. Vízfestmény. Aláírva „A l'ami Francois Czobel, 1946”, lent jobbra. 40 cm magas, 29 cm széles.

Czóbel Béla: Akt oldalról. Szénrajz. Aláírva, 41. 36 cm magas, 24 cm széles. A művész ajándéka.

Ferenczy Béni: Fiatal leány. Bronz, 1942. 12 cm magas. Reprodukálva 232.sz., 120. old.,

Ferenczy Béni: Irás és kép. Magvető, 1961. „kuporgó lány” cím alatt. A művész műtermében vásárolt.

Ferenczy Béni: Felesége fiúakkal. Vízfestmény 1939. Ugyanaz a téma, mint 198. old. F.B.: Irás és kép. Dedikálva T.B. 1939. A Francois avec que amitié par Béni.

Ferenczy Béni: Európa elrablása. Tollrajz. 20 cm magas, 29 cm széles. Aláírva: FB 1945. A művész ajándéka.

Ámos Imre: Az eperevő. Olaj, vászon, 73,5 cm magas, 45 cm széles. A művész ajándéka

Ámos Imre: Interieur kék kosárral. Olaj, vászon. 52,5 cm magas, 62,5 cm széles. A művész ajándéka

Ámos Imre: Váza, ág és karosszék, 35 cm magas, 68,5 cm széles. Aláírva. A művész ajándéka.

Amos Imre: Anna Margit. Rajz és vízfestmény. Irénnek dedikálva, 1933. 45 cm x 26 cm.

Anna Margit: Leány madárkalitkával. Tempera. 61 x 54 cm.

Bernáth Aurél: Fiatalember hegedűvel. Vízfestmény. 27 cm magas, 22 cm széles. A művész ajándéka.

Domanovszky Endre: Csendélet. Olaj, vászon. Aláírás fönt: 43. 20 cm magas, 30 cm széles.

Rippl-Rónai: Interieur kis kutyákkal. Pasztell

Csáky József: Táncoló figurák. Rajz. F.G-nek dedikálva

Borsos Miklós: Férfi és ló. Réz dombormű. A művész ajándéka.

Laborcz Ferenc: Ülő gyerek. Bronz. A művész ajándéka.

Tallos Ilona: Tópart. Vízfestmény. 24 x 31 cm.

Anna Margit: Siremlék. Tusrajz. 30 x 23 cm

Kinai faragott elefántcsont tör.

A lista egyes tételei könnyen azonosíthatók az árverési katalógusok tételeivel,³⁰⁵ egy kép, Anna Margit *Leány madárkalitkával* című műve felismerhető Gachot-ék otthonainak archív felvételein (19. kép). Ez a kép jelenleg lappang. Gachot-éknak eredetileg a listán szereplő műveknél jóval több, magyar művésztől származó képe és szobra volt,³⁰⁶ ezekből is érkeztek darabok magyarországi árverésekre.³⁰⁷ Az archív képeken azonosítani lehet még Anna Margitnak egy korai, 1934–35-ben festett képét (20. kép).³⁰⁸

Gachot jól ismerte a budapesti műgyűjteményeket: Hatvany Ferenc gyűjteményéről 1937-ben, Rózsaffy Dezsőéről 1939-ben írt.³⁰⁹ 1940-ben részt vett a *Francia művészeti alkotások magyar magántulajdonból* című kiállítást szervezésében és katalógusának elkészítésében, majd 1943-ban maga rendezte a kortárs francia festőművészek budapesti kiállítását.³¹⁰ Művészettörténeti

³⁰⁵ A lista sorrendjében: Farkas István: Alkonyat a Margitszigeten – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 134. tétel; Márfy Ödön: Csendélet szőlővel – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 122. tétel., KIESELBACH 52. ÁRVERÉS 207. tétel; Czóbel Béla: Karosszékből ülő fiatal leány – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 125. tétel; Czóbel Béla: Fiatal leány arccal kezére támaszkodva – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 132. tétel; Czóbel Béla: Virágok vázában – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 130. tétel; Czóbel Béla: Virágváza asztalon – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 124. tétel; Czóbel Béla: Mellkép, fiatal leány rózsaszínű ruhában – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 126. tétel; Czóbel Béla: Akt oldalról – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 128. tétel; Ámos Imre: Az eperevő – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 127. tétel; Ámos Imre: Interieur kék kosárral – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 133. tétel, KIESELBACH 52. ÁRVERÉS 230. tétel; Ámos Imre: Váza, ág és karosszék – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 131. tétel; Rippl-Rónai: Interieur kis kutyákkal – KIESELBACH 45. AUKCIÓ 123. tétel; Anna Margit: Siremlék – KIESELBACH 52. ÁRVERÉS 186. tétel.

³⁰⁶ PETROVICS 1940, 77., 79., 131., 134–136. tétel; EGRI-PETÉNYI 1982, 60. tétel; HÁRS 1985, 326. tétel; EGRI 2003, 133; ÉBLI 2008, 26–27., 425; TAKÁCS 2012, 178.

³⁰⁷ VIRÁG JUDIT 6. AUKCIÓ 147. tétel; KIESELBACH 15. AUKCIÓ 105. tétel; VIRÁG JUDIT 13. AUKCIÓ 21. tétel; VIRÁG JUDIT 39. AUKCIÓ 122. tétel.

³⁰⁸ A festményről Gachot-ék otthonában készült felvétel van az MTA BTK MIA Anna Margit-hagyatékában is: MKI-C-I-178.

³⁰⁹ GACHOT 1937; GACHOT 1939.

³¹⁰ PETROVICS 1940; GACHOT 1943.

szempontból további értékes forrás a hagyaték egyik darabja, Fekete Klára rövid visszaemlékezése a Hatvany-perre:

Hatvany pör németek által elrabolt kincsek.

Genthon István +

Czóbelt megkavarta az ügyvéd (Rotschild)

sokszor kellett a bíróság előtt megjelenni, az ügyvéd hamis tanúja mint volt SS – látta, hogy elvitték a képeket a náci.

Valószínű nem igaz – mert amikor márc. 15-én a megszállás történt Hatvany Ferivel találkozott G. Kérdezte mit tettél a képek biztonsága érdekében. Kereskedelmi Bank széfjeibe tette.

– Egy kép visszakerült – nem emlékszem ki volt az a festő – de az mesélte – hogy abban az időben amikor egy faluban volt – látta, egy orosz kocsi – az ablakán üveg helyett ez a kép volt. a katona hajlandó volt egy üveg pálinkáért visszacserélni. Gachot³¹¹

A Hatvany-gyűjtemény sorsának kutatói, Mravik László és Molnos Péter erről az utolsó részletről nem tudnak; az itálért visszacserélt kép története baráti körben maradt, nem került be a hivatalos iratokba.³¹²

Összegzés

A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába 2017-ben ajándékozás útján bekerült két hagyaték, kiegészítve más adatokkal, jelentősen hozzájárul a François Gachot irodalmi munkásságáról és művészekkel ápolt kapcsolatairól korábban alkotott kép árnyalásához. Egy eddig ismeretlen művészbarátság, a Tallós Ilona festőművésszel fenntartott kapcsolat és a Gachot irodalmi munkásságához adott személyes ösztönzés részletei is kibontakoznak a dokumentumokból. A Fekete Klára-hagyaték levelezésének adatbázisban történt feldolgozása tanúsítja, hogy Gachot a 20. század első felének egyik legkiterjedtebb francia-magyar kapcsolati hálóval rendelkező személyisége volt. Szétszóródott képzőművészeti gyűjteményének részletes virtuális rekonstrukciója lehetővé vált az eddig ismeretlen archív fényképek és a műtárgylista segítségével.

Függelék

1.

I f. aut. kézirat

³¹¹ Fekete Klára visszaemlékezése életéről Korolovszky András lejegyzésében. PIM Kt Gynsz: 2488.

³¹² Vö. MOLNOS 2017, 424–429.

En vain

En vain les mots, en vain le faux espoir dont près de toi je me leurrerais
Ce que ta voix m'assurait hier, un geste déjà me l'a repris.
Depuis il y a en moi ce déchirement que chaque pensée élargit
Depuis il y a en moi un inconnu qui veille à ce qu'aucune minute je n'oublie
Si j'allais sortir sans l'emmener, voilà que de son pas sourd il me rejoint dans la rue
Je peux courir, il court mieux que moi et son ombre s'allonge sur mon ombre,
Monde hauté. Un seul visage et mille visages s'effacent devant son insistance,
Le soleil qui, jadis, m'aimait, comme un vol de guêpes tourbillonne autour de mon front
Et le soleil c'est toi, la beauté des arbres c'est toi, toi et cette fontaine
verte qui ne veut pas cesser de chanter alors que déjà tu ne peux plus chanter pour moi.
Tu croyais... nous croyions...
Ne devinais tu pas que tout est plus irrémédiable qu'il ne le semble
Et que de ce monde vers lequel tu marches les yeux fermés
Parce que tu te figures qu'il suffit de le nier pour qu'il disparaisse
Tu sortiras malgré toi changée, étrangère à ce qui fut notre pauvre joie
Une joie tremblante, hélas, et que l'automne emporte avec ses feuilles mortes.
En vain tu me diras et nous voudrions croire de nouveau
Et peut être essayeras tu de me convaincre. Je sais
Je savais avant de savoir j'ai toujours su au plus profond de moi-même
Les mots, d'abord, on peut en rire et dessous il y a cette toute petite réalité qui n'a presque
rien à voir avec des lettres
Et fait atrocement mal plus tard à mesure que le sens s'en éclaire.
Guérir ? Mais je ne veux pas guérir de toi
Tout au plus guérir de moi même
Guérir de la vie
Guérir d'être homme.
Je veux bien te porter en moi pendant des années
Avec cette terrible beauté qui me déchire
Avec cette cruelle douceur qui me torture
Mais qu'un jour du moins nous nous retrouvions délivrés.
Devrai je avant et combien de fois te perdre comme Euridyce
Le jour, la nuit c'est toi.

Le chagrin s'est installé près de mon lit
Et maintenant il dormira toujours dans ma chambre.

2.

2 f. aut. kézirat

Janvier 42

Peintre

pour Ili

Peintre, oiseleur des chimères,
Muse au visage secret
D'ange qui serait sorcière
Créant le monde d'un trait.
Libellule dont les ailes,
En effleurant le papier,
Laissent les couleurs fidèles
Fleurir un nouveau bouquet.
Fraiche nymphe aux yeux de menthe,
Que filtre ton regard fiers
C'est une source qui chante
Entre les peupliers verts.
La mésange cézannienne
Dont le bec est un pinceau
Grave pour qu'on s'en souvienne
Ton nom au bord du ruisseau.
Ton nom, si doux à entendre,
Y viendrai-je boire tard
Le regret d'un coeur en cendre
Comme celui de Ronsard ?
Si je ferme les paupières
C'est pour bien mieux embrasser,
Peintre, oiseleur, les chimères,
Que tu me fais caresser.

3.

1 f. aut. kézirat

13 sept. 42

Mon amour te reprend sans cesse et te reforme
Ainsi qu'une statue à jamais inachevée
Plus belle que le jour, plus belle que la nuit
Plus astre que les astres, plus rêve que les rêves.
Pourrait-il s'arrêter, ce grand désir qui me traverse
Comme une flèche d'étoile perçant mon coeur de son espoir ?
Ton pas, ta voix, ton rire et la douceur fleurie de ton regard.
Brillante, à l'aube, je t'enveloppe de ces caresses
Qui sont des mots sans suite, des vers d'où tu surgis de nouveau créée
Immortelle au dessus des saisons, des années,
De la divine essence qui fait l'éclat des sources
Et leur secret murmure au profond des forêts.
Les bras serrent ma vie et c'est alors que je respire,
Etouffant s'ils me quittent, éternel nostalgique
Absent de tout ce qui n'est pas cet exigeant besoin de toi
A travers les marées des heures pour te polir et te sculpter
Pierre dure tombée du ciel, étincelle de foudre
Douce et brûlante entre mes doigts
Mes mains, mes lèvres maladroites
Qui ne savent plus aucun usage
Sauf prononcer ton nom et se tendre pour étreindre ton image.

4.

2 f. aut. kézirat

24 janvier 42

Voyage

A Ili

Beau voyage au pays de ces fleuves rapides
qui m'emportent vers toi, la nuit, dans mon sommeil
Ton visage est la source où mes lèvres avides
Comme des oiseaux fous boivent jusqu'au réveil.

Comme des oiseaux fous qu'un vent cruel pourchasse
De rivage en rivage, en un vol anxieux
Ne trouvant de repos que mon regard n'embrasse
L'horizon chimérique et tendre de tes yeux.
Je te vois, je te perds. Tu rentres dans la vie
Un destin étranger t'arrache de mes bras
Heureux si dans ma course enfin ma nostalgie
Caresse ton fantôme au hasard de mes pas.
Je t'attends, tu reviens, à travers quels orages,
Bravant un sort obscur qui voudrait nous trahir,
Poser tes poignets purs à même sur la page
Où ma voix se fait chant pour mieux te retenir.
Ne t'en va plus. Demeure attachée à ce songe
Qui flotte seul au sein d'un monde dévasté,
Entraînant avec soi notre être de mensonge
Pour en faire une flamme où dort l'éternité.

5.

1 f. aut. kézirat

24 février

Je t'aime dans la nuit des temps, au carrefour secret des orages.
Je t'aime dans la saison magique des aveux, parmi les miracles et les mystères qui se
devoilent,
Je t'aime dans la musique des sources que ton nom réveille au fond des forêts
Je t'aime au coeur des chênes, dans la moelle étoilée des fougères
Dans le parfum de menthe des cascades, le soir lorsque les biches viennent boire à même le
brouillard.
Puit, glacé, reflet de ciel, miroir dont le trèfle s'unit à la pervenche
Je t'aime sur la nacelle frissonnante des saules en été
Lorsque le bourdonnement des heures ride l'azur.
Je t'aime au fond des mers, parmi les corridors souterrains des vagues brisées
fonchés de désespoirs, de lueurs qui se rallument à la caresse de ton sourire
Je t'aime dans la mélodie de ces cordes qui jouaient pour nous par dessus les siècles
Le murmure matinal des torrents à l'aube de notre tendresse.

Je t'aime dans le vent des songes, dans l'ouragant des pensées qui se déchainent
Battant aux portes de l'impossible de leurs ailes démesurées
Le temps recule toujours, je t'aime dans ce passé qui ne fut pas notre
Dans l'herbe des premiers jeux alors que tu n'étais encore qu'un pollen errant à travers les
collines
Je t'aime dans l'infini des temps
A en vivre et à en mourir

6.

1 f. aut. kézirat

31 janvier 42

Ile secrète où sous les arbres
Luit le ruisseau de tes yeux verts
Ouvre les bras. Un vent de mer
Né des caresses des nuages
A pour toi traversé le large.
Ton corps où dort le sang des marbres
Attend-il que le touche enfin
Lyre étoilée, aux frêles hanches,
Le baiser des rêves lointains
Ombre d'un visage qui penche
Sur toi l'espoir de son destin.

7.

1 f. aut. kézirat

5 mars 42

Oublierai je jamais l'horreur de ma colère
Et le son dans ta voix de cet espoir brisé
Comme si de tes yeux avait fui la lumière
Sans laquelle mon coeur ne sait plus s'apaiser ?
Honte d'être homme avec ce fardeau d'amertume
D'injustice, de doute et de cruel remords
Qui m'entraine après soi comme un flot dont l'écume
Hausse jusqu'à ma lèvre un avant-goût de mort.

T'arracher à ce vide où mon âme s'égaré
Criant en vain ton nom que l'écho ne rend pas
Ce nom d'oiseau qui vole éperdu vers quel phare
Vers quelle île inconnue où se cherchent nos pas
Ah, que n'ai je ta main pour réprimer la houle
Qui bat confusément ma poitrine à coups sours
L'angoisse de te perdre où ma douleur se roule
Comme un bateau sans mat poursuivant son amour

8.

2 f. aut. kézirat

Avril 42

Ma vie tient à un fil
Au fil de ta pensée
Si tes dents éclatantes
S'arrêtent de briller
Je retombe à la nuit
A mon obscur passé
Je descends dans un gouffre
Comme un mineur blessé.
Coeur trop lourd pour ce monde
Coeur chargé de chimères
Reverra-t-il jamais
Ce qu'il nommait la terre ?
C'était un beau pays
A l'ombre de tes cils
Une verte rivière <y>
Y reflétait le ciel
Rêves désirs nuages
Vol d'oiseaux migrants
C'était un beau visage
Auréolé de lueurs
Est ce un trop grand mirage
Que de t'avoir aimée

Si tes dents éclatantes
Se mettent à briller
Tout s'apaise et ma vie
Retrouve sa beauté

9.

1 f. aut. kézirat

24-25 août 1942

J'ai mal de te chercher parmi ces mers étranges
Qui s'ouvrent dès la nuit dans mon coeur angoissé
Nageur debout, l'amour, pesant de son poids d'ange
Me tire vers le fond et me tient embrassé.
Là entre les récifs, les montagnes du songe
M'égarer cent échos trop pareils à ta voix
Cent mirages troublants dressés par le mensonge
J'espère te rejoindre et ce n'est jamais toi.
Toi, quel monstre te cache au creux du labyrinthe
Voilant de quels remous l'éclat de tes yeux verts
Effaçant sur le sable où tu glisses l'empreinte
Secrète de tes pas comme neige d'hiver.
Plus loin, toujours plus loin du retour vers la vie,
Que m'importe une terre où sans toi revenir
Ton visage est pour moi l'unique nostalgie
Un port où sur la grève erre ton souvenir.
Ton souvenir qui chante avec l'élan des voiles
A travers l'ouragan seul saura l'emporter
Sur cet opaque mur de flots privés d'étoiles
Qui soulève ton corps pour mieux m'en écarter
Ton souvenir veillant comme un oiseau des cimes
Parmi les marronniers d'un été finissant
Un sommet à l'envers et c'est le même abîme
Où j'aborde apaisé sachant que tu m'attends.
Nos ombres côte à côte endorment leur délire
Tandis que sur la feuille au contact de tes doigts

Un paysage naît si neuf que j'y crois lire
Mon besoin de t'aimer chaque nouvelle fois.

10.

1 f. aut. kézirat

7-8 sept 42

Etoile

Etoile de plein jour
Comme au temps des miracles
Un visage plus pur
Que l'aube des cascades
Un visage envahi
Par la clarté de l'âme
Et qui chante en secret
De sa voix de fontaine
Etoile de plein jour
Au front d'intelligence
Appuyé sur mon coeur
Où veille ton absence
Beau regard étoilé
Qui s'embrase en silence
J'aurai beau t'appeler
Du fond de ma souffrance
Le mal est sans espoir
Et grandit la distance
A peine ces huit mois
D'une joie irréaliste
Je t'ai révue en moi
Mais tu étais trop belle
Etoile de mon art
Et de ma poésie
Tout est venu trop tard
Je retourne à ma nuit
Ma nuit pour t'y chercher

Pour attendre ton signe
Mourant à te chanter
A l'image du cygne
Etoile de plein jour
Etoile de mes songes
Astre de mon amour
Jusqu'à la fin du monde

11.

2 f. aut. kézirat

5 avril 42

J'ai pris tes mains
Tes mains que tu n'aimes pas, toutes bar-
bouillées de la couleur joyeuse et triste
de notre rêve éveillé parmi l'existence
des autres hommes.
Je me suis couché en plein jour, la tempe
exactement blottie dans le creux de ta paume.
Et j'ai fermé les yeux pour mieux te voir.
Je t'ai vue de tout près dans le soleil
rayonnant de cet amour qui n'a ni
commencement ni fin car je t'ai cherchée
avant de savoir que tu étais et je te re-
trouve partout dans l'avenir de ma
pensée comme moi-même.
T'ai je bercée. Ou était-ce toi qui m'em-
portais dans le courant de torrent glacé,
d'étoile filante, doux et cruel, tan-
dis que mon coeur battait si fort contre
l'absente tiédeur de ta gorge.
Tout ce que tu n'aimes pas est à moi
les tendres lianes de tes bras
tes chevilles où dort l'élan des biches pensives
tes épaules que ma caresse flatte pour en

faire jaillir la musique secrète de ton corps,
cette musique qui chante tout bas dans tes yeux.
Mon amour ! T'ai je dépouillée que je me
sente si riche de savoir que tu m'aimes
tu m'as donné la faim et la soif qui se
renouvellent à chacune de nos rencontres
Et tu m'as donné aussi la pureté et l'exigence
de l'absolu qui ne trouve un peu de satisfaction
que dans le miracle de ta présence,
dans la douceur de ta voix me disant « je »
des jours, des nuits, des mois, des siècles
jusqu'à ce grand sommeil où même mort
J'emporterai comme un voleur de flamme
ton souvenir

12.

1 f. aut. kézirat

17 août

Pour le 18 août 42

L'incroyable a jailli des pierres du chemin
Après douze stations aux déserts de l'attente
Faim, soif, poison du doute, aurores angoissantes
L'éternel de l'amour m'a saisi par la main.
L'ange aux yeux verts luttait, luttait dans les ténèbres
La nouvelle Euridyce au visage secret
Perdue et renaissante au fond du feu sacré
Où le phenix brûlait sur son bûcher funèbre.
Douze fois douze archers pour que mon coeur apprît
Le mystérieux dessein qui guidait son martyre
Douze fois douze archers pour que vibrât la lyre
Orphée au labyrinthe, en qui veillait l'esprit.
L'ange aux yeux verts enfin a percé de sa lance
Le dragon maléfique et me sourit au jour
Où l'écho se perdait qui criait mon amour

Comme un oiseau blessé mourant dans le silence.

13.

1 f. aut. kézirat

3 juillet 42

Seul dans ma nuit

Les yeux brûlés par ton visage

Où te chercher lorsque ta voix ne répond pas ?

Un réseau de souvenirs m'enveloppe

Cerceaux de flamme les mauvais instincts du doute et de l'angoisse barrent ma route
chaque jour à les franchir pour essayer de te rejoindre

J'épuise ce peu de confiance que tu n'as donné en partage

Une tempête d'oiseaux apeurés s'abat sur mes rêves

Couvrant de leurs criaileries la mélodie secrète de ton sourire.

Monde sourd, aveugle

Monde de larmes statufiées dressant toujours

le même bloc incompréhensible dans le silence

Monde aux arêtes vives qui déchirent mon coeur de leur pointe

L'aube de tes mains pressant mon front viendra-t-il me délivrer avant que je ne succombe ?

Il ne me reste plus rien qu'une pensée

condamnée à se meurtrir en répétant ton nom comme une prière

Qu'elle lance au moins vers toi son flamboiement

Et m'enfouisse avec elle dans sa cendre

14.

1 f. aut. kézirat

4 février 42

J'ai ravi ton visage aux abîmes des songes

J'ai pris ton nom, comme un pêcheur de perles, entre mes dents

Plus bas, toujours plus bas. Perspectives faussées du silence

Chevelures noyées du désir, algues, coraux

Sources pétrifiées des longues attentes

J'ai tout cueilli, j'ai tout brisé, j'ai tout tordu

J'ai mis mon corps à plat sur le ventre chaud du sable

Là où reposait intacte encore la forme de tes membres
Et mes mains, peureusement, ont déterré de leurs ténèbres
Ces souvenirs que tu ne connais même pas,
bien qu'ils soient la part profonde de toi même,
Bracelets du temps mordus par la rouille de ma solitude
Voici le trèfle de ton regard battant de l'aile sous tes paupières
Une touffe de violettes dort à ton front comme une boucle
Et le souffle qui voudrait s'exhaler de ta poitrine
Colore tes joues de cette aurore que rien désormais ne saura plus flétrir
J'ai caressé l'ombre de tes seins
Dans la caverne bleue des miracles où les étoiles agonisent
J'ai vu tes bras s'ouvrir, était ce pour moi,
comme les deux anses d'une amphore qui porte la vie
Alors j'ai crié
J'ai oublié qu'au dessus de moi tourbillonnaient les mondes
Et j'ai roulé blessé à mort, vaincu au fond du gouffre
La bouche ouverte en respirant ton souffle dans l'aveuglante
lumière des nuits qui n'ont plus de fin.

15.

1 f. aut. kézirat

9-10 mai 42

41 anniversaire

Mon amour, mon amour, j'ai soif de toi, le jour, la nuit, je crie ton nom, les mots sautent dans ma gorge avec le bruit des torrents dans l'abîme. Mille mots, mille rêves, mille aventures, mille secrets, doux, terribles, escaladent sans cesse en moi cette immense tour de solitude où les oiseaux fous du désir viennent en tourbillonnant casser leurs ailes contre ton front. Pour avoir souri, tu as fermé ton âme à l'éclat du monde, tu m'es rendu étranger à la scintillante froideur des étoiles, mais tes dents brillent dans le tunnel de mes souvenirs comme des coquillages, dans une grotte marine. Aveugle, sourd, j'avance à pas sûr là où, souterrain, court le ruisseau pur de tes yeux, là où ta voix chante cette étrange mélodie que je lirais même sur tes lèvres en présence des autres. Tout m'est ennemi qui n'est pas toi qui n'est pas ta main, tes doigts entre-croisés sur mes phalanges. Je voudrais me faire arbre et qu'enlacé, serré par le lierre de ton amour nous n'ayons plus qu'une vie, qu'un rêve, une respiration ;

indiscernables dans les plus hautes branches, ainsi face aux vents et aux marées, aux lunes changeantes jusqu'à la mort.

„Te áldott Antológ”³¹³ Gara László élete és munkássága

Noha Gara László a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok egyik kulcsszereplője, részletes életrajza és munkásságának átfogó bemutatása mindeddig hiányzik, s viszonylag kevés, részben hibás adattal rendelkezik róla a magyar irodalomtörténet.³¹⁴ Összetett személyisége és hagyatékának hányatott sorsa ezt csak részben magyarázza. Könyvtárának kis része, mintegy ötven kötet a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárába jutott.³¹⁵ A kéziratos hagyaték két részletben érkezett Budapestre. A magyar költészetet a 12. századtól napjainkig bemutató, 1962-ben Párizsban megjelent antológiából (*Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours*) kimaradt fordításokat tartalmazó első részt közvetlenül Gara halála után Illyés Gyula és Gyergyai Albert nézték át, ez jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeumban kutatható. A második részt Gara lánya, Claire Meljac a párizsi Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központnak (Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises) adományozta. Az utóbbinak az 1990-es években elkezdődött a feldolgozása; a Párizsban élő Nyéki Lajos közölt először leveleket Gara hagyatékából.³¹⁶ Bemutatta Gara műfordítói módszerét, és idézett számos érdekes levélből. Tanulmányát figyelemfelhívásnak szánta, mint írta: „technikai és egyéb okokból jelenleg kevés remény van az anyag kiadására.” Külön tanulmányt szentelt Gara és Déry Tibor barátságának, melynek megromlása – Déry regényeinek francia fordítása és kiadás során – nagyban hozzájárult Gara egyre súlyosabb depressziójához.³¹⁷

Nyéki több levelet közölt a *Vigiliában* 2001–2002-ben, így például Pilinszky János 1961–1962-ben a költészeti antológia,³¹⁸ és Ottlik Géza 1963-ban az *Iskola a határon* francia fordításának közlő megjelenése kapcsán Garának írt hosszú levelét.³¹⁹ A utóbbi forrásközlésben a szerkesztő, Bende József jelzi, hogy a párizsi Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központban őrzött hagyatékban Ottlik Gézának mintegy ötven levele található, az egész hagyaték feldolgozása folyamatban van, s hogy a kutatómunkát, melynek célja egy Gara Emlékkötet összeállítása, az OKTK támogatja. Nyéki egyre romló egészségi állapota miatt a feldolgozás és a Gara Emlékkötet nem készült el, ahogy a Garáék két párizsi otthonának – a

³¹³ Jékely Zoltán: Illyés Gyula: A Gara szekerén: Hommage à Gara, 1965. július. PIM Kt, Gara-hagyaték, anekta. A teljes, eddig közöletlen verset l.: a függelék 3. darabja.

³¹⁴ L. pl. MÉL 1967, 568; BÉLÁDI–POMOGÁTS–RÓNAY 1986, 160–162.

³¹⁵ Szabó Béla 1968-ban a párizsi Balaton könyvesboltban fedezett fel egy Garának dedikált kötetet. Ennek fényében azt feltételezte, hogy Gara felesége esetleg eladhatta a könyvtárat. SZABÓ 1969, 423.

³¹⁶ NYÉKI 1993; NYÉKI 2000; NYÉKI 2002.

³¹⁷ Claire Meljac levele Tüskés Annához, 2017. november 30.: „la triste histoire Dery qui a joué beaucoup dans le drame horrible qui a tué mon père.”

³¹⁸ PILINSZKY 2001.

³¹⁹ OTTLIK 2002.

második világháború előtt: 21 Bld Brune, 75014 Paris, majd az 1950–60-as években: 29 rue Surcouf, 75007 Paris – falára tervezett emléktáblák terve sem valósult meg.

Ablonczy László 2001-ben megpróbálta újra kiadni az 1962-es antológiát, de támogatás híján ez elmaradt.³²⁰ Ottliknak egy Garához írt képeslapját közölte Szijj Ferenc 2002-ben.³²¹ A Vigilia Kiadó által Rónay László válogatásában 2014-ben megjelentetett, *Az ismeretlen Rónay György* című kötet egyik súlypontja Rónay György és Gara László kapcsolatának bemutatása. A levelek és az író naplójának megfelelő részei nemcsak ezt a barátságot tárják föl, hanem a magyar és a francia irodalom egymásra találásának is izgalmas dokumentumai. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt Rónay Györgynek, jóllehet törekvése ismételten a hivatalos szervek gátjaiba ütközött.

Ablonczyné Szabó Magda, a Párizsi Magyar Intézet művészeti igazgatóhelyettese (1999–2005) közreműködésével jutott Magyarországra a második Gara-hagyatékrész 2005-ben: először az MTA Irodalomtudományi Intézet Illyés Gyula Archívumba,³²² majd annak 2013-as megszűnte után a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Ezután Kulin Borbála több tanulmányt szentelt Gara munkásságának, s 2007-ben kiadta Illyés Gyula és Gara László 1939–1966 közötti levelezését.³²³ Az Illyés Gyula és Jean Rousset huszonöt éves barátságát bemutató kötetben Rousset Garának írt hét levelét közöltem.³²⁴

Nyéki a Gara-levelezés kiadási nehézségeinek okait nem részletezi, de kutatásom során világossá vált: az ezernél is jóval több levél és számos további dokumentum feldolgozása nem kis feladat, amit nem papíralapú kiadásban, mint inkább adatbázis formájában lehet és érdemes megvalósítani. A 2016 októberében kezdett kutatás keretében feldolgoztam, közzé- és kereshetővé tettem a Gara-levelezésből több, mint 500 levelet.³²⁵

Az 1920–40 közötti francia-magyar irodalmi kapcsolatokról írva Szávai János és Józán Ildikó méltatta Gara fordításait.³²⁶ A forráskiadáson túl Gara munkásságával érdemben főként Madácsy Piroska foglalkozott, számos tanulmányban elemezte és értékelte a Franciaországban működött két fordítói csoport tevékenységét.³²⁷ A két csoport – Sauvageot és tanítványai, valamint Gara László és íróbarátai – között sok volt a konfliktus, főleg a fordítási módszerek különbözősége miatt.

³²⁰ ABLONCZY 2004.

³²¹ SZIJJ 2002.

³²² N 2005; M 2005.

³²³ KULIN 2006; KULIN 2007b; KULIN 2007a; KULIN 2010.

³²⁴ DAUPHIN–TÜSKÉS 2015, 414–423.

³²⁵ <https://frhu20.iti.btk.mta.hu>

³²⁶ SZÁVAI 1990, 11; JÓZÁN 2014; HAAS 2005.

³²⁷ MADÁCSY 2014a; MADÁCSY 2014b, 111; MADÁCSY 2016.

A Petőfi Irodalmi Múzeum 2013. március 6-án, a Párizsi Magyar Intézet 2014. január 28-án emlékkonferenciával tisztelgett Gara munkássága előtt, ezek előadásai azonban csak részben és elszórva, különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben jelentek meg.³²⁸

1. Gyermekek- és ifjúkor

Goldmann László 1904. július 18-án született Budapesten jómódú kereskedőcsaládban. Apja, Goldmann Ábrahám Áron virágnagykereskedő, anyja Kohn Cecil Szidónia volt. A Fővám tér 4. egyik negyedik emeleti lakásában, a vásárcsarnokkal szemben laktak.³²⁹ 1914–1922 között László a budapesti Lónyay Utcai Református Gimnáziumban tanult. A Ráday Levéltárban őrzött osztálykönyvek közül hiányzik az első (1914/15), a harmadik (1917/18) és a hetedik osztályé (1920/21).³³⁰ A többiből megállapítható, hogy a harmadik osztályban a latinon kívül franciául és németül is tanult. A hatodik és a nyolcadik osztályban csak latinul és németül tanult. A francia nyelvet és a németet dr. Német Gábor (1880–1933) és dr. Varga Bálint (1856–1943) tanította.³³¹ 1918-tól egy osztállyal alatta járt Cs. Szabó László, akivel együtt jártak az Arany János Önképzőkör irodalmi szakosztályába.³³² Az önképzőköri jegyzőkönyvekben Goldmann és Szabó neve 1919 májusától 1922. február 1-ig gyakran olvasható. Néhány példa:

1919. május 25. 2. Teichner V. o. tanuló elszavalja Kiss József: „Gyilkos harang” című költeményét, amelyhez Kallós Pál VII. o. t., Jónás Ö. VI. o. t., Szalay L. VI. o. t., Goldmann V. o. t., Karsai A. VIII. o. t. és Szepessi T. VIII. o. t. szólnak hozzá. A szavalatot szótöbbséggel elfogadásra fogadják el. 3. Következik: Halász G. VII. o. t.-nak: „A regény fejlődésé”-ről szóló tanulmánya. Hozzászólnak: Goldmann V. o. t., Sátor Gy. VI. o. t., Kallós P. VII. o. t., Karsai A. VIII. o. t. és Fuchs Nándor VII. o. t. Ezután a gyűlés feloszlik.

1919. június 2. 3. Goldmann V. o. tanuló eljátsza zongorán Tsajkowsky „Herbstgesang”-ját, amelyhez Glaser P. VII. o. t., Ecsődi T. VIII. o. t. és Fuchs Nándor VII. o. t. szólnak hozzá.

1921. március 13. 3. Ezután Dávid VII. o. tan. olvassa fel Fischer VII. o. tan. verseit, melyeket Goldmann VII. o. tan. bírál. Úgy a költeményről, mint a bírálatról Samu J. és Szabó L. VI. o. tan.-k és Gulyás ifj. elnök adják elő véleményüket.

³²⁸ Az előadásokból megjelent: SZÁVAI 2013; SZÁVAI 2016; JÓZAN 2013a; JÓZAN 2013b.

³²⁹ RL A/14. fond Budapesti Református Gimnázium (a Lónyay) iratai, osztálykönyvek: 866, 881, 934. PIM Kt Gara-hagyaték anekdota részében őrzött dokumentumok.

³³⁰ RL A/14. fond Budapesti Református Gimnázium (a Lónyay) iratai.

³³¹ DRASKÓCZY 1993, 46; SZILÁGYI 2009, 2. kötet, 262, 332.

³³² Gara visszaemlékezése közös gimnáziumi éveikre: GARA 1965a.

1921. április 17. 4. Az opera és Wagner tanulmány, írta és felolvassa Goldmann VII. o. t. Szalay VIII. Fischer VII. Hirsch VII. hozzászólása után a kör bírálatra Farkas F. VI. o. t.-nak adja ki.³³³

1921. április 24. 2. A műsorra áttérve Farkas F. VI. bírálja Goldmann VII. o. tan. „Wagner és az opera” című tanulmányát. A keletkezett vitában részt vesz Remete VI, Gulyás, Vietorisz, Szalay VIII – Goldmann és Farkas. A bírálatot I, a munkát III érdemfokra szavazza a kör. [...] 4. Paál VII felolvassa „Az életvíz” című novelláját. Bírálja Goldmann VII. o. tan. Szabó László VI és Gulyás ifj elnök hozzászólása után a kör az elbeszélést sikerültre, a bírálatot dicséretesre dönti.

1921. május 8. 3. Szabó VI. o. t. versét bírálja Gulyás Béla VIII. o. t. Hozzászólnak: Goldmann VII. Gulyás VIII. Samu VI. o. t. és Csürös I. tanár úr. A verset érdemkönyvi bizottság elé utalásra, a bírálatot dicséretesre fogadja el.

1921. október 9. Goldmann VIII. olvassa fel és bírálja a „Carmen” jeligével beadott költeményeket. A kör kéri hogy a verseket még egyszer olvassák fel. Samu János véleménye a versekről megegyezik a bírálóéval: mindkét verset egyszerű elfogadásra, a bírálatot sikerültre ajánl. Szabó László az első verset és a bírálatot egyszerű elfogadásra ajánlja, a második vers felett pedig napirendre tér. [...] Goldmann felel meg ezután a bírálatára tett megjegyzésekre. A kör mindkét verset elfogadja, a bírálatot sikerültre ítéli. Csürös I. elnök szól még hozzá. A jeligés levelet felbontják; a szerző József Miklós VII.

1921. november 6. Goldmann VIII. verseit olvassa fel. Bírálja Remete VII. Bírálatába csoportokra osztja a szerelmes verset író költőket. Az első verset és a harmadikat érdemkönyvre, a másodikat dicséretesre ajánlja. Szabó L. szól hozzá, az első verset dicséretesre a másodikat és a harmadikat egyszerű elfogadásra ajánlja. Bírálatot egysz. elf. ajánlja. [...] Csürös tan. elnök úr szerint ily tónusban önképző kör előtt nem lehet bírálni és a bíráló a szerelmet nem jól fogja fel. Samu egy kifejezését visszautasítja.

A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Goldmann jól zongorázott, érdeklődött a zenetörténet iránt, verseket írt és bírált. A versek nem maradtak fenn a jegyzőkönyvekben. Gyakran hozzászóltak ugyanahhoz a témához Szabó Lászlóval.

1922 júniusában érettségizett; az írásbeli vizsgatárgyak magyar, latin és mennyiségtan voltak; mindegyikre kettést kapott.³³⁴ Szóbeli vizsgát magyar és latin nyelvből, történelemből,

³³³ A Wagner-tanulmány visszhangjáról: GARA 1965a.

³³⁴ A magyar írásbeli téma: Kisfaludy Károly jelentősége a magyar drámairodalom terén. A latin írásbeli feladat: M. Tullius Cicero: Cato Maior de Senectute C 22 79–81 magyarra fordítása.

mennyiségtanból és természettanból tett.³³⁵ Vezetéknevét Garára magyarosította. Különböző művészeti ágakban alkotott: verseket, novellákat írt, és Bárdos Artúr rendező, dramaturg mellett rendezést tanult a Belvárosi Színházban. Szépirodalmi próbálkozásaiából ízelítőt adnak az 1923-ban három barátjával – Fazekas Anna, Forgács Ödön és Gerő György – közös versantológiában megjelentetett versei.³³⁶ *Tavaszi triumphus* címmel a budapesti Uj Hellas kiadónál jelent meg ez a könyv, amelyet Kondor László rajzai illusztrálnak.³³⁷ A grafikus Káldor László előszavában így írt: „Négy ifjú költőt és egy grafikust, kiket nemcsak a fiatalos lelkesedés és az ideálok közössége, de világnézeti és érzésbeli rokonság is fűz egymáshoz. Nagy, szinte elérhetetlen a kitűzött cél: a letiport és felmagasztalt Embert minden kínjával és ujjongásával, gyötrő tépelődéseivel és megadó alázatosságával, görcsös akaratával megmutatni a maga ösztönös valóságában *neki*, hogy új életre keljen.”³³⁸ A világnézeti rokonság baloldali elkötelezettséget jelentett.

Garának nyolc verse olvasható az antológiában: *Tavaszi, Vihar előtt, A villamos, Láz, A szabadulás éje, Együtt, Temetés, Áhitat*. A *Temetés* végén olvasható dátum („1921. okt. 11.”) azt jelzi, hogy ezt a gimnázium utolsó évében írta, talán az Arany János Önképzőkör irodalmi szakosztályában is felolvasták. Két vers végén ajánlás olvasható: *A villamos* címűt „Vajda Jánosnak”, az *Áhitat* címűt „Remete Éva Mária emlékének” ajánlotta. További három, napilapokban megjelent korai művét találtam meg eddig: *Egy régi kertben* című vers a *Pesti Napló* 1924. június 11-i számában; *Mért?* című vers az 1924. július 23-i számában, és a *Gazemberek* című elbeszélés a *Magyarország* 1926. április 7-i számában. A versek formailag két részre oszthatók: az egyikbe az expresszív szabadversek, a másikba a hangsúlyos verselésűek tartoznak. Mindkét verstípus jelen volt a korabeli magyar költészetben: az elsőt Szabó Lőrinc, a korai Radnóti és Kassák művelték, a második felé Erdélyi József és társai indultak. Egyaránt a szecessziót, a szimbolizmust akarták meghaladni. Gara verseihez hasonló színvonalúakat vele egy időben mások is írtak. A „kósza danákat”, „véres villamos” szókapcsolatok kifejezetten közhelyesnek számítottak. Viszont a tény, hogy verseket írt, mutatja irodalmi érzékenységet, s hogy még nem találta meg a saját műfaját, ami lehetett volna a költészet is, ha kellő időt szentel rá. A *Gazemberek* című elbeszélés leginkább álmodozás a női kívánságok változékonyságáról, követhetlenségéről.

³³⁵ A szóbeli magyar érettségi tétele Ady volt. GARA 1965a.

³³⁶ 1924-es kiadásként tartják számon a könyvtárkatalogusok, de a *Corvina* című könyvkiadói közlöny 1923. december 1-i (46. évf. 48. sz.) száma 202. oldalán ez olvasható a könyvről: „Bp., [1923.] Uj Hellas. (Kapható: Fazekas Anna V., Sziget-u. 38.)” A kiadónak ez az egyetlen kiadványa.

³³⁷ Két példány az Országos Széchényi Könyvtárban: 187.896, 820.113. Az utóbbi a szerzők aláírásával ellátott húsz példányból a 11. számú.

³³⁸ FAZEKAS–FORGÁCS–GARA–GERŐ 1923, 5.

2. Párizsban a két világháború között

Ezt követően érdeklődése az újságírás felé fordult. 1924-ben, húszéves korában egy magyar újság sporttudósítóként Párizsba küldte az olimpiai játékokra. A középiskolában szerzett francia tudása lehetővé tette számára, hogy jól kommunikáljon. Beiratkozott a Sorbonne-ra, és elvégezte a francia tanárokat képző intézet tanfolyamát. Ekkor ismerkedett meg többek között Déry Tiborral és Illyés Gyulával.³³⁹ Tagja lett a magyar diákegyesületnek, ahol több társával – Cserépfalvi Imrével, Morgenstern Ignáccal, Seres Gézával és másokkal – vállalkozott arra, hogy Párizsban dolgozó magyar munkásoknak hetente kétszer nyelvleckét adjon díjmentesen.³⁴⁰ Az egyesület ügyvezető titkára lett.

A Sorbonne-on találkozott a varsói születésű Tauba Nechuma (Nathalie) Rabinowicz-cel (Varsó, 1905 – Párizs, 1984), aki a felesége lesz.³⁴¹ Miután befejezték francia nyelvi és filológiai tanulmányaikat, mindketten újságírással és szépirodalmi művek fordításával foglalkoztak. Ady verseinek francia fordításáról adott hírt Gara Mikes Lajosnak, Az *Est* irodalmi rovatszerkesztőjének 1925 decemberében írt levelében:

Kedves jó szerkesztő Uram, bizonyára megkapta már multkoriban küldött Ady-fordításaimat. Itt mellékelek hatot az újabbakból. Nem tartom szükségtelennek megjegyezni, hogy az eredeti versformákat, rímelést etc. a teljes egészében igyekeztünk megtartani, csupán néhányszor vettünk hímsort nősor helyett és megfordítva – a jó hangzás kedvéért; továbbá a franciában szokatlan és süketen csengő 7, illetve 9-es sorokat 8 illetve 10 szótagos sorokkal helyettesítettük. Üdvözli: Gara László.³⁴²

A levélhez mellékelte hat vers: *Un enfant que je connais...* (*Egy ismerős kis fiú*); *Après une averse de mai* (*Májusi zápor után*); *Nuit mortelle insensée* (*Bolond, halálos éj*); *Souvenir d'une nuit d'été* (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*); *Le char d'Elie* (*Az Illés szekerén*); *Route de voiture dans la nuit* (*Kocsi-út az éjszakában*).

Az 1920-as évek második felében és az 1930-as években Gara Az *Est*, az *Esti Kurir* és a *Magyarország* című lapok párizsi tudósítója volt.³⁴³ 1928-tól Gara a Lucien Vogel által alapított *VU* és *LU* című párizsi hetilapok belső munkatársa Adorján Andorral együtt,³⁴⁴ de magyarországi lapoknak – például a *Pesti Naplónak* és a *Színházi Életnek* – is küldött

³³⁹ Illyés Gyulával 1924 kora őszén való megismerkedéséről itt emlékezik meg: GARA 1965b, 37.

³⁴⁰ CSERÉPFALVI 1980, 26.

³⁴¹ A PIM Kt Gara-analektában található különböző dokumentumok alapján.

³⁴² PIM Kt V. 908

³⁴³ Cikkei pl. GARA 1925a; GARA 1925b; GARA 1933a; GARA 1933b.

³⁴⁴ AE 1936; GYOMAI 1928.

tudósításokat.³⁴⁵ Munkatársa a költő, író Raith Tivadar főszerkesztésében 1921–1927 között Budapesten megjelent *Magyar Írás* című radikális folyóiratnak.³⁴⁶ Gara beszámolt a lapban például az első filmakusztikai kísérletről, a svéd Viking Eggeling *Diagonális szimfóniájáról* (Berlin, 1921) a berlini Novembergrupp előadásában.³⁴⁷ A cikk nem pusztán a film rövid ismertetése, hanem felvázolja az avantgárd kísérlet egész genezisét. Megemlíti azt is, milyen érdektelenséget tanúsított abban az időben a magyar közönség a filmművészet felfedezései iránt.³⁴⁸

Kezdeményezésére Raith Tivadar 1926 tavaszán megegyezést kötött a *Partisans* című avantgarde nemzetközi szemle (Revue coopérative internationale, organe mensuel du groupe Partisans, főtítkár: Nicole Briggs) szerkesztőségével, melynek értelmében a *Partisans* és a *Magyar Írás* 1926. május hó folyamán együttes számot adott ki. A francia lap magyar számában a budapesti *Magyar Írás* íróit közölte, Marcel Largeaud³⁴⁹ és Gara László fordításában Párizsban, Budapesten pedig a *Magyar Írás* francia száma jelent meg.³⁵⁰ Ez a szám magyar költők és írók műveit tartalmazta francia fordításban, például Illyés Gyula *Anna c.* költeményét.³⁵¹

Gara kortárs magyar költészetet és prózát fordított franciára: először egy novella antológia (*Anthologie des conteurs hongrois d'aujourd'hui*) és egy versgyűjtemény (*Anthologie de la Poésie hongroise contemporaine*) jelent meg 1927-ben. Az antológiákat Gara László, Pogány Béla és Marcel Largeaud szerkesztette, de a fordításban mások is közreműködtek, például Hincz Viktor és Illyés Gyula. A versantológia fő célja a *Nyugat*, a *Ma* és a *Magyar Írás* című folyóirat költőinek külföldi megismertetése, de közöltek verset Mécs Lászlótól és a Szabadkán élő Tamás Istvántól is. A kritika vegyesen fogadta a lefordított művek válogatását.³⁵² Eckhardt Sándor a költők közül hiányolta Áprily Lajos, Reményik Sándor és Gyóni Géza verseit, ugyanakkor feleslegesnek tartotta Heltai Jenő, Ignotus, Márai Sándor és Barta Sándor költeményeit.³⁵³

A külföldiek forgatták az antológiákat: a PEN 1932. évi világtkongresszusát Budapesten tartották a londoni Pen-Club elnökének, John Galsworthy-nak az elnöklésével.³⁵⁴ Jules

³⁴⁵ Pl. GARA 1935a; GARA 1935b.

³⁴⁶ PAŠIKOVÁ 1969, 348, 355–356.

³⁴⁷ GARA 1926. Megjelent még itt: GARA 1991.

³⁴⁸ PAŠIKOVÁ 1987, 25.

³⁴⁹ Largeaud író, fordító, az 1957–1961 között megjelent *Le Temps des hommes* című folyóirat szerkesztője.

³⁵⁰ PAŠIKOVÁ 1972, 793.

³⁵¹ TŰSKÉS 1982.

³⁵² SAUVAGEOT 1928; RS 1927.

³⁵³ ECKHARDT 1927.

³⁵⁴ Vö. CSAPODY 2016, I. kötet, 111.

Romains nyitotta meg az eseményt az Akadémia dísztermében ünnepi beszéddel, amelyben a magyar irodalomról is beszélt. Idegen nyelvű antológiákból tájékozódott, többek között a Gara–Largeaud–Pogány-félebből, amiből Barta Sándor *Primitív Szentháromság* című versét idézte franciául Illyés fordításában.³⁵⁵

Gara meg volt győződve arról, hogy a magyar irodalom a világirodalom egyik nagyhatalma, és meg akarta nyitni a magyar irodalmat a külföldi közönség számára. A *Nyugat* folyóirat 1930/10. számában megjelent cikke bemutatja a francia műfordítások tendenciáit az 1920-as években: mely francia kiadók hajlandók idegen műveket kiadni, s mely magyar regényeket lenne érdemes lefordítani.

A *Nyugat* „nagy generációjának” és a fiataloknak a regényei között kell tehát keresnünk olyanokat, amelyeknek mondanivalója elég súlyos és magyarságuk elég emberi, hogy a francia olvasó felfigyeljen szavukra. Az olyan írásokra gondolunk elsősorban, mint a „Légy jó mindhalálig”, a „Gólyakalifa”, „Édes Anna”, „Kakuk Marci”, „Kivilágos kivraddig”, „A Pál-utcai fiúk” - hogy csak találomra említsünk meg egyet-kettőt, vagy a fiatal generáció néhány érdekes, nyugtalan regényére.³⁵⁶

Ezek közül Molnár Ferenc (*Les gars de la rue Paul*, 1937) és Móricz Zsigmond (*Sois bon jusqu'à la mort*, 1969) regényének francia fordítását Gara hamarosan elkészítette.

A két antológiát regényfordítások követték: Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*, Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*,³⁵⁷ Karinthy Frigyes: *Utazás Capilláriába*³⁵⁸ és Márai Sándor: *Zendülők*. Móricz regényének francia fordításról Gyergyai adott hírt és értékelést a *Nyugat* folyóirat 1930. július 16-i számában: kifogásolja ugyan a fordítás stílusát, de összességében jó munkának tartja.³⁵⁹ Amikor Gara elolvasta és lefordította franciára Márai regényét, azonnal felismerte a mű fontosságát. Ezeket a regényfordításokat Gara Marcel Largeaud-val közösen készítette. Gyergyai Albert rövid kritikát írt Márai regényének francia fordításáról a *Nyugatban*: „A fordítók, Gara László s francia társa, Marcel Largeaud, magyar részről minden hálat s dicséretet megérdemelnek. Ez a két fiatal literátor szinte többet végez ottkűnn, mint akárhány hivatalos vagy félhivatalos attasénk: nekik köszönhetjük főképp, hogy a francia közönség lassanként kíváncsi lesz a magyar könyvre, ők szereztek kiadót majd egy féltucat írónknak, és

³⁵⁵ ILLYÉS 1975, 321.

³⁵⁶ GARA 1930; MADÁCSY 1992; SZEGEDY-MASZÁK 2000, 19.

³⁵⁷ M. POGÁNY 1927.

³⁵⁸ Híradás a megjelenéséről: PN 1931.

³⁵⁹ GYERGYAI 1930.

ha első fordításaikon meglátszott még a kísérlet bizonytalansága, ma már, majdnem tíz év után, bizvást sorolhatjuk őket a mai magyar irodalom legjobb tolmácsai közé...”³⁶⁰

Gara nemcsak fordított és szerkesztett, hanem francia művek magyar megismertetéséért is sokat tett. A *Nyugat* 1936/11. számában hírt adva hamarosan megjelenő Proust-fordításáról, Gyergyai Albert jelzi, hogy többek között Garának köszönhető a magyar megjelenés.³⁶¹

Gara 1937 májusában Heltai Jenőnek írt levelében hírül adja,³⁶² hogy megjelent Heltai meséjének általa készített francia fordítása a *Les Nouvelles Littéraires* április 10-i számában. A lefordított mese a *Kalocsai*,³⁶³ francia címe *Celui qui reçoit les gifles*.³⁶⁴ Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényének francia fordítását Gara Marie Piermont-nal együtt készítette. A Gallimard Kiadó 1937-ben kétezer példányban adta ki a regényt némi rövidítéssel, Jacques de Lacratelle-nek, a Francia Akadémia tagjának bevezetőjével, de a példányok jó része elpusztult a második világháború legelején egy bombázás során.³⁶⁵

Gara a kor olvasott lektűríróitól, a Megyery-nővérektől is fordított több könyvet az újságíró, dramaturg André Langgal közösen (1893–1986), aki a Les Éditions de France irodalmi igazgatója és Megyery Sári férje volt.³⁶⁶ Még a magyar megjelenés évében franciára fordították Megyery Ella *Budapesti notesz* című útikönyvét (*A la découverte de Budapest*), majd Megyery Sári *C'est pour moi que je t'aime!* és *Un voyage d'amour* című regényét.

Gara nemcsak szépirodalmat, hanem tudományos műveket is fordított: az Afrika-kutató Kittenberger Kálmán *Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában*, a pécsi egyetemi professzor Lajos Iván *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* címmel és a brit diplomata Neville Hendersonnak az 1937–1939 közötti hitleri Németországról szóló könyvét.

A 30-as években Párizsban szerencsét próbáló magyarok közül sokan találkoztak Garával. Az 1932-ben Párizsba ment Kelemen Imre műfordító hamarosan Gara tanítványa és barátja lett.³⁶⁷ Az 1938-ban Párizsba érkezett Fejtő Ferenc is barátságot kötött vele. Fejtő tíz év múlva így írt róla: „Hivatásos és született interviewer: kikérdezi a más véleményét – aztán csendesen kifejti a magáét. Gyakran látni a Café Flore vagy a Deux Magots füstös sarkában, amint

³⁶⁰ GYERGYAI 1931.

³⁶¹ GYERGYAI 1936.

³⁶² PIM Kt V. 3823/120

³⁶³ HELTAI 1957b.

³⁶⁴ HELTAI 1937.

³⁶⁵ Manuel Thierry, Beauvoir-sur-Mar-i (Vendée tartomány) könyvkiadó 1999-ben új kiadást jelentetett meg Lőrinczi László előszavával. LŐRINCZI 2008; A. SZABÓ 2010.

³⁶⁶ MEGYERY 1979, 354–363.

³⁶⁷ Negyven évvel később, egy 1972-ben készült interjúban Kelemen visszaemlékezett ismeretségükre: LÁZÁR 1983, 21.

szembenül egy – mindig más – alannal [...] Gara egész életét átsietti, vitázza s átírja. E kistermetű emberben rengeteg munkaerő gyömöszölődött össze...”³⁶⁸

3. A második világháborútól 1956-ig

1940 májusában Gara feleségével és lányukkal, Claire-rel elhagyta Párizst, s menedéket kerestek az úgynevezett szabad zónában: Provence-ban, majd 1942-től az Ardèche megyében lévő Lamastre településen, Lyon-tól délnyugatra. A világháború alatt Gara a francia ellenállásban (la Résistance) tevékenykedett: 1943 februárjától az Ardèche-i ellenállási propagandáját szervezte. Részt vett a Rhone-völgyi kampányban, a Saint-Etienne-i, Privas-i és más csatákban, továbbá Lyon felszabadításában őrmesteri rangban. Ezt követően az Ardèche-i első zászlóaljánál szolgált az alpesi fronton.³⁶⁹ 1943-tól a Párizsban élő baloldali magyar újságírókkal – Gyomai Imre, Bajomi Lázár Endre, Fejtő Ferenc – *Magyar Szemle* címen hetilapot jelentetett meg.³⁷⁰

E korszak nagy „kalandja” volt a Gara-házaspár számára a négykezes regényírás, amit meg-megszakított Gara frontszolgálatra. A körülöttük lévő világ megfigyeléséből született a *Saint Boniface és lakói* című regény, középpontban a menekült zsidók, közömbös gazdák, helyi méltóságok konfliktusával. A satirikus és gyakran kegyetlen ábrázolás senkit sem kímél. A tartalom dióhéjban: 1942 májusában a Saint Boniface nevű kis faluba menekültek különféle és színes tömege érkezik. Azért jönnek, hogy menedéket találjanak a német hadsereg által még el nem foglalt területen. Két világ találkozik: a helybéliek és a menekült városi lakók, értelmiségiek, művészek. A háború összekeveri a két világot: tragikus jelenetek, komikus kalandok, rosszhiszeműség, hazugságok és fanatizmus jelennek meg. A hősiesség gyávaasággal, bátorsággal és aljassággal keveredik. Mindenki harcol, óvatosan, ravaszul, leleményesen és mohón. A regény egyben fontos történelmi és szociológiai dokumentum: egyrészt a magyar falukutató irodalom hatását mutatja, főleg Szabó Zoltánét, másrészt az egyik első munka, ami bemutatja és feldolgozza a második világháború szörnyűségeit.

A háború alatt Garáék nemcsak saját regényükön dolgoztak, hanem folytatták műfordítói tevékenységüket. Ekkor készült Dormándi László *Két jelentéktelen ember* című regényének fordítása (*Deux hommes sans importance*) a belga költő, író, műfordító Victor Moremans-nal (1890–1973) közösen. Ez a háború után, 1945-ben Brüsszelben jelent meg a Maréchal kiadónál.

³⁶⁸ FEJTŐ 1947.

³⁶⁹ LAZAR 1946, 29.

³⁷⁰ BÉKÉS 1990.

A fordítás munkálatairól fennmaradt Gara Nathalie 1944. szeptember 29-én Dormándinak írt levele:

Cher Monsieur, En l'absence de mon mari, soldat depuis quatre mois et parti pour le front depuis hier, je saisis une occasion pour vous rassurer sur le sort de la traduction de votre roman. Le premier volume est entièrement traduit depuis quelque temps déjà, et le manuscrit est revu et corrigé. Le second est commencé, mais mon mari a été obligé d'interrompre le travail pour revêtir l'uniforme. Dès que la poste acceptera ce genre de colis, je vous ferai parvenir tout ce qui est prêt. Quant à la suite, je suppose que vous pourrez attendre le retour de mon mari, que j'espère prochain. Mais si vous jugez que la traduction doit être faite sans retard, je pourrais me charger de poursuivre le travail avec la collaboration d'un ami de mon mari que je peux joindre facilement. Veuillez bien me faire savoir si cette solution vous convient. Au besoin, je vous enverrais une dizaine de pages à titre d'essai, afin de vous permettre de vous rendre compte de ma qualité du travail. J'espère que ces derniers mois ne vous ont pas trop durement éprouvés, vous et votre famille. Quant à nous, nous allons bien tous les trois. Dans l'attente de vous lire, je vous prie de croire, cher Monsieur, à mes sentiments les meilleurs. N. Gara³⁷¹

Dél-Franciaország és Lyon felszabadítása után a Gara-család visszatért Párizsba. A második világháború azonban nem múlt el családi veszteség nélkül: Gara apja öngyilkos lett a németek Budapestre való bevonulásakor (1944. március 19.): a deportálástól való félelmében kiugrott az ablakon.³⁷²

A közösen írt regény az 1940-ben Franciaországért hősi halált halt „Hevesi Andrásnak, az idegen önkéntesek 21. gyalogezredének 3. menetszázada sorkatonájának emlékére”³⁷³ jelent meg 1946-ban az Adorján Andor vezette Édition du Bateau Ivre kiadónál, és azonnal nagy sikert aratott mind a kritika, mind a nagyközönség körében. Fejtő Ferenc hosszú kritikát írt a regényről a Magyar Radikális Párt hetilapja, a Zsolt Béla által főszerkesztett *Haladás* 1947.

³⁷¹ PIM Kt V. 4766/112. „Tisztelt Uram, a négy hónapja katonai szolgálatot teljesítő, és tegnap a frontra ismét elutazott férjem nevében megragadom az alkalmat, hogy beszámoljak a regénye fordításának sorsáról. Az első kötet már teljes egészében elkészült, a kézirat átnézve és javítva. Elkezdte férjem a másodikat, de abba kellett hagynia a munkát, hogy felvegye az egyenruhát. Ami a folytatást illeti, feltételezem, hogy meg tudja várni, amíg a férjem hazatér, ami remélem, hamarosan bekövetkezik. De ha úgy gondolja, hogy a fordítást késlekedés nélkül meg kell csinálni, akkor vállalhatom a munka folytatását a férjem egy barátjának közreműködésével, akit könnyen elérhetek. Kérem, tudassa velem, ha ez a megoldás megfelelő az Ön számára. Szükség esetén tíz oldalt küldök próbaverzióra, hogy láthassa, mennyire jó a munkám. Remélem, hogy az elmúlt hónapok nem viselték meg Önt és családját túlságosan. Ami minket illet, mindhárman jól vagyunk. Szívélyes üdvözlettel, N. Gara.”

³⁷² Claire Meljac közlése.

³⁷³ Hevesi Andrásról: LÁZÁR 1977; LÁZÁR 1984, 125–128.

június 26-i számában.³⁷⁴ Egy interjúban Heltai Jenő is megemlíti: „Gara László maquis-regénye egyik legnagyobb sikere volt a párizsi könyvpiacnak, több kiadása fogyott el.”³⁷⁵

Garáék minél több nyelven szeretnék volna megjelentetni a regényt. 1947-ben megjelent egy részlet magyarul a párizsi *Magyar Szemlében* Nyiri Éva fordításában.³⁷⁶ Valószínűleg Gara nem volt elégedett ezzel a fordítással, mert végül maga lefordította magyarra az egészet. Ennek a fordításnak fennmaradt a teljes kézírata és a majdnem teljes gépirata, jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi.³⁷⁷ A kézirat és a gépirat teljesen megegyezik, a kéziratból két oldal, a gépiratból mintegy másfél fejezet hiányzik. Megjelent viszont a regény dánul Erik Christensen fordításában Koppenhágában 1949-ben *Invasion i landsbyen* címmel a J. H. Schultz Forlagnál. A regény második francia kiadásához Georges-Emmanuel Clancier írt előszót, ami nem annyira a regény, mint inkább Gara méltatása.³⁷⁸ A harmadik kiadás előszava, mely az oktatástörténettel és vallási kisebbségek történetével foglalkozó történész, Patrick Cabanel munkája, már inkább a regényről szól.³⁷⁹ A regényt a közelmúltban lefordították és megjelentették angolul is *St. Boniface and Its Jews* címen (Melrose Books) 2006-ban, majd 2013-ban ismét, *Welcome to the Free Zone* (Hesperus Press) címen.

Garáék folytatást is terveztek, amelyben az ellenállásról írtak volna. A tervezett mű címe: *L'apocalypse à Saint-Boniface* azaz Apokalipszis Saint Boniface-ban. Gara elkészítette a regény igen részletes vázlatát, de megírásához nem jutott hozzá.

Gara László fordításában az Édition du Bateau Ivre kiadónál jelent meg Lengyel Olga visszaemlékezése az auschwitzi táborban átéltekre, *Souvenirs de l'au-dela* címen, 1946-ban. A fordítás a legnehezebb körülmények között, közvetlenül a háború után készült. Claire Meljac így emlékszik vissza: „Apám hangosan fordított, anyám azonnal gépelte, és megbeszélték a szöveg egy-egy kifejezését. [...] Igazi irodalmi iskolám volt otthon, amitől néha nem tudtam aludni.”³⁸⁰ A mű angolul *Five chimneys* címen jelent meg 1947-ben Amerikában, magyarul soha nem jelent meg.

³⁷⁴ FEJTŐ 1947.

³⁷⁵ Gy. M. 1947. Érdemes megjegyezni, hogy a „Heltai Jenőnek tisztelettel és szeretettel” dedikált példányt a PIM Kv őrzi, teljesen felvágatlan mind a mai napig. Leltári száma: B 15.191. A „Cs. Szabó Lászlónak szeretettel” dedikált példány az MTA BTK ITI EK-ában a 125. oldalig felvágott. Leltári száma: 53.904. A „Márai Sándornak a régi barátsággal” dedikált példány körülvágott az Országos Széchényi Könyvtárban. OSZK 205418.

³⁷⁶ GARA–GARA 1946.

³⁷⁷ A regény magyar fordításának kiadása: GARA–GARA 2018.

³⁷⁸ GARA–GARA 1999.

³⁷⁹ GARA–GARA 2016.

³⁸⁰ 2017. decemberi leveléből: „En ce qui concerne Olga Lengyel, je n'ai aucun souvenir d'elle et je crois ne l'avoir jamais rencontrée. La traduction de mon père a été faite dans des conditions matérielles plus que difficiles, juste après la guerre, alors que nous n'avions pas d'appartement proprement dit. Une amie, qui avait un grand logement, nous hébergeait chez elle: il y avait; dans son appartement, une pièce et une cuisine plus ou

Az 1946. július 29-én Párizsban összeült békekonferencia előtt Gara a békekötést szolgáló, francia nyelvű, hatvan oldalas tájékoztató kiadványt jelentetett meg *La Hongrie nouvelle* (Az új Magyarország) címmel.³⁸¹ A füzethez az újságíró Raymond Manevy (1895–1961), a *Libération* című napilap (1941–1964) főszerkesztője írt előszót, és a politikus Madeleine Braun (1907–1980) bevezetőt *Hongrie nouvelle: notre amie* (Új Magyarország: a barátunk) címmel. Gara részt vett a Bajomi Lázár Endre szerkesztésében 1946 májusától 1948 májusáig havonta megjelent *La République Hongroise* című lap munkálataiban is.³⁸²

Illyés Gyula és Dormándy László magyar irodalmi művek francia fordításáról és kiadásáról 1947 januárjában Párizsban folytatott kultúrdiplomáciai tárgyalásaihoz³⁸³ az ott élő magyar írók közül különösen Gyomai Imre, Gara László és Németh Andor nyújtott támogatást.³⁸⁴ Fél évvel később Illyés egy Dunai Hírszolgálat nevű vállalat felállítását javasolta Mihályfi Ernőnek, amelynek

vezetője Gyomai Imre, intézője pedig Gara László volna. Rájuk hárulna a feladat, hogy egyetértésben Károlyi Mihállyal, a vállalatot minél előbb talpra állítsák. Értesülesem szerint a vállalat megindításához és három havi fenntartásához 750.000 francia frank elegendő volna. A cél az, hogy a vállalat a végzendő munka arányában fejlődjék és csupán a végzendő munka arányában kapcsoljon be annyi munkatársat, amennyi feltétlenül szükséges. Eszerint a vállalat számára kijelölt emberek csak olyan mértékben kapnának állandó alkalmazást, amilyen mértékben ténylegesen hasznos munkát végeznek. Tekintve a nyugateurópai hírszolgálat természetét, bizonyos, hogy a vállalat által terjesztett hiranyag és fényképszolgálat bizonyos jövedelemmel is járna. A Párizsban élő magyar újságírók legtöbbször szoros kapcsolata van nemcsak a francia sajtóval, hanem a nagy nyugateurópai hírügynökségekkel is, a magyar újságírók a magyarországi híreket könnyen átadhatják ezeknek a lapoknak, illetőleg ügynökségeknek. [...] Feladatomat, amelyet szívből vállaltam Részetekre, ezzel szeretném befejezettek tekinteni. A továbbiakra lépjetek közvetlenül összeköttetésbe a Pesten tartózkodó Gyomai Imrével, illetve Gara Lászlóval /cime: 9 rue du Commerce/,

moins indépendantes. J'ai donc assisté à tout le processus de traduction : mon père traduisait et ma mère tapait à la machine, en discutant avec mon père sur les qualités d'expression du texte: c'était très instructif. Il en a été de même pour « Saint-Boniface et ses Juifs ». Une vraie école littéraire à la maison, m'empêchant, parfois, de dormir.”

³⁸¹ GARA 1946.

³⁸² LÁZÁR 1974, 19. A 15–16. számban Gara Németh Andorról közölt portrét az író hazavándorlása alkalmából: GARA 1947; egy másik alkalommal pedig recenziót közölt a folyóirat Garáék regényéről: LRH 1946.

³⁸³ M. PÁSZTOR 1991.

³⁸⁴ Illyés Gyula Keresztury Dezsőnek 1947. február 24-én írt beszámolója szerint. Magántulajdon.

aki Károlyi követ urral egyetértésben a teendőket azonnal megkezdi és véleményem szerint kitűnően fogja végezni.³⁸⁵

Öt nappal később Illyés így tájékoztatta a tárgyalásokról Ortutay Gyulát:

augusztus 25-én Sauvageot, Warnier, Gyergyai, Lelkes és Dobossy urak társaságában megbeszéltük a lefordítandó magyar könyvek dolgát. A fordító bizottság előreláthatóan a következőkből áll: Sauvageot, Roger Richard, André Prudhommeaux, Halmosné szül. Petitjean, Solya, Sales, L'hermite és Gara László; a francia szöveg átnézését francia írókra bízánk, de átnéznék azokat Sauvageot és Gyergyai is. A lefordításra szánt első öt könyv a következő: Móricz Zsigmondtól *A boldog ember* és *Rózsa Sándor*, Kassák Lajostól az *Egy ember életének* első 3 kötete, Tersánszky Jenőtől a *Kakuk Marci* egy kötetbe vont részei, Ligeti Lajostól a *Sárga Istenek sárga emberek* és Szabolcsi Bencétől a *Magyar zene története az eredettől Bartókiig*.³⁸⁶

Gara neve még egyszer előfordul Illyés 1946–1948-ban végzett kultúrdiplomáciai tárgyalásainak dokumentumaiban. 1947 decemberében így írt Ortutaynak:

Több olyan Párisban élő magyar művésszel beszéltem, akik külföldön a magyar névnek igen nagy megbecsülést szereztek, akik magyarságukhoz mindig erősen ragaszkodtak, de hazulról a megbecsülésnek soha semmi látható jelét nem kapták. Ugy éreztem, igen jól esnék neki ha ilyenben végre részük lehetne. Nem tudom, nem volna e helyes ezeknek valami kitüntetés vagy legalább elismerő iratot juttatni. Gondolok első sorban Harsányi Tibor zeneszerzőre, Csáky József és Böthy István képzőművészekre Blattner Gézára, a francia pantomin egyik legfőbb irányítójára, Gara Lászlóra; mindazokra az érdekes magyarokra akiknek nincs hivatalos összeköttetésük hazájukkal.³⁸⁷

A kitüntetés nem valósult meg. Gara folytatta újságírói és fordítói tevékenységét. 1947-től a Magyar Távirati Iroda munkatársa, míg Nathalie belépett a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarába, ahol nyugdíjazásáig dolgozott.

1952-ben Garát Párizsból Budapestre hívták. Boldogan jött haza néhány hétre tervezett szabadságra, hogy utána visszatérjen Párizsban maradt családjához. Azonban Magyarországon elvették az útlevelét, és három évig a sajtóügynökségen belül kellett dolgoznia, a külföldre sugárzott hírek szerkesztőségében, ahol az volt a feladata, hogy franciára fordítsa a külföldnek szánt tudósításokat, propagandaanyagokat.³⁸⁸ A külpolitikai szerkesztőség akkor legifjabb

³⁸⁵ Illyés Gyula levele Mihályfi Ernőnek, Párizs, 1947. augusztus 23. Magántulajdon.

³⁸⁶ Illyés Gyula levele Ortutay Gyulának, Párizs, 1947. augusztus 28. Magántulajdon.

³⁸⁷ Illyés Gyula levele Ortutay Gyulának, Genf, 1947. december 1. Magántulajdon.

³⁸⁸ PASSUTH 1981, 107–108.

munkatársa, Várkonyi Tibor visszaemlékezése szerint Gara „Maga köré gyűjtött néhány fiatal, s tanítani kezdett bennünket a francia nyelv gyönyöreire.”³⁸⁹ Hároméves magyarországi tartózkodása során készítette Jules Verne *Deux ans de vacances* című regényének magyar fordítását *Kétévi vakáció* címmel, ami 1956-ban jelent meg a budapesti Ifjúsági Könyvkiadónál, és további két kiadást ért meg 1960-ig, jelenleg (2017) a tizennegyedik kiadásnál tart.

A Magyar Nemzeti Levéltár a Magyar Dolgozók Pártja iratai között őriz egy Garával kapcsolatos, erre az időre vonatkozó dokumentumot. Ez Barcs Sándor, az MTI vezérigazgatójának javaslata a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségéhez 1954. október 11-i dátummal:

Gara László elvtársat az MTI munkatársát javasoljuk a Magyar Távirati Iroda párizsi tudósítójának. 1924-ben ment ki Párizsba. 1947-ben vették fel a párizsi magyar követség mellett működő sajtóirodába. 1948-ban lett a Magyar Távirati Iroda párizsi tudósítója. Ez idő alatt cikkeket küldött a *Szabad Népnek* és a *Világosságnak*. 1952-ben látogatásra jött haza. Révai József elvtárs kivánságára akkor itthon tartották azzal a megfontolással, hogy már nagyon hosszú ideig volt kinn Franciaországban. Családja Franciaországban él. Felesége lengyel származású, aki egy szót sem tud magyarul. Lánya szintén nem tud magyarul, franciának tartja magát, a párizsi pedagógiai főiskola hallgatója. Gara elvtárs jelenleg a Magyar Távirati Iroda francia referense. Ezt a munkáját is jól végzi. Kitűnő ujságíró és kiküldetése megoldaná a MTI párizsi tudósítói problémáját.³⁹⁰

1955 tavaszán Gara visszatért Párizsba az MTI párizsi tudósítójaként,³⁹¹ és munkája mellett elkezdett magyar költők francia műfordításán dolgozni. Ekkortól valósította meg igazán a franciák által „garaizmus”-nak („la garaisation”) nevezett, náluk nem ismert műfordítási módszert, melynek alaptétele, hogy költeményt csak költő fordíthat, ügyelve a formahűségre. Ennek a törekvésnek az első két gyümölcse az *Hommage des poètes français à Attila József* című kötet 1955-ben és Illyés Gyula verseinek adaptációja *Poèmes* címmel 1956-ban a Seghers Kiadónál.³⁹² A József Attila-kötethez Gara Tristan Tzarától kért előszót. Ekkoriban Tzara Villonról írt könyvet, de szívesen megírta az előszót is.³⁹³ József Attila „nagy versei”-nek eredeti tónusából ugyan kevés maradt a Gara szó szerinti fordításai nyomán készült franciás

³⁸⁹ VÁRKONYI 2006.

³⁹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Dolgozók Pártja iratai: 1954.10.18. 276. f. 54. cs. 339. ő. e.

³⁹¹ GARA 1955.

³⁹² A könyv kapcsán született beszélgetések: RUDNYÁNSZKY 1956; LÁNYI 1956.

³⁹³ GARA 1960a. Megjelent még itt: GARA 1994.

költeményekben, de felkeltette a francia költők érdeklődését az életmű további darabjai iránt.³⁹⁴ Ennek a lényegében napjainkig tartó folyamatnak az elején ott áll Gara.³⁹⁵

Illyés *Poèmes* című, Seghers-nél az *Autour du monde* sorozatban megjelent verskötetének fordításait Gara készítette, és Seghers nagyon meg volt vele elégedve.³⁹⁶ Azt írta, alig kellett változtatni rajta. Más költők, írók esetében Gara szintén nemcsak kezdeményezője volt a legtöbb nyersfordításnak, hanem az elkészítője is. Később több segítséggel dolgozott.

1956 augusztusában, az Aix-les-Bains-i vakációra való távozását megelőzően Garát elbocsátották az MTI franciaországi tudósítói státuszából, és felajánlották neki a Párizsi Magyar Intézet igazgatói posztját, amit azonban elutasított.³⁹⁷ Garát ekkor ismét Budapestre hívták, de nem utazott többé haza. 1956 novemberében megjelentette Párizsban a Magyarországon betiltott *Irodalmi Újság* forradalmi számát teljes francia fordításban (*La Gazette Littéraire*), az első oldalon Petőfi Sándor *Ismét magyar lett a magyar* és Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versével.³⁹⁸ Gara ekkor lemondott állásáról a Párizsi Magyar Intézetben; a forradalom idején Fejtő Ferencsel együtt a francia sajtóban ő a forradalmi Magyarország hangja. 1957 januárjában Fejtő, Gara és Spitzer Gellért együtt állította össze Jean-Paul Sartre folyóirata, a *Les Temps Modernes* magyar forradalomnak szentelt különszámát *La Révolte de la Hongrie* címmel, amihez Fejtő írt előszót.³⁹⁹ Gara rendszeresen publikált az 1957-től emigráns lappá vált *Irodalmi Újságban*; cikkeiben a párizsi színházi bemutatókról, kiállításokról (pl. Bálint Endre, Czöbel Béla), könyvújdonságokról, magyar irodalmi sikerekről (pl. Déry Tibor, Füst Milán, Arnóthy Kriszta, Dénes Tibor) számolt be. Kiadta az *Hommage des poètes français aux poètes hongrois* című antológiát.⁴⁰⁰

4. Az intézmény (1957–1962)

1957-ben folyamatosan érkeztek emigránsok Magyarországról Párizsba.⁴⁰¹ Gara aktív tagja lett a PEN Club francia szakosztályának, és a londoni központtal működő Magyar Írók Szövetsége

³⁹⁴ COTTIER-FÁBIÁN 1994.

³⁹⁵ Cahier d'Études Hongroises tematikus száma: CÉH 1994.

³⁹⁶ Pierre Seghers 1955. augusztus 8-án kelt levele. PIM Kt, Gara-hagyaték. A levelet l. az adatbázisban: <https://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gara-laszlo/gar403/> (utolsó megtekintés: 2018. július 28.)

³⁹⁷ Pálfy József így emlékszik erre vissza: „1956 áprilisában léptem be az MTI-hez, s négyhónapos külpolitikai szerkesztőségi gyakorlat után, augusztusban már párizsi tudósító lettem, öt esztendőre. [...] Párizsba érkezésemkor először is túl kellett esnem egy kínos találkozón: nekem kellett tudatnom elődömmel, Gara Lászlóval, hogy máttól fogva én vagyok a párizsi magyar tudósító, ő pedig az ottani Magyar Intézet irodalmi előadója lesz. Gara nem szólt semmit, csak elment szabadságra [...] Nagy tisztelettel emlékszem erre a kivételes emberre.” NÁDOR 1984, 33.

³⁹⁸ LGL 1956.

³⁹⁹ HALLGATÓ 1957.

⁴⁰⁰ Rövid híradás a könyvről: MTI 1957.

⁴⁰¹ Visszaemlékezések pl.: HATÁR 1995, 210–213; PEÉRY 1977.

Külföldön (The International P.E.N. Club Centre for Writers in Exile) szervezetnek. Központi szerepe volt a Magyarországon bebörtönzött írók, újságírók (Gáli József és Obersovszky Gyula) halálbüntetésének enyhítése, illetve szabadon bocsátása érdekében kifejtett akciókban és az 1957 őszén megalakult Comité Déry-ben (Déry Bizottság): Cs. Szabó Lászlóval, Fejtő Ferencel, Tábori Pállal és Méray Tiborral éveken keresztül dolgozott Déry Tibor, Háy Gyula, Tardos Tibor, Zelk Zoltán és Bibó István érdekében.⁴⁰² A Déry Bizottság megalakításáról és céljairól így írt Gara 1957. november 16-án Tábori Pálnak: „Déry elítélése teljesen lesújtott, és biztos vagyok benne, hogy osztod az érzéseimet. Mindent megteszünk, hogy létrehozunk egy Déry Tibor bizottságot, hogy gyötörjük a magyar és a szovjet hatóságokat, és elérjük a szabadon bocsátását. Sajnos úgy tűnik, hogy a dolgok sokáig elhúzódhatnak.”⁴⁰³

Gara állandó kapcsolatban állt a Magyarországon élő írókkal, és műveik francia nyelvű megjelenésének megkönnyítése érdekében dolgozott. 1957 tavaszán kikerültek Nyugatra azok a tanulmányok, amelyeket Nagy Imre 1955–56-ban írt a Központi Vezetőségnek. Ezekben a maga 1953–1955 közötti miniszterelnöki programját és politikáját védelmezte Rákosiék politikája ellenében. A több mint 200 oldalas kézirat kiadását a Plon kiadó vállalta; Gara lefordította franciára a dokumentumokat, s a könyvhöz Fejtő Ferenc írt bevezetőt. A fordítás nem Gara saját nevéen jelent meg, hanem „László Imre” álnéven, amit Gara többször használt.⁴⁰⁴ Ezen az álnéven jelent meg 1957-ben a Seuil kiadásában Gara egyik leghíresebb fordítása, a börtönben ülő Déry Tibor regénye franciául: *Niki, egy kutya története (Niki: ou l'histoire d'un chien)*, és a következő évben Déry elbeszéléskötete ugyanennél a kiadónál (*Drôle d'enterrement et autres récits*).

1956-hoz kapcsolódik Garának még egy fordítása, a Gosztonyi Péter történész szerkesztésében megjelent *Histoire du soulèvement hongroise 1956* (Az 1956-os magyar felkelés története) c. kötete az Editions Horvathnál 1966-ban.⁴⁰⁵ A fejezetek szerzői mind átélték Magyarországon az eseményeket, részt vettek bennük, majd emigráltak, és a könyv megjelenésekor különböző nyugat-európai országokban (Svájc: Garamvölgyi Antal és Zoltán, Gosztonyi Péter, Molnár Miklós, Révész László, Szöllösy Árpád, Töke Ferenc; Anglia: Gömöri György; Franciaország:

⁴⁰² BOTKA 1994. Bibó István szabadon bocsátása érdekében 1961–1962-ben az újságíró Claude Bellanger, a *Le Parisien* főigazgatója, javasolta, hogy adjanak Plume d'or díjat Bibónak, de a közigazdász, újságíró Johan Vogt (Oslo) megakadályozta, mert a magyar hatóságok provokációnak vették volna.

⁴⁰³ „J'ai été attéré de la condamnation de Déry et je suis bien certain que tu partages mon sentiment. Nous allons tout faire pour mettre sur pied un comité Tibor Déry, afin de harceler les autorités hongroises et soviétiques et d'obtenir sa libération. Hélas, il semble que les choses puissent traîner longtemps.” PIM Kt V. 4741/49

⁴⁰⁴ FEJTŐ 1957.

⁴⁰⁵ Préface: Arthur Conte, Postface: Thierry Maulnier. A könyv fordítását Gara Mme Berkit-tel és M. Kalman-nal együtt készítette. Magyarul 1988-ban jelent meg.

Méray Tibor; Norvégia: Szücs Sándor) és az Amerikai Egyesült Államokban (Heltai György, Király Béla, Pécsi Vilmos) éltek és dolgoztak.

Gara találkozott a Franciaországba és Angliába kiutazott magyar íródelegációk résztvevőivel, így például a British Council meghívására 1960-ban Londonba érkezett küldöttséggel, amelynek Tamási Áron, Ottlik Géza, Juhász Ferenc, Kardos Tibor és Köpeczi Béla volt tagja. Az utóbbi részletes jelentést írt az útról az MSZMP Központi Bizottsága számára, amelyben leírja, hogy Tamási Áron és Ottlik Géza találkozott Gara Lászlóval, aki éppen az *Iskola a határon* c. regény fordításán dolgozik.⁴⁰⁶ Gara így számolt be Tábori Pálnak a delegáció párizsi tartózkodásáról:

J'ai dû mobiliser le tout Paris littéraire pour obtenir un visa d'un mois à Juhász et à Ottlik, et ensuite je les ai pilotés dans Paris, jusqu'à un spectacle de strip-tease où je mettais les pieds pour la première fois de ma vie. En fin de compte, Budapest n'a pas permis à nos deux amis de rester après le départ de la « délégation », et c'est le cœur lourd qu'ils ont dû reprendre le train. Toutefois on a promis à Ottlik qu'il pourrait revenir d'ici deux ou trois mois, pour collaborer à la traduction de son roman. A vrai dire, je n'y crois pas beaucoup.⁴⁰⁷

Gara figyelte a magyarországi sajtót, és segítette a hazai tudományos életet. Az Országos Széchényi Könyvtárnak Lope de Vega *A magyar korona* című drámája felkutatására tett kudarcáról az *Élet és Irodalom*ból tudomást szerezve elutazott Madridba, és elküldte a könyvtárnak az általa beszerzett kiadásokat és dokumentumokat.⁴⁰⁸ Erről Gara nevének említése nélkül adott hírt a *Hétfői Hírek*, majd húsz évvel később Kozma Béla számolt be Gara kutatásának méltatásával a *Népszabadságban*.⁴⁰⁹

Gara a magyar irodalom igazi nagykövete lett Franciaországban. Több mint ötven antológia és regényfordítás köszönhető neki: Ady Endre, József Attila, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Szabó Magda, Ottlik Géza, Déry Tibor és mások műveit tolmácsolta az évek során a francia közönségnek. Nemcsak nyelvi közvetítő, hanem a legtöbb fordítás kezdeményezője; közvetített a magyar írók és a francia kiadók, újságok között. Bizottságokat

⁴⁰⁶ STANDEISKY 1996. Gara egyébként ismertette Ottlik regényét a *Les Temps Modernes* hasábjain is: GARA 1960.

⁴⁰⁷ „Az egész párizsi irodalmat mobilizálnom kellett, hogy egy hónapra vízumot szerezzek Juhásznak és Ottliknak, majd kalauzoltam őket Párizsban, egészen egy sztriptíz-showig, ahova először tettem be a lábam életemben. Végül Budapest nem engedte meg, hogy a két barátunk a »delegáció« távozása után is itt maradjon, és nehéz szívvel szálltak vonatra. Mindenesetre megígérték Ottliknak, hogy két-három hónapon belül visszajöhet, hogy a regénye fordításában közreműködjön. Az igazat megvallva, nem nagyon hiszek ebben.” PIM Kt V. 4741/49.

⁴⁰⁸ PIM Kt, Gara-hagyaték: Gara László levele ismeretlennek, 1959. október 7., Hámori Béla levele Gara Lászlónak, 1959. november 17., 1960. május 12.; GARA 1959.

⁴⁰⁹ Francia rádió magyar adása 1960. január 19.; KOZMA 1980.

mozgósított a letartóztatott értelmiségiek és a Magyarországról elmenekültek támogatására. Méray Tibor visszaemlékezésében írja: „Gara nélkül nem maradtam volna Franciaországban. Amikor megérkeztem 1957-ben, nem ismertem senkit, és nem beszéltem franciául... Mindezek a kapcsolatok általa jöttek létre. Gara egy intézmény volt!”⁴¹⁰ László Imre álnéven Gara fordította franciára Méray *Le dernier rapport* című 1958-ban megjelent regényét, illetve a Nagy Imréről szóló, 1960-ban megjelent könyvét (*Imre Nagy, l'homme trahi*). Álnéven jelentette meg Gara Vajda István *Az AA 338-as esete* című regényének francia fordítását (*L'accident*) is. Az 1956 decemberében Magyarországot elhagyó és Franciaországban menedéket kért Ferdinandy Györgynek is pártját fogta: az 1957 és 1964 között Franciaországban kőművesként, orosz fordítóként és könyveladóként dolgozó Ferdinandy később így emlékezett erre az időszakra: „Nem volt nap, hogy ne hozott volna a posta valami újságkivágást vagy felkérést, biztató, baráti sorokat.”⁴¹¹

Gara kapcsolatban állt számos francia kiadóval. Így például 1963 februárjában G. E. Clancier (Editions d'Art Lucien Mazenod) felkérte Garát, hogy írjon előszót a kortárs magyar irodalom fejezetéhez az *Écrivains célèbres* c. sorozat IV. kötetébe.⁴¹² Több ismerős névvel találkozhatunk az Éditions Rencontre *Atlas des Voyages* című sorozatában: Tibor Meray, *Australie*; Monique Fougerousse, *Hongrie*; Nathalie Gara, *Israël*; Laszlo Nagy, *Katanga*; Monique Fougerousse, *Norvège*.⁴¹³ Ennek az 1962-ben indult fényképalbum sorozatnak a célja a világ tájainak, városainak, országainak a bemutatása volt. Gara levelezésében több dokumentum is olvasható erről a sorozatról. 1961 júniusában szerződést írt alá Pierre B. de Muralt igazgatóval a sorozatban végzendő munkáról: „Comme Monsieur Favrod vous l'a sans doute dit, le nom d'Imre Laszlo est un pseudonyme qui représente, en réalité, Monique Fougerousse et Ladislas Gara. C'est sous ce pseudonyme que nous avons publié ensemble différentes livres, traductions et études sur la Hongrie.”⁴¹⁴ Gara bevonta barátait is a sorozatba, például Méraynak juttatott így munkát. A kiadó részéről Grand gyártásvezető írt Méraynak 1962. január 18-án: „Nous avons l'avantage de vous remettre ci-joint les épreuves complètes de votre texte pour le volume « Australie ». Nous avons un léger retard dû à la mise en train de cette nouvelle collection. Vous seriez donc très aimable de faire diligence pour nous retourner ces épreuves d'ici au 24 courant

⁴¹⁰ MÉRAY 1996, 53–55.

⁴¹¹ FERDINANDY 2008, 1498.

⁴¹² PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta.

⁴¹³ VALLOTTON 2004, 196.

⁴¹⁴ „Ahogy Favrod úr bizonyára mondta Önnek, László Imre egy álnév, amely valójában Monique Fougerousse-t és Ladislas Gara-t képviseli. Ezen az álnéven több közös könyveket, fordításokat és tanulmányokat közöltünk Magyarországról.” PIM Kt, Gara-hagyaték.

sans faute. Nous faisons 2 lectures chez nous avec les manuscrits, vous pouvez donc être assuré que les textes seront scrupuleusement corrigés.”⁴¹⁵

Gara intézmény voltát minden Párizsba látogató magyar irodalmár ismerte. Az 1962-ben Párizsba utazott és később egy francia építészhez férjhez ment Tóth Judit (asszonynevén Guillaume) például így vall erről: „Kivételes kegyelmi pillanata volt az életnek 1962-ben a dolgok egybeesése. Gara Lászlóhoz voltam hivatalos, mindenki hivatalos volt abban az időben Gara Lászlóhoz.”⁴¹⁶ Nemes Nagy Ágnes 1961 nyarán ismerkedett meg Garával Párizsban. Így írt útinaplójában első benyomásairól: „Az emberek. Milyen szerencsétlenek. Nem, nem szabad emigrálni, Isten őrizz. Gara aránylag ép, hivatása van, szaladgál az *Antológiával*.”⁴¹⁷ Az 1963-tól három évet Párizsban töltött költő, műfordító Kormos Istvánt is baráti viszony fűzte Garához, aki fordításokhoz juttatta, és lektori munkát szerzett neki a Seuil és a Gallimard kiadóknál.⁴¹⁸

5. Az Antológia és ami utána következett (1962–1966)

Gara barátai közül az egyik legközelebbi, Jean Rousselot, így írt első levelében Illyés Gyulának 1956 márciusában: „Soha nem tudjátok eléggé megköszönni Garának, amit tesz. Ez a szerény, finom ember, aki a költészet iránti szeretetben ég, felfedezteteti és megszeretteti rengeteg emberrel a költői Magyarországot, olyanokkal, akik semmit sem tudtak róla.”⁴¹⁹ Gara egyszer azzal a kijelentésével lepte meg Rousselot-t, hogy csak a magyar költészetet a 12. századtól napjainkig bemutató antológia kiadása tartja életben. Ez az antológia, melynek címe *Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours*, az ő fő műve. Eredetileg több antológiát tervezett: egy úgynevezett *Kisantológiát (Plaquette)*, majd a *Száz vers* címűt, ezekről 1956 augusztusában írt Illyésnek.⁴²⁰ Egyik sem valósult meg, s valószínűleg a nagy antológia gondolata ezekből nőtt ki. Többektől kért a *Száz vers*hez javaslatokat, ahogy Füst Milánnak egy

⁴¹⁵ „Mellékelve küldjük az Ausztrália kötethez írt szövegének teljes korrektúráját. Van egy kis késésünk az új sorozat elindításában. Ezért kérjük, hogy 24-ig juttassa vissza hozzánk a korrektúrát. Két lektor olvassa nálunk a kéziratokat, így biztos lehet benne, hogy a szöveget alaposan kijavítják.” PIM Kt, Gara-hagyaték.

⁴¹⁶ ALBERT 2000, 626.

⁴¹⁷ NEMES NAGY 2010, 948–949.

⁴¹⁸ MARAFKÓ 2008, 18–19.

⁴¹⁹ DAUPHIN–TÜSKÉS 2015, 265.

⁴²⁰ KULIN 2007, 74–75.

Garához írt leveléből kitűnik.⁴²¹ Az antológia finanszírozására Gara a Szabad Európa Rádiótól kapott támogatást, a Szabad Európa pedig a CIA-től.⁴²²

Az ötszáz oldalas, kronologikus szerkezetű antológia négy fejezetre tagolódik. Az első rész, melyben harminchárom költő kilencven verse szerepel, a 12. századi névtelen költőktől 1800 körül tart. A második rész tartalmazza a romantika és a 19. század második fele huszonkét költőjének hatvannyolc alkotását. A harmadik rész a *Nyugat* mindhárom nemzedékének ötvenkét költőjétől százkilencvenhét versét közölve ad képet a 20. század első feléről. Végül a negyedik fejezetben, huszonöt kortárs szerző negyvenhét verse jelenik meg. Azaz a gyűjtemény összesen százharminckét költő négyszázkét versét közli. Az antológiához Cs. Szabó László írt bevezető esszét *A magyar költészet századai* címmel. Minden költőről rövid bemutatás vezet be a műveket, ezeket jórészt Sipos Gyula írta.⁴²³ Magyar fordítók által készített szó szerinti fordítást adott át Gara a francia költőknek (Rousselot, Guillevic, Béalu, Clancier, Frénaud Emmanuel, Eluard stb.), akik ezekből dolgoztak. A negyvennyolc francia költő nemcsak lelkesedéssel készítette a fordításokat; meghatározott honorárium fejében végezték a munkát. Az antológia nagyon megosztotta a francia és a magyar fordító szakmai közönséget, s számos kritikát váltott ki. A legfőbb kritikus a nyelvész, műfordító Aurélien Sauvageot, aki 1923–1931 között az Eötvös Collegium francia lektora volt.⁴²⁴ Sauvageot főként nyelvi pontatlanságokat vetett Gara szemére.⁴²⁵ Szerinte az eredeti magyar vers értelme az átültetés folyamán felhígult.⁴²⁶ Sauvageot szerint csak olyan francia költő fordíthat magyar verset franciára, aki az eredeti magyar szövegben el tudott mélyülni. Mindez magyar közvetítők közreműködő segítségével nem lehetséges. Feltétlenül szükséges, hogy a francia költő fordító maga is jól tudjon magyarul.

Akik csak a végeredményt olvasták, hevesen támadták a fordítások egyenetlenségét, pontatlanságát. Akik viszont részt vettek valamilyen szinten a létrehozásában, látták Gara sokéves erőfeszítését, hogy kiválassza egy-egy vershez azt a francia költőt, akinek a világához a legközelebb állhat az adott szöveg, és segítette őket minden egyes vers minél teljesebb megértésében. A franciák nyelvük verselési adottságai és saját tehetségük, invenciójuk szerint

⁴²¹ „Most végre van időm, hogy azon gondolkozzam, amire feleségem útján megkértél, hogy száz verset ajánljak Neked egy ottani francia antológia számára. Attól félek, hogy nem jó helyre folyamodtál. Mert ízlésemben ugyan megbízhatok, én is azt hiszem, csak hogy túlságosan, ez a baj. [...] Egy párat fogok ajánlani Barátom s ezzel gazdálkodjatok úgy, ahogy tudtok. Persze azzal se vagyok tisztában, hogy csak a modern lírát kéritek-e tőlem, vagy a régit is? Azt se tudom, hogy a magyar költők kötetei rendelkezésre állnak-e ottan, vagy sem? Minderről légy szíves és értesíts.” BENCE–SZILÁGYI 2002.

⁴²² Pomogáts Béla közlése Karafiáth Juditnak 2019. augusztus 10-én.

⁴²³ CSOKITS 1993.

⁴²⁴ Sauvageot-ról l.: MADÁCSY 1998; SZABICS 2012.

⁴²⁵ SAUVAGEOT 1962; SAUVAGEOT 1971.

⁴²⁶ MADÁCSY 1999.

fordítottak. A résztvevő francia költőket lelkesítette annyira a magyar irodalom fordítások általi felfedezése, hogy személyesen is meg akarjanak ismerkedni kortárs magyar költőkkel. A magyar költők viszonzásul elkezdtek a francia költők műveit magyarra fordítani.

Az Editions du Seuil kiadó igazgatója, a filozófus Michel Chodkiewicz, 1962 márciusában az antológia megjelenésére, május végére időzítve meghívott néhány franciául jól tudó magyar költőt (Nemes Nagy Ágnes, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Vas István és Weöres Sándor), valamint Köpeczi Bélát, hogy a francia rádióban és televízióban beszéljenek a magyar irodalomról.⁴²⁷ A meghívottak közül Weöres április 6-i, Jankovich április 10-i levelében elfogadta, majd a hivatalos álláspont április végi kialakulása után Illyés és Nemes Nagy elutasította a meghívást.⁴²⁸ S hogy mi volt a hivatalos álláspont? Az kiderül Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője leveléből:

Je voudrais, avant tout, vous remercier du vif intérêt que vous portez à la littérature hongroise, intérêt dont témoigne non seulement la publication de plusieurs ouvrages hongrois, mais aussi cette généreuse invitation que je viens de recevoir. Malheureusement il m'est impossible d'aller à Paris à la date que vous avez bien voulu m'indiquer à cause de mes multiples occupations. Je pense d'ailleurs que cette date liée à la parution de l'anthologie de la poésie hongroise peut prêter à des interprétations indésirables. En effet l'anthologie telle qu'elle se présente aujourd'hui peut éveiller beaucoup de susceptibilités parmi nos poètes. D'aucuns, qui connaissent le projet, pensent que dans l'anthologie il y a de notables lacunes et en même temps y figurent certains auteurs que nos poètes ne considèrent pas vraiment représentatifs. On aurait préféré également une préface écrite par un poète français et non pas un Hongrois émigré. J'ai attiré sur ces problèmes l'attention du rédacteur à un moment où l'on aurait pu discuter et peut-être modifier certaines choses.⁴²⁹

Több kortárs magyar költő versei a Gara által szerkesztett antológiában jelentek meg franciául először, mint például Nemes Nagy Ágnesnek. Az antológia megjelenése után Nemes Nagy és

⁴²⁷ PIM Kt, Gara-hagyaték, V.5866/115. Ld. a könyv Nemes Nagy Ágnes-fejezetének 26. 28. lábjegyzetét.

⁴²⁸ PIM Kt, Gara-hagyaték: Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes, Vas István és Weöres Sándor levele Michel Chodkiewicz-nek.

⁴²⁹ PIM Kt Gara-hagyaték, Köpeczi Béla levele Paul Flamand-nak 1962. április 26-án: „Mindenekelőtt nagyon köszönöm a magyar irodalom iránti élénk érdeklődését, amelyet nemcsak több magyar mű kiadása, hanem az imént kapott nagyvonalú meghívás is tanúsít. Számos elfoglaltságom miatt nem tudok a jelzett időben Párizsba utazni. Úgy gondolom, hogy az antológia megjelenésének idejéhez kötött dátum kellemetlen értelmezésekre adna okot. Az antológia jelen formájában számos gyanút ébreszthet költőinkben. Akik ismerik a vállalkozást, nem gondolják, hogy jelentős hiányok lennének benne, ugyanakkor szerepelnek benne olyan szerzők is, akiket költőink nem tartanak igazán jelentősnek. Jobb lett volna, ha az előszót egy francia költő és nem egy magyar emigráns írja. Mindezekre felhívtam a szerkesztő figyelmét a munka egy olyan stádiumában, amikor még beszélhettünk volna ezekről, és módosítani lehetett volna bizonyos dolgokon.”

francia fordítója, André Frénaud között levelezés alakult ki.⁴³⁰ A francia-magyar kapcsolatok másik fontos személyisége Pierre Emmanuel, aki Gara közvetítésével számos általa fordított magyar költővel – így Pilinszky Jánossal, Nemes Nagy Ágnessel, Rónay Györggyel – barátságot kötött. Gyakran különféle ösztöndíjakkal segítette nyugat-európai utazásaik során, s nemegyszer a saját lakásán szállásolta el őket.⁴³¹

A köszönő levelek mellett egy humoros ajándékot is kapott Gara francia és magyar barátaitól: az antológia megjelenése után három évvel, 1965 nyarán egy házi készítésű, 18 lapos füzetet készítettek (ld. Függelék).⁴³² A *Fromage à Gara: Francia és magyar poéták hódolata (Balassitól és Füsttől napjainkig) az ő kis szeretett antológiájuk előtt* címet viselő gépirat impresszuma: „A »Csak kóvedet bele nekije« sorozat első és utolsó kötete. Editions: g. Imprimerie: Szegő. Minden jog fenntartva, a színrevitel és a megfilmesítés joga is.” Az eddig ismeretlen és közöletlen füzet tizenhét verse közül négy francia – szerzőik: Jean Rousselot, Alain Bosquet és Georges Charaire – és tizenhárom magyar. A magyar versek közül kettőt Gömöri György, hármat Hegedüs Géza, négyet többen együtt – Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István, Lengyel Balázs – írtak más költők (Ady Endre, Arany János, Balassi Bálint, Berzsenyi Dániel, Faludy György, Füst Milán, Victor Hugo, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kassák Lajos, Vörösmarty Mihály, Weöres Sándor) modorában. A versek humorosan bemutatják Gara személyiségét, munkásságát, személyes kapcsolatait, köztük Köpeczivel és Déryvel való ellentétét, és az antológia vállalkozás monumentális voltát hangsúlyozzák.

Illyés Gyula így vonta meg az antológia mérlegét: „Minden olyan kísérletünk, hogy akár költészetünket, akár prózánkat méltóan megmutassuk, a kortárs francia költők felénk fordulásáig és a kitűnő Gara-antológiáig eredménytelen maradt, nemcsak Párizsban vagy Londonban, hanem a szomszédos Bécsben is.”⁴³³ Egy másik helyen: „Vannak sikereink. Gara László megszállt munkássága nem volt hiábavaló. A fél tucaton is fölül van azoknak az élő íróinknak a száma, akit a szellemi élet igényesebb nemzetközi fórumán vagy társaságban mint közismerttet illik említeni.”⁴³⁴

Az antológiát más nemzetek költői is megirigyelték, és példaként elküldték egymásnak. A francia kiadó a magyar költészeti antológia sikere nyomán további fordítás-köteteket tervezett, s ezért a Párizsban élő lengyel költő, Konstanty (Kot) Jeleński felkérte az akkor Berkeleyben

⁴³⁰ Ld. a könyv Nemes Nagy Ágnesről szóló fejezetét.

⁴³¹ BARTÓCZ 1996, 326–327; BENDE 1999.

⁴³² Két példány: PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta. Gara György szerkesztette és sokszorosította. PIM Mt, Kemény Aranka interjúja Gara Györggyel 2019. július 10-én.

⁴³³ ILLYÉS 1975, 2, 248.

⁴³⁴ ILLYÉS 1969, 11; ILLYÉS 1975, 2, 615.

tanító Czesław Miłoszt, hogy a magyar antológia mintájára állítsanak össze egy hasonló lengyel versgyűjteményt.⁴³⁵ Jeleński azt javasolta, hogy ezt négyen szerkesszék, Miłosz, Aleksander Wat, Jan Brzekowski és maga Jeleński. Miłosznak tetszett az ötlet és a magyar mintára elkészített lengyel versantológia, az *Anthologie de la poésie polonaise* 1965-ben megjelent a párizsi Seuil kiadónál.

A magyar költészeti antológia megjelenése után Gara neve ismertté vált nemcsak a Magyarországon, hanem az emigrációban élő magyar írók, költők körében is. Amikor emigráns magyar íróküldöttség (Méray Tibor, Gara László, Zilahy Lajos és Faludy György) látogatott Stockholmba, az ott élő Gulyás Miklós író, könyvtáros is találkozott velük.⁴³⁶

Az antológia előtt pár hónappal, 1962 februárjában jelent meg Garának egy másik fontos vállalkozása, amely ugyancsak a „garaizmus” híres darabja: tizenöt francia költő adaptálta Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című versét.⁴³⁷ A könyvet előfizetők gyűjtésével sikerült megjelentetnie.⁴³⁸ Ungvári Tamás egykorúan így értékelte a könyvet: „Párizsban nemrég, Gara László áldozatos segítségével megjelent Vörösmartynak *Vén cigánya* több, csaknem egyenértékű fordításban. Az eszelős és megható, épp eredményességében lelkiismeretborzoló vállalkozás a semmiből varázsol oda egy nagy költőt a tizenkilencedik század romantikájába. Egyetlen versét hozza hírül üzenetként az életműből.”⁴³⁹

Gara további műfordításai jelentek meg a következő években: Németh László, Ottlik Géza és Déry Tibor egy-egy regénye a Seuil kiadónál. Nyersfordítása és prozódiai magyarázata alapján Jean Rousselot elkészítette Madách Imre *Az ember tragédiája* francia adaptációját. Gara arra is törekedett, hogy Franciaországban olyan magyar költőket fordítson és tegyen közzé, akik Magyarországon egyáltalán nem jelenhettek meg. Ez a helyzet például Weöres Sándor *Tűzkút* című verseskötetével, amelyet korábban a budapesti Szépirodalmi Kiadó elutasított, Gara viszont megjelentette a párizsi Magyar Műhely kiadásában 1964-ben. Garának köszönhetően a Magyarországon sok éve elhallgatott Kassák Lajos művei megjelentek Párizsban és Brüsszelben. Kassáknak nagy örömet okozott, hogy Honegger-versét, több versével együtt Gara megjelentette az antológiában.⁴⁴⁰ A *La Revue Socialiste* nemcsak tanulmányt közölt Kassákról, születésének 75. évfordulója alkalmából, hanem verseit is hozta Jean Rousselot és Roger Richard fordításában. Érdekes adalék Gara és Kassák viszonyához, hogy 1959

⁴³⁵ GÖMÖRI 2012, 53.

⁴³⁶ GULYÁS 1997, 12–13.

⁴³⁷ GARA 1962; GARAI 1962; RÓNAY 1973, 261–267; SOMLYÓ 1963, 90–93. – H. G. 1962; MADÁCSY 2016, 8–9.

⁴³⁸ Az előfizetési lapok megtalálhatók: PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta.

⁴³⁹ UNGVÁRI 1963, 310.

⁴⁴⁰ BEREGI 1985, 428; SZILÁGYI 1987.

decemberében Gara a The Paris American Art Co-tól 5305 frankért vásárolt festéket küldetett Kassák Lajosnak névtelenül a csomagküldő Société Colimpex-szel, amire Kassák  rt a csomagk ld nek, hogy továbbítsák köszönetét a titokzatos feladónak.⁴⁴¹

1963-ban Gara szerkesztésében megjelent az *Hommage   Gyula Illyés* című franci  verseskötet, amely az *Egy mondat a zsarnokságról* című verset is tartalmazta. Az antológiához hasonlóan ez a könyv is  l nk vitát váltott ki a műfordításról: Dobossy László kritikáira maga Gara válaszolt.⁴⁴² Ez  v őszén Illyés Londonba utazott a British Council személyre szóló meghívására, majd onnan Br sselbe  s Párizsba ment.⁴⁴³ Tiszteletére Gara k t szerzői estet rendezett: az egyiket november 11- n a párizsi Kaleidoszkóp Színházban, a m siket november 22- n a Latin-amerikai Székházban. Illyés párizsi tartózkodása idején politikai vonatkozású nyilatkozatokat is tett, amelyek megjelentetésében Gara aktívan közreműködött.⁴⁴⁴ Mindezekről részletes jelent s készült Magyarors gon az MSZMP Politikai Bizottság részére.⁴⁴⁵

K t  v múlva megjelent Gara monográfiája Illyésről a washingtoni Occidental Pressnél *Az ismeretlen Illyés* címmel.⁴⁴⁶ Ugyanebben az évben Gara, Anne-Marie de Backer  s Jean Rousselot franci  fordításában napvilágot látott Illyés Gyula *Kegyenc (Le Favori)* című drámája a Gallimard kiadónál,⁴⁴⁷ amit ugyanebben az évben, november 2- n mutattak be a párizsi Th  tre du Vieux Colombier-ban Georges Charaire rendezésében. Gara is statiszt lt a darabban: „római katona volt, t g ban. Kicsi, csúnya római l gi s.”⁴⁴⁸

Az 1960-as években több magyarors gi költő, író fordult Garához, hogy seg ts n könyvük külföldi megjelentetésében, mert Magyarors gon nem találnak kiadót. A sok jelentkező k z l három példa a Gara-hagyaték analekta részéből:

1. Csáky Ágnes Mária (1918–2004) *Medvetánc* című darabja megjelentetéséhez kérte Gara segítségét 1963 szeptemberében. A darabot *Barentanz* címmel előadta a Münchener Kammerspiel Hans Schweikert rendezésében 1963-ban, de megjelenésére csak 1987-ben került sor.

⁴⁴¹ PIM Kt, Gara-hagyaték, analekta.

⁴⁴² DOBOSSY 1964, 47–49; GARA 1965c.

⁴⁴³ CS. SZABÓ 1964.

⁴⁴⁴ JUI  1963; ILLYÉS 1964. Magyarul megjelent itt: ILLYÉS 1979a, 18–19.

⁴⁴⁵ *Adatok és  rt s l sek Illyés Gyuláról ÁBTL* 41-9/16/64. II. 25; Standsisky 2003, 70–73.

⁴⁴⁶ NYÉKI 1966.

⁴⁴⁷ A Gallimard-kiadás után: ILLYÉS 1979b.

⁴⁴⁸ SÁRKÖZI 2011, 50.

2. Egy másik megkeresés a három hétig Bázelen a biokémikus Farkas Tibornál (1929–2003) lakó Oláh Andor (1923–1994) orvostól érkezett Garához, talán 1964-ben.⁴⁴⁹ A levelében említett műveinek magyar vagy külföldi megjelenéséről nincs adat.

3. Garai István (1915–2008), a siófoki Perczel Mór *Gimnázium* magyar-latin tanára levelet írt Garának 1965 decemberében:

Elnézését kérem Szerkesztő Úr, hogy kézirataimmal ismeretlenül felkeresem. [...] Tehát a bánatom az: hazámban kiadót nem tudok kapni műveimre, azért megkérem: volna-e Európában olyan kiadó, aki vállalná néhány versesfüzetem vagy verseskönyvem kiadását? [...] 24 verset küldök ezuttal mutatványként – tematika, forma, hangvétel, világnézet stb. szempontjából való mérlegelésre. Nagyon megörvendeztet, ha válaszol soraimra. Fáradozásaiért előre is köszönetet mondok. Megjegyzem még, hogy az utóbbi időben elkeseredésemben egy latin nyelvű verseskönyvet is írtam, ebből is küldök egyet mutatóba (*Malum provaviae*). Fogadja őszinte nagyrabecsülésem: Garai István gimnáziumi tanár Siófok, Petőfi sétány 40. Magyarország

Gara valószínűleg nem tudott segíteni Garainak a megjelenésben, mivel tudomásom szerint az 1948–1970 között szilenciumra ítélt költőnek nem jelent meg külföldön kötete. Garai az első nagy elismerést, a Petrarca-díjat 1978-ban kapta.

Sok esetben Gara közvetített a magyar író-költő és a francia fordító között. Bálint Endre mintegy harminc versének gépirata és némelyiknek a francia fordítása is megtalálható a hagyatékban, dátuma: Epinay sur Seine, 1961. február 3.⁴⁵⁰ Bizonyosan az 1957 és 1961 között Párizsban, a *Biblia* illusztrálásán⁴⁵¹ dolgozó Bálint Endre kérte meg Garát, hogy segítsen versei lefordításában. A versek közül némelyik megjelent a *Sorsomról van szó* című

⁴⁴⁹ „3 hétig Baselben tartózkodom (szept. 24-ig) ezt az alkalmat ragadom meg, hogy elküldjem Önnek mellékelten a következő kéziratokat kiadás végett (amennyiben megfelelőnek találja): 1. Szűz ormok vándora (Ady tanulmány) 65 oldal; 2. Palamas: Czigányok dicséreti: Műfordítás nem eredetiből, hanem franciából; 3. Vörösén izzik valami, Litánia középkori ének (versek); 4. Arcképek, gyötrelmes látomások.; Kérem értesítsen, ha ideje engedi és közölhető-e. Itteni címem: dr. Andor Oláh mit Briefen Tibor Farkas Basel Suisse Thiersteiner Allée 58. Amennyiben megjelenik, kérem szíveskedjék elküldeni 1 példányt a kiadásból, vagy amennyit lehet. Üdvözlettel” PIM Kt, Gara-analekta.

⁴⁵⁰ 1–32-ig zöld tintával számozott lapokon, melyekből hiányzik néhány: (Aki magával hozta a testetlenség emlékeit...), Ibizai groteszkek, (Kinyílt az ajtó...), (A Place Clichin didergett az este...) [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], (A halál néma volt...), Semmit sem értek, A balta, (A véres hab megfeketült...) [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], Boldogtalanság himnusza [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], (Oh sorsokat alakító három fekete hermafrodita...), Nyár, Ősz, Éjjel, Sárga ég alatt, Féldeci, (Nyár lesz / zöld vihar készül...), Jó csönd volt [némileg eltér a *Sorsomról van szó* c. könyvben megjelenttől], Lebegés, Bolondok büntetése, Égi bosszú, Napló, Irenához, Ki helyett?

⁴⁵¹ TŰSKÉS 2015, 29–54.

visszaemlékezésben, de a gépiratokhoz képest mindegyik több-kevesebb szövegbeli eltéréssel. A francia fordításokat Anne-Marie de Backer készítette.

A Gara-hagyatékban megtalálható Szász Béla *Penelope és a lovag* című regényének gépirata, amit Edgware-ben 1960-ban írt.⁴⁵² Szász a Rajk-per elítéltje volt, akit 1955-ben szabadon bocsátottak. Az 1956-os forradalom bukása után elhagyta az országot, a Londonban kiadott *Irodalmi Újság* és a brüsszeli Nagy Imre Intézet munkatársa volt. A könyv végül 1988-ban magyarul jelent meg Köln-Budapest impresszummal.

6. Halál, temetés, visszaemlékezések

Gara évek alatt elmélyült depressziójának több összetevője volt: az emigrációs léthelyzet, magánéleti problémák, a magyarországi irodalomtudomány hivatalos szerveivel, Déry Tiborral és a neki dolgozó francia költőkkel való folyamatos konfliktusai egyaránt közrejátszottak benne. Így írt Illyésnek 1964. május 31-én: „Kedves Gyulám, Sajnos, még ma is képtelen vagyok dolgozni. Szabályos depresszió, mondja az orvos, amelynek semmi köze az éppen soron lévő munkához – amely Te vagy – hanem sokkal inkább az ezt megelőzőhöz, amely Déry 800 oldalas regénye volt. Természetesen a dolognak egyéb okai is vannak: a dohányzás kényszerű megszüntetése és egyéb magánjellegű nehézségek.”⁴⁵³ A sok éven át tartó túlfeszített munka és az idegösszeomlás ellenére Gara nem csökkentette tevékenységét.

1966. május 9-én öngyilkosságot követett el (barbitural bevételével) Párizsban.⁴⁵⁴ Több búcsúlevelet is írt, az egyiket brüsszeli barátjának, Kotányiné Huszár Magdának: „Édes Magdi, nagyon félek, hogy ezzel a levéllel megsomorítom... az életem majdnem minden síkon csődbe torkolt. Megpróbálom magamat még idejében kivonni a forgalomból. Nincs más megoldás.”⁴⁵⁵ A Párizs melletti Bagneux-i temető zsidó parcellájában temették el.⁴⁵⁶ A temetésén ott volt számos francia (Jean Follain, André Frénaud, Paul Chaulot, Georges Emmanuel Clancier, Alain Bosquet, Jean Rousselot, Pierre Emmanuel, Eugène Guillevic) és magyar (Hubay Miklós, Enczi Endre, Méray Tibor, Sipos Gyula, Karátson Endre, Kende Péter, Heller János, Auer Pál, Albrecht Dezső, Bene Ede, Cselényi László, Kassai György, Hágy Gyula) barátja.⁴⁵⁷ Hágy Gyula

⁴⁵² 71 oldal gépirat. PIM Kt, Gara-hagyaték analekta.

⁴⁵³ KULIN 2007, 142.

⁴⁵⁴ Gara orvosa Nicolas Dobo volt 1937–1940, 1945–1952, 1958–66 között (13, rue Montéra Paris 12e). Gara cikke orvosa könyvéről: GARA 1965d; 1962 szeptemberében Gara elment egy másik orvoshoz, Docteur Spitzerhez. Az akkor megállapított betegsége: “Hyperthyroidie Anorexie”. Az orvos butobarbital-t írt fel Garának, ami egy barbiturat-származék, hipnotikus gyógyszer. PIM Kt Gara-analekta. Híradás Gara haláláról: IU 1966a.

⁴⁵⁵ SZABÓ 2002.

⁴⁵⁶ Beszámoló a temetésről: IU 1966b.

⁴⁵⁷ PAPP 2003, 54–55.

magyar beszédét Véronique Charaire fordította franciára, Rousselot szabadon beszélt.⁴⁵⁸ A református lelkész Ézsaiás próféta könyvéből olvasott fel magyarul.

Illyés Gyula a Knokkei Biennialén tudta meg Gara halálának hírért, ami mélyen megrendítette. Versben és prózában egyaránt többször megemlékezett barátja elvesztéséről, és méltatta munkásságát.⁴⁵⁹ Tóth Judit 1966. május 17-én kelt levelében megírta Nemes Nagy Ágnesnek, hogy nem tudott elmenni Gara László temetésére, mert csak utólag tudta meg. Néhány héttel korábban még felhívta Garát, és személyesen is találkoztak.⁴⁶⁰ Az 1949-től Angliában élő Szabó Zoltán feleségéhez, Szekeres Zsuzsához írt leveleiben részletesen beszámolt Gara halálához kapcsolódó érzéseiről.⁴⁶¹

A Gara halála után megjelent nekrológokon⁴⁶² túl az azóta eltelt ötven évben számos emlékezés jelent meg.⁴⁶³ Ezek közül Ferdinandy Györgyét idézem:

Alakját, a magyar irodalom fáradhatatlan népszerűsítőjét – már életében legendák övezték. Tény, hogy főműve, a magyar költészet francia antológiája mindmáig egyedülálló vállalkozás. Benne csúcspontját érte el a magyar költészet francia nyelven. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar irodalom «betört» a francia nyelvterületre, mint azt sokan hitték annak idején. Még a pusztá kiadás is csak úgy volt lehetséges, hogy Gara a hírhedt hólabda-módszerrel – házról házra, címről címre járva – eladta a nyomdai költségeket fedező Illyés-, Weöres- és József Attila-köteteket. Soha nem felejttem el őt, járja a várost, leszegett fejjel, konokul, degeszre tömött híres aktatáskájával a hóna alatt. Itthon – amíg élt – azzal gyanúsították, hogy e házalásból haszna van. Nem csodálom, hogy azon a májusi napon az elnyűhetetlennek hitt lelkesedése is felmondta a szolgálatot.⁴⁶⁴

Gara aktivitásának hiányát hamar megérezte a magyarországi hivatalos irodalompolitika. Az 1968 őszén Budapesten megrendezett műfordító találkozó kapcsán írt cikkében E. Fehér Pál megjegyzi: „Úgy tetszik azonban, hogy Gara halálával üresen maradt a párizsi őrhely, s más rendkívül lényeges nyelvterületen sincs hozzájuk hasonló színvonalas tevékenységet kifejtő «nagykövete» irodalmunknak, aki nemcsak nyelvünket tudja, hanem megfelelő tekintéllyel

⁴⁵⁸ A beszédek: HÁY 1966; ROUSSELOT 1966; BOSQUET 1966.

⁴⁵⁹ GÁCH 1966; ILLYÉS 1989, 223. A Gara emlékének ajánlott *Gyász-ének (Chant de deuil)*: ILLYÉS 1993, 2, 442–444.

⁴⁶⁰ Ld. a Nemes Nagy Ágnesről szóló fejezetet.

⁴⁶¹ SZABÓ 2002.

⁴⁶² KÉRY 1966; SZABOLCSI 1967.

⁴⁶³ További visszaemlékezések: pl. a három évig Párizsban élt Cselényi László interjút készített Garával, amit 1981-ben közölt: CSELÉNYI 1981, 57–63; HUBAY 1987.

⁴⁶⁴ FERDINANDY 1990.

rendelkezik az illető ország szellemi életében.”⁴⁶⁵ Gara halála után tíz évvel pedig a „nagy antológiát”-t dicséri Sötér István.⁴⁶⁶

Halálának egyéves évfordulóján barátai összejövetelet tartottak a sírjánál,⁴⁶⁷ a tízéves évfordulón a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Pen Club nevében Dobossy László, a Párizsi Magyar Intézet igazgatója és Boldizsár Iván, a Magyar Pen Club elnöke megkoszorúzták sírját.⁴⁶⁸ Születésének századik évfordulóján többek között Rónay László emlékeztetett Gara szolgálatára.⁴⁶⁹

7. A „garaizmus” továbbélése

Posztumusz jelent meg Gara és Guillevic válogatásában Ady Endre francia verseskötete Rónay György bevezető tanulmányával. Az antológiánál kialakított módszert alkalmazta Gara ebben a kötetben is.⁴⁷⁰

Thinsz Géza az általa szerkesztett, *Sex ungerska poeter*⁴⁷¹ című svéd versgyűjteményt Gara László emlékének ajánlotta 1968-ban. Az ő példájára hivatkozik, s úgy említi Garát, mint aki a legtöbbet tett a magyar irodalom külföldi megismertetéséért, és példaértékűnek tekinti együttműködését a kor legnagyobb francia íróival. Thinsz Gara módszerét követte, s a műfordításokat a kor jeles svéd költői készítették, melyeket többszörös ellenőrzésnek, újraolvasásnak vetett alá.

Sulyok Vince, a magyar irodalom norvég tolmácsolója Gara módszerét követve valósította meg az első norvég nyelvű Petőfi-kötetet, ami 1973-ban, Petőfi születésének 150. évfordulójára jelent meg, *Det må bli lys!* címmel.⁴⁷²

A „garaizmus” továbbélésének másik példája Kabdebó Tamás *Hundred Hungarian Poems* című, 1976-ban Manchesterben megjelent fordításkötete, amit talán a Gara-féle 1956-os *Száz vers* ihletett. Lényegében ugyancsak Gara fordítási módszerét alkalmazta Makkai Ádám költő, nyelvész az *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary* (A csodaszarvas nyomában: A magyar költészet antológiája angol fordításban a 13. századtól napjainkig) című kötetben. Makkai a bevezetőben felidézi Gara módszerét, és hogy nem sokkal halála előtt a Londonban élő Tábori Pálnak azt mondta: angolul is kellene szerkeszteni egy hasonló antológiát, követvén

⁴⁶⁵ E. FEHÉR 1968.

⁴⁶⁶ SÖTÉR 1975. További összegző értékelés Gara munkásságáról: SERES 1995.

⁴⁶⁷ IU 1967.

⁴⁶⁸ N 1976.

⁴⁶⁹ RÓNAY 2004.

⁴⁷⁰ ZEMAN 1969.

⁴⁷¹ THINSZ 1968.

⁴⁷² FÁSKERTI 2002, 88.

ezt a fordítási módszert.⁴⁷³ Tábori bevonta a munkába előbb Kabdebó Tamást, majd 1966-ban Makkai Ádámot. A szelektálási, fordítási, szerkesztési munkával telt harminc év során Tábori Pál 1975-ben meghalt, Kabdebó Tamás 1993-tól nem szerkesztette továbbé az antológiát, a kötet végső munkálatait Makkai végezte el.

Gara 1962-es antológiájának méltó folytatója volt Guillevic két kiadást is megért, de nem reprezentatív antológiának szánt fordításkötete, a *Mes poètes hongrois* (Az én magyar költőim), amelyben Arany Jánostól napjainkig terjedően szólaltatta meg franciául a magyar költészetet.⁴⁷⁴ Jean-Luc Moreau *Poèmes et chansons de Hongrie* (Magyar versek és dalok) című fordításkötetében két évszázad magyar költészetéből válogatott.⁴⁷⁵ Ugyancsak Gara hagyományát folytatta a Line Amselem-Szende és Szende Tamás fordította huszonöt mai magyar költőt franciául megszólaltató gyűjtemény: *Poètes hongrois d'aujourd'hui* (Mai magyar költők).⁴⁷⁶ Akárcsak több mint négy évtizeddel ezelőtt Gara fordítói, Szendéék is dacoltak a francia költői divattal, tisztelték az eredetét, és hajlandók voltak formahűen verset fordítani.

Gara munkásságát számosan méltatták az elmúlt két évtizedben.⁴⁷⁷ A méltatások legfőbb tanulsága, hogy ugyan sokan kritizálták az antológiát, de senki nem csinált jobbat.⁴⁷⁸ Több magyar költő beépült a Gara által kialakított francia kapcsolatrendszerbe, és a kölcsönösségen alapuló műfordítások révén jobban megismerték egymást a francia és magyar költők. Gara szenvedélyes, megalkuvást nem ismerő szervező, irányító tevékenysége nyomán virágzó, kétoldalú kapcsolatok fejlődtek ki, amelyek konkrét fordítói munkák nyomán gyakran személyes barátságokká formálódtak. Ezek a barátságok jóval túlnyúltak Gara életén, és további évtizedekre befolyásolták a francia-magyar irodalmi kapcsolatokat.

Függelék

Fromage à Gara

Francia és magyar poéták hódolata (Balassitól és Füsttől napjainkig) az ő kis szeretett antológiájuk előtt. A „Csak kóvedet bele nekije” sorozat első és utolsó kötete. Editions: g.

⁴⁷³ MAKKAI 2000², xxv-xxvi.

⁴⁷⁴ GUILLEVIC, 1977.

⁴⁷⁵ MOREAU, 1988.

⁴⁷⁶ AMSELEM-SZENDE-SZENDE 1999.

⁴⁷⁷ LENGYEL 2002.

⁴⁷⁸ ILLYÉS 1975, 740.

Imprimerie: Szegő. Minden jog fenntartva, a színrevitel és a megfilmesítés joga is. [17 oldal gépirat]

1.

A bas Gara! Qu'on le pende!

A moins qu'on ne le descende!

L'agar-agar, ça n'est rien

A côté de ce gars-là

Qui nous dévaste le rein,

La rate et le cervelas,

L'estomac et la tripaille,

Avec sa foutue Rimaille.

Jean Rousselot

2. Kassák Lajos: Hommage à Gara

Tenyerem kenyér-melegével simítanám a legszívesebben

ha érezném a rue Mouffetardban az ő zarándokszagát

nyíljon talpaidból hajnali rózsa

tót tutajosaimmal PEN aranyérmeket küldök

s a földet keserű késő üdvözlését az estben mely

nem késik bár a nikkelt sem a régi már és nem szamovárok repülnek

Már a nők az utcán utánad gömbölyülnek

te nyugtalan-nyugodt fiú

s a lánnyal együtt zengi majd dicséreted a harmonika szóra

míg a madár fölöttünk röptében megáll

a Pantheonba Veled munkás hőse az én világhíremnek,

kit csak egy gödör vár Rákoskeresztúron

és eme szent Surcouf mezején

Helyesírásba tette: Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István, Lengyel Balázs

3. Illyés Gyula: A Gara szekeren: Hommage à Gara

Ki küldicsfényt szerkérderéknit hozza rám

s ki által egyaránt honos vagyok Párizsban s Ozorán,

s ha kondáskürtömet fúvintom itt, Cecén, a pusztán,
te százszorozva visszhangoztatod a Parnasszus hegyén, apuskám.
s ha Tihany fővenyén röppen ki hún, őszei sóhajom,
Ágyúdörejjé nőtteted Toulonban, egy gall sorhajón;
s ha lábikrámba mártanák gennyintás tolluk itt a megveszett
magánszorgalmú kankutyák,
te Unesco postával küldeted
legottan Pasteur mentő szérumát.-

Köszönetül s gyanánt ily messziről ölelne át rög-edzte két karom,
de félős, roskadt válladat még így is összemorzsolom;
kár volna érted, s nekünk veszteség,
te áldott Antológ,
kitől en-nemzetem külhoni híre-sorsa lóg!
Nos, ölelés helyett Frénaud-val küldöm inkább
ezt a kulacs öreg, tüzes barackpályinkát.
Idd le magad, Garám, a sárga aszfaltig, sebjaj!
S hún-módra kurjongass nevemben is: „Csuhaj!”

A Gara-műszak alkalmából az ő s Kaján kollektiva nevében
Párizs 1965. 6. 20-27. Z. Jékely-Papillon de la Prise

4. Faludy György:^x Részlet a balladából, amit magyar poéták kérésére készített a költő, hogy
kérlelhessék Garát

Ott ült a Gara. Dús hajában
Négy Rousselot volt a diadém.
Fűzfapoéták térdenállva
Imádták, barna köldökén
A Seghers forgott, válla balján
Lámpásnak állt a Gallimard;
Csak én sírtam trónja alján...
- Mit bógysz – rivallt rám – számár!
Villont csinállok én belőled,
Chaulot segít! De este lett,
S egy magyar tántorgott eléje

S megvágta, hogy belegebedt...

Igy tettünk volna mindahányan,
De merde!-ek szálltak, mint a percek.
Véred kiontott harmatában
Adjál ki minket Gara-herceg!

x) A költő eredeti neve volt csak Faludy, később ezt Villonra magyarosította. – Versének javított és bővített fordítását készíté: G. Gy.

5.

Je renie
Gara,
O rat,
Quel crime!

L'abîme
Fera
Trop gras
Sublîme

Salaud!
Ce mot
Barbare

Qui dit
Y'a marre,
Bandit.

Alain Bosquet

6. Balassi Bálint levele Gara Lászlóhoz

Irom kegyelmedhez:
Nékem már kegyelmezz,
Adj ki gyorsan engemet.

Franciák honában
Nem leszen hiában,
Ha olvassák versemet.
Hires-neves zászló
Segíts Gara László
Az, ki engem úgy szeret.
7. Berzsenyi

Elfajzik immár hajdani nagy nevünk,
Ódára rest az elpihenő magyar.
Nincs már remény, csupán Garában –
Ő emel újra a Parnasszusra.

Adván a Seuilnek nagybecsü férfi-szót,
Hogy Árpád népe szült sok ezer derék,
Kiadni méltó nagy poétát,
Kikre a gallusok is harapnak.
8. Vörösmarty

Míg a vészek zengzetét vigyázva
Néz a férfigond a léten át,
Magyar költő franciák honába
Vízumot kér s keresi Garát
És siet, hogy szemtől szembe lássa,
Surcouf utcán van az ő lakása.

S szólnak hozzá szorongó kebellem,
Esdve kér a költő vágy-szava:
„Fordíts le engem, úgy emelj fel
Parnasszusra megbékült Gara!”
Jól tudják, hogy nincsen lehetetlen
Surcouf utcán a huszonkilencben.

Szellemüket idézte a bledi séance-on Hegedüs Géza 1965. 7. 4.

9. Victor Hugo: Hommage à Gara

Feltámadott kezem veri újmódi lantom:
Lutétia s Gara előtt fejem lehajtom.
Ki messze-messze ment, de szívet nem cserélt.
Kit kihagyott, nyüszít, akár a kiherélt.
Magyarok angyala! Sucouf-utcai sas!
Mit téssz? Somlyó legyen Guillevic s Feuillade a Vas,
Köpeczi és Aczél térden csúszik elébed,
s ki meghal honn, - Te vagy, ki által itt felébred!
Te rím Napoleon! Szerkesztők Alpese!
Te, Párizs romjain legenda vagy, mese!

Fordította: Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István, Lengyel Balázs
10. Arany János

A nap égi útján már magasan jára,
Lenézett a földre, a földön Garára,
Látta, hogyan készít lassan, bibelődve
Hosszú nyersfordítást gyors határidőre.
Hosszú nyersfordítás klasszikus darabból,
Magyarok költötték, francia lesz abból.
Garától francia megtanulja mátul,
Hogyan zeng Balassi hangja franciául.

Varázsolta: Hegedüs Géza

11. Ady Endre: Gara de l'Est-en: Hommage à Gara

Párizsba tegnap beszökött a Dér,
Szent Mihály útján suhant m'esztelen.
Jött álruhásan, némán, szoboran,
s nem találkozott velem.

Ballagtam épp a Surcouf felé,

s azt gondoltam: ha meghalok,
a síromon ne legyenek
se Nikik, se G. A. urak
s Befejezetlen mondatok.

Virágot hoz Emmanuel,
Frénaud burgundi szeszeket,
Illyés is eljön – de ne lássak ott
egyetlen azesz pónemet,⁴⁷⁹
egyetlen azesz pónemet.

Hát merde alors! Egy nap jön a
kutyára még Déry Tibor!
S a Gara de l'Est homlokán
száradhat vére, a bibor!

A Gara-műszak alkalmából az Ős Kaján kollektiva nevében Cormieux de Baïf
Páris, június 20-27.

12. Juhász Ferenc: Gara-bonciás varázslat

Nyálkás polipok közt szakállas csecsemők hada
nyüszít áttetsző-sárga hangon emígyen: Gara, Gara!
Legyen bár ágyékom démon-ereje az ára,
csak fordíttass le végre franciára.

Igy száll-repül a süvítő varázs-szó a homályban,
zeg-zugos, sors dróthálók zizegnek a szó nyomában.
Tudat mély ürében lappangó vizenyőt járva át
kérelmi fog-vacogva a Párisban trónoló Garát.

És újra szól a zöld, a békanyálas mocsár alól az ének:
együtt mondják a vészbanyák, a lektorok és a szirének,

⁴⁷⁹ jiddisül. jelentése: szemtelen

hogy meglágyuljon végre a magyar versek átvarázsolója
És e versek szörny-szakaszait ossza Guillevicre vagy Rousselotra.

Szörnyítette: Hegedüs Géza

13. Illyés Gyula: Hommage à Gara

Beh ozorai ez utca!

Rendjel nélkül futja-futja.

Kicsi ember, nagy a műhely,

Ármin útja neki szük, hej!

Aj, fél kutya- (birka?) bőröm!

Párizst járja minden ősöm.

Ki nagyobb hát? Gara? De Gaulle?

(vagy én?) Mindegy! Egyforma gól!

Ha bélyegre volna pénzem!

Babérom heverésem!

A Cece-i keresztmama megbízásából: Kormos István, Jékely Zoltán, Lengyel Balázs

14. Füst Milán: ÉN: Hommage à Gara

Sírnivaló, hogy én általában milyen gyönyörű verseket írok.

Téglapiros sivatagban járok, mint az arabs számár, és hírnevemet keresem.

Feléd üvöltök, ó, görbebotú agkok Mahometje,

Mert mégis furcsa, hogy holmi Szabó Lőrinctől ennyi verset leközöltek

(Erdélyről nem is szólva, aki füzfapoéta)

Öreg vagyok én, tele ifjúi tüzzel, gyermeki fejjel és próféta szóval;

Kiadóimat, Jehovát és Garát nemrég bölcs apasággal, de kellő szigorral legorombítottam,

S most azon fáradozom, hogy ifjúságom patakja ki ne apadjon.

Te, Uram, ki oly régen ismersz, engedd meg, hogy tegezzelek!

A sok zarándoklástól ülepem sajog, ezt meg is írtam nemrég Garának...

Add meg ezért nekem jogos jutalmam, a szokásos halhatatlanságot,
Mert a többiek, jaj, a többiek mind elmúlnak a babiloni homokóra rideg ketyegése mellett,
És az Úristen gyenge, esendő férgei közül mi maradunk csak meg: a zöld kötet meg én...
De az előbbit kimondottan utálom.

Füstölögte: G. Gy.

15. Weöres Sándor: Hommage à Gara

Láttad-e, mondd, a legnagyobb Garát?
- Gilgameseknek fényes Ararát -
Nyolc arcom s négy fejem puszpáng farán
Páris főcsillaga: Aldebarán!
Dicsérik őt Védák, Upanisádok,
s Amym ágya alól csak oda szállok,
hol írógépet ver két szent keze,
míg szüz kancám – csing-ling – megérkeze.
Az Eiffel nagy kakassá változott,
lélekző csillagod velük találkozott.
Amyt is franciára fordítod,
s szamár hírem angyalként ordítod!!!

egy titokzatos hang diktálására lejegyezte: Nemes Nagy Ágnes, Jékely Zoltán, Kormos István,
Lengyel Balázs

16. Le pelican ignivore

A Laci Gara

Généreux pélican happant ce feu	Lucide
Avec tout l'appétit de son esprit	Avide
Rythmes, rimes et mots sans passeport	Cheminent
Alors cet ignivore ainsi nous	Illumine
Grand maître en poésie et de ce feu	Lucide
Affamé, ignivore et de Hongrie	Avide
Rythmes, rimes et mots il dévore	Candide

Aux frontières alors ils passent

Intrépides

Généreux pélican en poésie

Lucide

Avalant tout ce feu par son esprit

Avide

Rythmes sans passeport rimes et mots

Candides

Au nez des gabolous ils passent

Intrépides

Georges Charaire

17.

Le Gara, animal étrange,

Ça se boit ou bien ça se mange?

A la tomate? Au paprika?

Moi, je pense qu'il n'y a qu'à

L'empailler – de son vivant même –

Sans plus chercher pourquoi on l'aime.

Jean Rousselot

Illyés Gyula francia–magyar kultúrdiplomáciai tevékenysége 1946–1948-ban

Illyés Gyulának a francia kulturális kapcsolatok felújítására vonatkozó második világháború utáni tevékenységéről eddig három forrásból lehetett részleteket ismerni. Egyrészt saját műveiből: az 1947-es *Franciaországi változatokból* és az 1987-ben kiadott, 1946–1960 közötti *Naplójegyzeteiből*.⁴⁸⁰ Ezekből kiderül, hogy Illyés két hosszabb, francia vonatkozású külföldi úton járt: 1946 novemberétől 1947 februárjáig (1. kép), amiből öt hetet töltött Párizsban, majd 1947 augusztusától decemberéig többször tartózkodott hosszabb ideig Genfben és Párizsban. A második forráscsoport a korabeli sajtó; a lapok időről-időre röviden beszámoltak Illyés külföldi tárgyalásainak eredményeiről.⁴⁸¹ Harmadrészt az elmúlt három évtized során Macher Anikó, Fejérdy Gergely és Kecskés D. Gusztáv történész foglalkozott behatóan a második világháború utáni évek magyar-francia kultúrdiplomáciai történéseivel levéltári kutatásaik alapján.⁴⁸²

Az Illyés Gyula írói hagyatékban fennmaradt, jelenleg a család által őrzött hatvankilenc darabos dokumentumgyűjtes és a lausanne-i egyetem Gilbert Trolliet Alapítványában őrzött három Illyés-levél újabb részletekkel gazdagítja az eddig ismert képet.⁴⁸³ Az 1946. november 15. és 1948. december 20. között kelt, eddig ismeretlen leveleket, jegyzeteket, folyóiratszámot és számlákat tartalmazó hagyatékrész megmutatja Illyés szerepét egy magyar érdekeltségű francia nyelvű folyóirat fenntartásában, magyar szépirodalmi művek francia fordításának és kiadásának megtervezésében, valamint a Genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár (1943–1947, a mai Genfi Magyar Kulturális Központ elődje) fenntartásában. Könyvkiadási tervzete rávilágít arra, mely magyar prózai művek fordításával gondolta elősegíteni a magyar irodalom francia megismertetésének folyamatát.

A francia–magyar kulturális érintkezések 1930-as évekbeli virágzását⁴⁸⁴ megtörő második világháború után Illyés arra kapott megbízást a Vallás- és Közoktatásügyi illetve a Tájékoztatásügyi és Külügyminisztériumtól, hogy felélessze és tovább fejlessze a kétoldalú kapcsolatokat. Az események főszereplői az újonnan feltárt források tanúsága szerint a következők voltak:

⁴⁸⁰ ILLYÉS 1947a; ILLYÉS 1987, 171–187, 201–202.

⁴⁸¹ Pl. SZSZ1947; ILLYÉS 1947b; E. KOVÁCS 1947.

⁴⁸² BERÉNYI 1990; MACHER 2002; MACHER 2010, 87; FEJÉRDY 2011, 58, 71; KECSKÉS 2013, 26, 193, 195–198, 201, 205.

⁴⁸³ Köszönöm Illyés Máriának, hogy tanulmányozhattam a dokumentumokat, és Stéphane Pétermann-nak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Fondation Gilbert Trolliet-ban (Université de Lausanne: Fonds Gilbert Trolliet) őrzött levelek digitális másolatát. Az összes dokumentumot közzétettem a francia-magyar 20. századi irodalmi kapcsolatokat bemutató levelezés-adatbázisban: <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gyula-illyes/illyes-1946-1948/> A továbbiakban erre hivatkozom közlési helyként. „FRHU20 IGY002” esetén ld. <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/levelek/gyula-illyes/illyes-1946-1948/igy002/>

⁴⁸⁴ ROMSICS 1990; CSERNUS 1999, 24–25.

Auer Pál 1946-tól Magyarország párizsi követe. Amikor Nagy Ferenc miniszterelnök lemondott, és elhagyta az országot, 1947. június 2-án Auer is lemondott tisztségéről, és Franciaországban maradt.⁴⁸⁵

Hubay Miklós 1946-ban a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár kinevezett igazgatója lett. Ekkor francia íróbarátaival magyar költők (főleg József Attila) műveinek fordításait kezdeményezte, továbbá a Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés tanácsadójaként sok magyar író, képzőművészt és zenészt segített genfi ösztöndíjhoz a következő években.⁴⁸⁶

Keresztury Dezső 1945–1947 között a Nemzeti Parasztpárt tagjaként vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1945-től 1948-ig az Eötvös József Collegium igazgatója.⁴⁸⁷

Kristóffy Tamás a Genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár helyettes vezetője.

Lelkes István irodalomtörténész, kritikus, műfordító, 1946-tól 1949-ig a Párizsi Magyar Intézet igazgatója.⁴⁸⁸

Louis Martin-Chauffier (1894–1980) francia író, újságíró, a második világháború után számos napi- és hetilap munkatársa: a *Parisien libéré* külföldi tudósítója, a *Paris-Presse* és a *Paris Match* irodalmi rovatának szerkesztője, a *Fémina-Illustration* főszerkesztője.⁴⁸⁹ A Francia Újságírók Uniójának (Union des Journalistes Français) és a Francia–Magyar Baráti Társaságnak az elnöke.

Mihályfi Ernő 1946–1948 között tájékoztatásügyi és külügyminiszter.⁴⁹⁰

Molnos Lipót (1897–1982) irodalomtörténész, aki számos tanulmányt írt a magyar–francia irodalmi kapcsolatok és hatások témájában, 1945–1948 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kulturális kapcsolatok osztályán francia előadó.⁴⁹¹

Ortutay Gyula 1947–1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.⁴⁹²

Réczei László (1906–1997) ügyvéd, a Tájékoztatásügyi Minisztérium Elnöki Főosztályának főosztályvezetője.

Sóter István 1946. augusztus 1-jétől a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium X. főosztályának helyettes vezetője, 1947. június 1-jétől vezetője.⁴⁹³

⁴⁸⁵ NAGY 2000, 40; KECSKÉS 2013, 692.

⁴⁸⁶ KADA 2007, 57–58.

⁴⁸⁷ KECSKÉS 2013, 195.

⁴⁸⁸ KECSKÉS 2013, 175.

⁴⁸⁹ KECSKÉS 2013, 167–168, 634–635, 741.

⁴⁹⁰ MÉL 1981, 526.

⁴⁹¹ ABLONCZY 2015.

⁴⁹² KECSKÉS 2013, 21, 174, 177, 449, 636, 638, 750.

⁴⁹³ KECSKÉS 2013, 655, 765.

Gilbert Trollet (1905–1980) svájci költő, aki aktívan részt vett számos svájci irodalmi lap szerkesztésében, többek között alapítója és szerkesztője a Párizsban megjelenő *Raison d'être* (1928–1930), valamint a Genfben és Lausanne-ban kiadott, és a jelen kutatás szempontjából is fontos *Présence* című folyóiratnak (1932–1936, 1946) és kiadónak.⁴⁹⁴ Trollet fontos szerepet játszott Svájc kulturális életében. Levelezése és a műveiről megjelent kritikák egyaránt tanúsítják ezt a szerepét és a külföldi irodalom iránti érdeklődését. Hagyatékában három levél található Illyéstől az 1947–1963 közötti időszakból.⁴⁹⁵

A dokumentumokból kirajzolódó események a következők:

1946. november első felében Illyés meghívást kapott a Genfben működő Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés szervezettől, hogy három hónapot üdüléssel Svájcban töltsön a szervezet vendégeként.⁴⁹⁶ Elutazása előtt pár nappal, november 15-én Keresztury Dezső felkérte Illyés Gyulát egy franciaországi utazásra:

Megbízom, hogy – ismeretségének felhasználásával – a francia szellemi élet vezetőivel együttesen megvitassa annak módját, mint lehetne a két ország írói, költői és értelmiségi körei között gyakoribbá tenni az érintkezést és mit kellene tenni annak érdekében, hogy a megújult Magyarország híre s neve értékének megfelelő mértékben ismeretessé válják Franciaországban és a francia irodalomban.⁴⁹⁷

Keresztury ugyanaznap kelt levelében kérte Auer Pált Illyés támogatására.⁴⁹⁸ 1946. november 17. és 1947. február 23. közötti utazása során Illyés Svájcban (Genf, Bazel), Olaszországban (Róma) és Franciaországban (Párizs) járt.⁴⁹⁹ A továbbiak szempontjából fontos körülmény, hogy ekkor ismerkedett meg Gilbert Trollet-val és Louis Martin-Chauffier-val. Trollet 1946-ban jelentette meg az újrainduló *Présence* egyetlen számát, aminek egy példánya megtalálható az Illyés-hagyatékban. A számban megjelent József Attila négy versének francia fordítása

⁴⁹⁴ JARRETY 2001, 789.

⁴⁹⁵ FGT: Fonds Gilbert Trollet, Correspondance inventaire. http://www.gilbert-trollet.ch/Data/Correspondance_inventaire_Fonds_Gilbert_Trollet.pdf (letöltve 2019. május 15.) További magyar vonatkozású levelek a Trollet-hagyaték levelezésében: tíz Hubay Miklóstól (1963–1977), kilenc Kurucz Gyulától (1970–1972), tizenegy a Magyar PEN Clubtól (Boldizsár Iván, Sötér István, Timár György, 1966–1973), egy a Magyar Írószövetségtől (Garai Gábor, 1977), Szedő Dénestől (1963), egy Szabolcsi Miklóstól (1977), ismeretlen számú Dobozi Imrétől.

⁴⁹⁶ Illyéssel együtt utaztak még ekkor: Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Keszthelyi Zoltán, Márai Sándor, Pátzay Pál, Cs. Szabó László, Szőnyi István, Szűcs László.

⁴⁹⁷ Keresztury Dezső levele Illyés Gyulának. Budapest, 1946. november 15. 1 f. gépirat. Feladó: Keresztury Dezső MAGYAR VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM. Címzés: Illyés Gyula úrnak, a Magyar Népi Intézet elnöke, Budapest. Tárgy: Illyés Gyula franciaországi megbízatása. 132.524/1946 X/a.ü.o. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY002

⁴⁹⁸ Keresztury Dezső levele Auer Pálnak. Budapest, 1946. november 15. 1 f. gépirat. Feladó: Keresztury Dezső M. VALLÁS-ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTER. Címzés: Dr. Auer Pál úrnak, rk. követ, meghatalmazott miniszter, Paris. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY001

⁴⁹⁹ Illyés Gyula jelentése svájci, olaszországi és franciaországi útjáról Keresztury Dezsőnek. Budapest, 1947. február 24. 10 f. gépirat. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY003; ILLYÉS 1987, 189–195.

Hubay Miklós és André Prudhommeaux közös munkájaként (pp. 65–67), valamint a genfi Continent Kiadónál készülő József Attila-versgyűjtemény beharangozója.

A hazatérte után, február 24-én kelt beszámolójában Illyés részletesen leírta, hol, kikkel ismerkedett meg, és kikkel elevenítette fel korábbi barátságát, s javaslatokat tett 1. francia írók magyarországi meghívására (Louis Aragon, Paul Éluard, Claude Morgan, L. Masson, Louis Martin-Chauffier); 2. évente 8–10 magyar mű francia megjelentetésére; 3. a magyar irodalmi életről franciául tudósító, rendszeresen megjelenő sajtóorgánium támogatására (*Présence*); 4. szervezetek jelentősebb anyagi támogatására (pl. a France-Hongrie Társaság). A franciául megjelentetendő magyar művek kiválasztására magyar írókból álló bizottság felállítását javasolta.⁵⁰⁰

A beszámolóban megfogalmazott javaslatok megvalósítása érdekében 1947 augusztusában Illyés nyugat-európai utazást tett, ugyanis augusztus 5–6-án megbízást kapott Ortutay Gyulától és Mihályfi Ernőtől, hogy Ausztriában, Svájcban, Olaszországban és Franciaországban meglátogassa a magyar intézeteket és lektorátusokat, s tárgyaljon minisztériumi és tudományos szervezetek képviselőivel magyar irodalmi művek idegen nyelvű kiadása ügyében:

Je vous confie la mission d'inspecter, au cours de votre voyage officiel entrepris à travers l'Autriche, la Suisse, la France et l'Italie, les Instituts Hongrois et les Lectorats relevant de mon Département et se trouvant dans ces pays. Je vous autorise à entrer en contact, en mon nom, avec les autorités ministérielles, universitaires, académiques et avec les organisations intellectuelles, et à entreprendre des négociations au sujet de la traduction des oeuvres et des revues littéraires hongroises et au sujet de leurs éditions dans les pays énumérés ci-dessus. Je vous autorise également à conclure des accords au sujet de ces traductions et éditions, avec le consentement préalable de mon Ministère.⁵⁰¹

Illyés Genfben tárgyalt Trolliet-val a *Présence* c. folyóirat támogatásáról, amely „évente átlag oldalszám szerint húsz %-nyi teret biztosít a magyar irodalomnak és a magyar íróknak”. A megállapodás-tervezet szerint:

2) "Présence" paraîtrait mensuellement sur 64 à 70 pages à partir de fin octobre ou de fin novembre prochain, sous la direction littéraire de M. Gilbert Trolliet. Elle serait dotée d'un

⁵⁰⁰ Vö. KULIN 2007a, 33.

⁵⁰¹ „Megbízom, hogy hivatalos utazása során, amely Ausztrián, Svájcban, Franciaországon és Olaszországon keresztül vezet, meglátogassa az osztályomhoz tartozó magyar intézeteket és lektorátusokon. Felhatalmazom, hogy nevemben, miniszteri, egyetemi, akadémiai és szellemi szervezetekkel kapcsolatba lépjen, és tárgyalásokat folytasson a magyar irodalmi művek és folyóiratok fordításáról és azok kiadásairól a fent felsorolt országokban. Arra is felhatalmazom, hogy megállapodásokat kössön ezekre a fordításokra és kiadásokra, minisztériumom előzetes hozzájárulásával.” Ortutay Gyula levele Illyés Gyulának. Budapest, 1947. augusztus 5. 1 f. gépirat. Feladó: MAGYAR VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM X. főosztály. 114.308/1947.sz. Címzés: Monsieur Gyula Illyés, Budapest. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY004.

comité groupant les personnalités suivantes: MM. Jean Paulhan, Paul Eluard, Albert Camus (France), Jules Illyés (Hongrie), Edmond Gilliard, Jacques Chenevière (Suisse), Elio Vittorini, Eugenio Montale (ou Alberto Moravia) (Italie), T.S.Eliot ou Herbert Read (Grande-Bretagne).

3) Le contenu de la revue, dans la proportion en moyenne de 20%, serait réservé à des textes émanant d'écrivains de nationalité hongroise ou consacrés à la vie intellectuelle et à la littérature hongroises. Cet apport serait fourni à la revue sous la direction et sous le contrôle de MM. Jules Illyés et Miklos Hubay, en accord avec la direction littéraire de "Présence". Le comité de la revue trancherait tout cas de contestation pouvant intervenir, à cet égard, entre les deux parties.

4) M. Jules Ortutay assurerait à la revue "Présence" les frais de publication d'un premier exercice de 10 numéros, jusqu'à concurrence d'un montant de 2600 francs suisses par numéro devant couvrir: a) les frais d'impression, b) les frais d'expédition et d'administration, c) le montant des honoraires aux auteurs. Le No.1 ferait l'objet, toutefois, d'un versement de 3000 frs., certains frais de propagande étant prévisibles.

5) La revue se préparerait à paraître sitôt versement à Genève d'un montant équivalent au prix de revient de 5 numéros. Un montant serait versé aux mains d'une personnalité ou d'un établissement désigné par M. Jules Ortutay et qui en assurerait le gestion.⁵⁰²

Illyés augusztus 13-án Párizsba utazott, ahol egy Dunai Hírszolgálat nevű magyar tájékoztatási iroda felállítása ügyében tárgyalt; vezetőnek Gyomai Imrét, intézőnek Gara Lászlót javasolta. Mihályfi Ernőnek erről így írt Párizsból 1947. augusztus 23-án:

Eleget téve felkérésednek, a Párisban felállítandó magyar tájékoztatási iroda ügyében a következőket tudathatom:

Több emberrel tárgyalván, arra a felismerésre jutottam, hogy a mai politikai helyzetben kedvezőbb, ha nem teljesen hivatalos szervet, hanem szinte magánvállalkozás szerint működő

⁵⁰² 2) A „Présence” [Jelenlét] havonta 64–70 oldalon jelenik meg október végétől vagy november végétől Gilbert Trolliet irodalmi irányítása alatt. Szerkesztő bizottságát a következő személyek alkotják: MM. Jean Paulhan, Paul Eluard, Albert Camus (Franciaország), Illyés Gyula (Magyarország), Edmond Gilliard, Jacques Chenevière (Svájc), Elio Vittorini, Eugenio Montale (vagy Alberto Moravia) (Olaszország), T. S. Eliot vagy Herbert Read (Nagy-Britannia).

3) A folyóirat átlagosan 20 százalékban magyar nemzetiségű írókból származó, vagy a magyar szellemi életnek és irodalomnak szentelt szövegeket közöl. Ezt a tartalmat Illyés Gyula és Hubay Miklós irodalmi irányításával egyetértésben közli a folyóirat. A szerkesztő bizottságát jogosul minden vitás ügyet rendezni, amely e tekintetben felmerülhet a két fél között.

4) Ortutay Gyula Biztosítja a „Présence” folyóirat első tíz száma kiadásának költségét legfeljebb 2600 svájci frank összegig, amely az alábbiakat fedezi: a) nyomtatási költségek, b) szállítási és adminisztrációs költségek, c) a szerzők díjának összege. Az 1. szám kiadásához azonban 3000 frank fizetésére lenne szükség, néhány előrelátható reklámköltség miatt.

5) A folyóirat szerkesztése megkezdődik az első öt szám összegének Genfben utalása után. Az összeget Ortutay Gyula által kijelölt személynek vagy intézménynek kell fizetni, aki azt kezelni fogja. Ortutay Gyula és Gilbert Trolliet közötti megállapodás tervezete. Budapest – Genf, 1947. augusztus 12. 2 f. gépirat kéziratos ceruzáírással javításokkal. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY011

intézményt létesítetek. Ez lehetővé teszi nemcsak a takarékoskodást, hanem a híreknek is nagyobb hitelt ad.

Elképzelésem az, hogy mintegy kísérletül fedezzétek fél évre egy Dunai Hírszolgálat címen felállítandó vállalat költségeit. A vállalat tervét Károlyi követ úr is teljes mértékben helyesli.

A vállalat vezetője Gyomai Imre, intézője pedig Gara László volna. Rájuk hárulna a feladat, hogy egyetértésben Károlyi Mihállyal, a vállalatot minél előbb talpra állítsák. Értesülesem szerint a vállalat megindításához és három havi fenntartásához 750.000 francia frank elegendő volna. A cél az, hogy a vállalat a végzendő munka arányában fejlődjék és csupán a végzendő munka arányában kapcsoljon be annyi munkatársat, amennyi feltétlenül szükséges. Eszerint a vállalat számára kijelölt emberek csak olyan mértékben kapnának állandó alkalmazást, amilyen mértékben ténylegesen hasznos munkát végeznek. Tekintve a nyugat-európai hírszolgálat természetét, bizonyos, hogy a vállalat által terjesztett híryanag és fényképszolgálat bizonyos jövedelemmel is járna. A Párizsban élő magyar újságírók legtöbbször szoros kapcsolata van nemcsak a francia sajtóval, hanem a nagy nyugat-európai hírügynökségekkel is, a magyar újságírók a magyarországi híreket könnyen átadhatják ezeknek a lapoknak, illetőleg ügynökségeknek.

A vállalat lényegében természetesen a Magyar Tájékoztatási Minisztériumnak volna alárendelve, illetve működéséről annak kellene számot adnia.⁵⁰³

Illyés Lelkes Istvánnal együtt Louis Martin-Chauffier támogatását kérte a Sorbonne-on létesítendő magyar lektorátus ügyében. Augusztus 28-i levelében Illyés beszámolt Ortutaynak tárgyalásai eredményéről: a magyar irodalmi művek francia nyelvű kiadására felállt bizottság tagjairól és a fordításra-megjelentetésre kiválasztott első öt műről.

1) augusztus 25-én Sauvageot, Warnier, Gyergyai, Lelkes és Dobossy urak társaságában megbeszéltük a lefordítandó magyar könyvek dolgát. A fordító bizottság előreláthatóan a következőkből áll: Sauvageot, Roger Richard, André Prudhommeaux, Halmosné szül. Petitjean, Solya, Sales, L'Hermite és Gara László; a francia szöveg átnézését francia írókra bízánk, de átnézné azokat Sauvageot és Gyergyai is. [...] Könyvenként a fordítás költsége 100.000-120.000 francia frank volna. [...]

2) Itt létem alatt került döntő állapotba a Sorbonne-on felállítandó magyar chargé de cours- és lektor állásának ügye. Az előbbire Sauvageot, az utóbbira Gyergyai Albert vállalkoznék. A dolog lényegében rendben van, csupán gyors megvalósítása húzódik a Sorbonne-on uralkodó kedvezőtlen magyar hangulat miatt. Beszéltem Károlyi követ úrral, és ő Taitgen helyettes

⁵⁰³ Illyés Gyula levele Mihályfi Ernőnek. Párizs, 1947. augusztus 23. 2 f. gépirat. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY013.

külgügyminiszternél, valamint Auriol köztársasági elnöknel első bemutatkozásakor megemlítette a dolgot, átadta az erre vonatkozó memorandumot, és ígéretet kapott arra, hogy a magyar tanítás még ebben az évben megindulhat a Sorbonne-on. Kérem tehát Miniszter Úr intézkedését, hogy a lektori javadalmazás költsége (a román lektor jövedelme havi 50.000 frank) költségvetésileg biztosítassék és gondoskodás történjék a Sorbonne-on szervezendő egyetemi magyar intézet könyvtárának felállításáról is.

A Párizsi Magyar Intézetben tervezett magyar képzőművészeti kiállítás támogatására is kérte Illyés Ortutayt:

4) Az Institut Hongrois november folyamán a magyar képzőművészeti ösztöndíjasok műveiből kiállítást tervez Bartha László, Duray Tibor, Szalay Lajos, Szentiványi Lajos és a Rómából erre az alkalomra átjövendő Eösze András részvételével. Arra kérem, hogy nevezetteknek személyenként három havi további itt tartózkodásukra 40.000 francia frankot biztosítani szíveskedjék kivéve Eösze Andrást, aki számára 15.000 frank és útiköltség (Róma-Párizs) elégséges volna. A kiállítást az Intézet a Quai d'Orsay kulturális osztályával együttesen, illetve annak támogatásával rendezi meg, így a mi költségünk tulajdonképpen csak a keretek beszerzésére, illetve bérlése volna. A kiállítás költségeinek fedezésében Miniszter Úr elvi hozzájárulását kérem, hogy Lelkes a Quai d'Orsay megfelelő osztályával az ügyet megbeszélhesse.

5) Itt hívom fel Miniszter Úr figyelmét Szalay Lajos személyére. A Párizsban élő magyar művészek között jelenleg kétségtelenül ő vívta ki a legtöbb elismerést. Igen nehéz körülmények között él. Egy időleges segély kivételével soha még magyar ösztöndíjat nem kapott. Véleményem szerint igen érdemes arra, hogy ilyenben sürgősen részesüljön, hogy művészi munkáját folytathassa.

A Párizsi Magyar Intézetbe tervezett kiállítás nem valósult meg, Ósze András nem jutott el Párizsba.⁵⁰⁴ Az 1946-ban Párizsba utazott Szalay Lajos sem kapott magyar ösztöndíjat, s mivel az UNESCO-ösztöndíj nem volt elég megélhetésre, 1948-ban Dél-Amerikába emigrált.⁵⁰⁵

1947 szeptemberében Trolliet többször beszámolt a Párizsban tartózkodó Illyésnek a *Présence* következő számainak munkálatairól, az Ortutayval kötendő egyezmény alakulásáról, kikérte Illyés véleményét az új borítótervről. Illyés intézkedését kérte párizsi íróknak a szerkesztőbizottságba való felkérésében:

Je vous serais reconnaissant de bien vouloir toucher, si possible, à Paris, Albert Camus, Jean Paulhan et Paul Eluard, et leur demander confirmation de leur accord en ce qui concerne leur

⁵⁰⁴ TŰSKÉS 1998, 37–38.

⁵⁰⁵ SÜMEGI 2000, 337.

adhésion au comité de la revue. M. Gyergyai m'avait fait part de leur acceptation de principe, et je n'ai pas voulu les relancer jusqu'ici à ce sujet. Je me suis borné à écrire à Paulhan que je lui donnerais sous peu de plus amples renseignements sur Présence. Ces trois écrivains peuvent être atteints au siège des éditions Gallimard, rue Sébastien-Bottin, maison dont vous êtes vous-même un auteur. [...] Si vous n'avez pas la possibilité de toucher MM. Paulhan, Camus et Eluard, je leur écrirai moi-même sous peu. Je crains que leur collaboration ne soit pas très nombreuse au début (et Eluard, me dit-on, est malade), mais leur appui à Paris est très important pour la revue.⁵⁰⁶

Trollet október végi levele szerint azt a tájékoztatást kapta, hogy a magyar minisztérium a lapszámhoz szükséges összeget átutalta, de az 1948-ra tervezett hat szám teljes költségvetésének csak a kétharmadát, s az összeg nem érkezett meg Bernbe. Ezután több új költségvetés készült, valamint fennmaradt Trollet terve az 1948/1-es lapszámra a rovatok megnevezésével és számos beérkezett írással. A magyar irodalmi jelenlét csak sommásan van jelölve: az első számnál „Auteur hongrois, nouvelle ou essai” azaz magyar szerző, novella vagy esszé, a további számoknál: „Radnóti et divers auteurs hongrois” azaz Radnóti Miklós és különböző magyar szerzők. Ekkor 80 szöveges oldallal és 8-12 reklámdallal számolt. A 80 szöveges oldalt két részre osztotta a szerkesztő: az első 60 oldalra szépirodalmat (novella, vers, esszé), a további 20-ra kritikákat (beszámolókat, jegyzeteket) szánt. Trollet és Kristóffy 1948. januári levelei február végére – március elejére ígértek az első lapszám megjelenését. Február végén Sötér letétként utalta át a szükséges összeget,⁵⁰⁷ de ahhoz Bernben még június végén sem tudtak hozzáférni.

Az 1947. őszi párizsi tartózkodásáról Ortutaynak december 1-én Genfből írt beszámolójában Illyés számos témát érint, például a „Külgügyminisztérium és a Kultuszminisztérium külföldi

⁵⁰⁶ „Hálás lennék, ha felvenné a kapcsolatot Párizsban Albert Camus-vel, Jean Paulhannal és Paul Eluard-ral, és megkérné őket, erősítsék meg részvételüket a szerkesztő bizottságban. Gyergyai úr jelezte nekem, hogy elvben elfogadták a felkérést, és eddig nem akartam felvetni ezt a témát. Csak Paulhannak írtam, hogy hamarosan több információt adok a Présence-ről. Ezt a három író elérheti a Gallimard Kiadó székhelyén (Sebastien-Bottin utca), amelynek ön is a szerzője. [...] Ha nincs lehetősége beszélni Paulhannal, Camus-vel és Eluard-ral, hamarosan írok nekik. Attól tartok, hogy kezdetben nem túl sokat fognak együttműködni velünk (és Eluard, amint hallom, beteg), de párizsi támogatásuk nagyon fontos a folyóirat számára.” Gilbert Trollet levele Illyés Gyulának. Genf, 1947. október 13. 1 f. gépirat fejléces levélpapíron. Feladó: UNION INTERNATIONALE DE RADIODIFFUSION (U.I.R.) GENÈVE (Siège Social) Centre International - 37. Quai Wilson GENÈVE. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY025.

⁵⁰⁷ „Szíves tudomásul értesítem a Követséget, hogy a Présence c. folyóirat magyar vonatkozású közleményeinek megjelenetésével kapcsolatosan felmerülő költségekre 11.790.- forintnak megfelelő svájci frankot a követség címére – elszámolás kötelezettségével – egyidejűleg átutaltam. Az összeget kérem letétként kezelni, a felhasználása iránt külön történik intézkedés.” Sötér István levele a Berni Magyar Követségnek és másolatban Illyés Gyulának. Budapest, 1948. február 26. 1 f. gépirat fejléces levélpapíron. Feladó: V., Hold-u.16. 243.872/1948.X.szám. Címzés: Magyar Követségnek, Bern. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY060, IGY061.

szerveinek Franciaországi együttműködését” és a genfi Magyar Könyvtár megoldatlan anyagi ügyét.⁵⁰⁸ Javasolta többek között: 1. „a Franciaországban élő nagyszámú magyarság francia nevelésben részesült, igen sokszor egyetemet végzett gyermekei” közül „évente legalább 10-15 ilyen francia műveltségű, rendszerint francia állampolgárságú, de legtöbbször magyarul már alig tudó főiskolai hallgatót egy-két évre Magyarországra” hívni; 2. Elismerés adományozását olyan Párizsban élő magyaroknak, „akik külföldön a magyar névnek igen nagy megbecsülést szereztek, akik magyarságukhoz mindig erősen ragaszkodtak, de hazuról a megbecsülésnek soha semmi látható jelét nem kapták. Úgy éreztem, igen jól esnék nekik, ha ilyenben végre részük lehetne. Nem tudom, nem volna e helyes ezeknek valami kitüntetést vagy legalább elismerő iratot juttatni. Gondolok elsősorban Harsányi Tibor zeneszerzőre, Csáky József és Beöthy István képzőművészekre, Blattner Gézára, a francia pantomim egyik legfőbb irányítójára, Gara Lászlóra”. E javaslataiból akkor semmi nem valósult meg.

Irodalomtörténeti szempontból a beszámoló legfontosabb témája a franciára lefordítandó és megjelentetendő magyar művek kérdése. A hagyatékban fennmaradt két – egy kéziratos és egy gépiratos –, 1947. november 15-i dátumú könyvlistán szereplő könyveket Illyés a Párizsi Magyar Intézetnek szándékozott küldetni. Ezek azok a magyar irodalmi művek, amelyek francia nyelvű kiadását Illyés megfontolásra javasolta a bizottságnak, amint az Ortutaynak december 1-én írt beszámolójából kiderül. A levél felsorolja azt a hét művet, amelyek franciára fordítását a bizottság elhatározta és a fordítók elvállalták; két további műnek már kész francia fordításáról is beszámolt. A fordítások minőségének megítélését Sauvageot vállalta. A fordítókkal kötendő szerződés megfogalmazása 1948 januárjában kezdődött.

A Genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár sorsa megpecsételődött ezekben a hónapokban. Sőtér István felháborodott levelet írt Kristóffy Tamásnak 1947 decemberében, felszólítva a könyvtár vezetését, hogy a minisztérium hivatalos kiküldöttein kívül senkit ne szállásoljon el a könyvtár helyiségeiben. Válaszában Kristóffy Tamás pontosan felsorolja, kik, mikor, mennyi időre kaptak szállást, s egyben jelzi, a könyvtár fenntartására átutalt összeg elégtelen a feladatok ellátására: pontos, tételes kimutatást küld a könyvtár bevételeiről és kiadásairól. 1948 márciusától a könyvtár kénytelen volt szüneteltetni munkáját, majd októberben kultúrpolitikai és gazdasági megfontolásokból Ortutay Gyula felszámolta az intézményt.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Illyés Gyula levele Ortutay Gyulának. Genf, 1947. december 1. 5 f. gépirat fejléces levélpapíron tintaírású javításokkal. Van 5 f. gépirat másolati példány is javítások és aláírás nélkül. Feladó: BIBLIOTHÈQUE HONGROISE GENÈVE 4, rue Munier Romilly. GENÈVE. Lelőhely: magántulajdon; további példánya: MOL XIX-I-1-e-151-1 t.-243 273-1947 (Magyar Országos Levéltár, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya). Eredeti, géppel írt tisztaírás. Közölve: FRHU20 IGY032.

⁵⁰⁹ Dokumentumok a könyvtárról: MNL-OL XIX-I-1-e-150, 151. KERESZTES 2008.

Trolliet Illyésnek írt utolsó, 1948 decemberében kelt levelében megköszönte a folyóirat munkálataiban való részvételt:

Il y a longtemps déjà que je me proposais de vous écrire quelques lignes, pour vous remercier, entre autres choses, d'avoir contribué amicalement à régler à l'amiable la question de la revue, ce dont je vous suis gré. Je n'ai toutefois pas abandonné complètement ce projet de reprise, et je pense que nous ferons une nouvelle tentative l'an prochain, avec le concours d'un petit groupe d'amis.⁵¹⁰

Reményét fejezte ki, hogy legalább valamilyen alapszinten kapcsolatban maradhatnak (« maintenir le minimum de contacts »). Megemlítette Illyés új darbjának színházi sikerét, amelyről Hubaytól hallott. Ez a *Lélekbúvár* c. darab 1948. november 13-i bemutatója volt a Magyar Színházban Budapesten.

Összegezve a két év eseményeit megállapítható, hogy Illyés javaslataiból és törekvéseiből kevés valósult meg. Az 1947 őszén a hazai politikai változás során Illyés felemás helyzetbe került. A magyar hivatalos szervek egyetértéssel fogadták javaslatait, szinte teljes felhatalmazást kapott a tárgyalásra és a döntéshozatalra, de 1948 elején kihátráltak mögüle és ezt nyíltan nem írták le. A magyar irodalmi életről folyamatosan beszámoló folyóirat terve nem valósult meg, a *Présence* kiadását Sötér István megghiúsította. Sötér természetesen csak a kéz volt ebben a bonyolult folyamatban, de nem ő volt a kezdet működtetője. A folyóiratra szánt összeg sorsáról nincs további információ. Sikertelenül egy francia író Magyarországra hívni: Paul Éluard 1948 őszén Magyarországon járt, és néhány napot Illyéséknél is töltött Tihanyban.⁵¹¹

Mi lett annak a kilenc könyvnek a sorsa, amelyek francia fordítása már készen volt vagy készítését elhatározták 1947 második felében? 1947. augusztus 28. és december 1. között a kiválasztott művek listája több változáson ment keresztül:

Az 1947. augusztus 28-i állapot:

Móricz Zsigmond: A boldog ember és Rózsa Sándor

Kassák Lajos: Egy ember életének első 3 kötete

Tersánszky Jenő: Kakuk Marci egy kötetbe vont részei

⁵¹⁰ „Már régóta készültem néhány sort írni, hogy köszönetet mondjak Önnek többek között azért, mert hozzájárult a folyóirat kérdésének békés rendezéséhez, amiért hálás vagyok. Ugyanakkor nem mondtam le teljesen a folyóirat-újraindítási projektről, és úgy gondolom, hogy jövőre újabb kísérletet fogunk tenni egy kis baráti társaság segítségével.” Gilbert Trolliet levele Illyés Gyulának. Genf, 1948. december 20. 1 f. gépirat, fejléces levélpapíron, borítékkal. Feladó: UNION INTERNATIONALE DE RADIODIFFUSION (U.I.R.) (Siège Social) Centre International - 37. Quai Wilson GENÈVE 29, quai des Bergues. Címzés: Monsieur Jules Illyés Csejtej-utca, 2 Budapest. III Hongrie. Lelőhely: magántulajdon. Közölve: FRHU20 IGY045.

⁵¹¹ Amikor Éluard néhány napot Tihanyban töltött, Illyéséknél volt ugyan egész nap, de nem náluk szállt meg, hanem vagy a „partizán-szabadságharcos” üdülőben (ma Garda Hotel), vagy az újságíró üdülőben szállásolták el. ILLYÉS–REISMANN, 1962; ILLYÉS 1983; SZÁVAI 2007; GRADVOHL 1990, 38.

Ligeti Lajos: Sárga Istenek, sárga emberek

Szabolcsi Bence: A magyar zene története az eredettől Bartókig

A 1947. december 1-i állapot:

Móricz Zsigmond: Boldog Ember – ford. Roger Richard

Kassák Lajos: Egy ember élete című könyvének első három kötete – ford. Georges Villa és André Prudhommeaux

Ligeti Lajos: Sárga Emberek, Sárga Istenek – ford. Polyák Ilona

Tersánszky Jenő: Kakuk Marcijának első három kötete vagy annak a szerző engedélyével való rövidített változata – ford. Madame Petitjean

Lukács György tanulmányainak egy kötetni gyűjteménye – ford. Dobossy László és L'Hermite

Babits Mihály: Halál Fiai – ford. Just Béla és Armand Minard

Kiadásra vár Madách Ember Tragédiája és Kosztolányi novellás kötete.

Összevetve a két jegyzéket jól látszik, hogy a szépirodalmi művek sora kiegészült Babits regényével, a tudományos műnél pedig csere történt: Szabolcsi Bence zenetörténeti műve helyett a bizottság Lukács György tanulmányainak kiadása mellett döntött.

Mi valósult meg a hat mű tervezett francia fordításából? Móricz Zsigmond: *A boldog ember c.* regényét Kassai György fordításában a Corvina adta ki 1960-ban; Kassák Lajos: *Egy ember élete c.* regénye 3. részét *Vagabondages* címmel Roger Richard fordításában a Corvina adta ki 1972-ben. Tersánszky Józsi Jenő: *Kakuk Marciját* Roger Richard fordításában ugyancsak a Corvina adta ki 1968-ban. Ligeti Lajos: *Sárga istenek, sárga emberek c.* útleírása és Babits Mihály: *Halálfiai c.* regényéből egy részlet jelent meg Bajomi Lázár Endre fordításában 1965-ben.⁵¹² Lukács Györgynek jelent meg könyve franciául 1948 után, de ez nem azonosítható a listában szereplő tanulmánykötettel. Tehát az Illyés által javasolt művek fele megjelent franciául a következő húsz-huszonöt évben.

Kiderült 1947 végére, hogy van két jó fordítás kiadásra kész állapotban. De vajon ki készítette Madách Imre *Az ember tragédiájának* és Kosztolányi novelláinak fordítását? A fordítót nem nevezik meg az 1946–1948 közötti dokumentumok. Feltehetőleg mindkettőt Roger Richard, Sauvageot tanítványa készítette: a Madách-mű 1960-ban, a Kosztolányi-kötet 1967-ben jelent meg a Corvina Kiadónál. A feltételezés mellett szól, hogy 1947. március 11-én a párizsi rádió francia nyelvű műsorában „Magyarország lelke” címmel félórás programot sugárzott Magyarországról és a magyar kultúráról, mely az első ilyen témájú program volt.⁵¹³ Az adást

⁵¹² STAUDER–VARGA 1998, 278.

⁵¹³ KECSKÉS 2013, 635.

Aurélien Sauvageot állította össze, aki Roger Richard-ral, mint *Az ember tragédiája* francia fordítójával beszélgetett a magyar irodalom és a magyar nyelv értékeiről.

A dokumentumegyüttesből néhány, az eseményekhez lazábban kapcsolódó információra is fény derül. Úti beszámolóiban Illyés kiemelte, hogy három, Párizsban élő magyar írótól – Gyomai Imre, Gara László és Németh Andor – sok támogatást kapott a munkájához. Rajtuk kívül még Fejtő Ferencet és Lelkes Istvánt javasolta a könyvkiadó bizottság tagjai közé választani.

Illyés Gyula Gilbert Trolliet-nak írt és Lausanne-ban őrzött három leveléből az utolsó 1963. december közepén kelt. Ebből kitűnik, hogy az 1948 végén megszakadt kapcsolatukat felújították az 1960-as évek elején, s személyesen is találkoztak Genfben, Illyés több hónapos nyugat-európai útja során.

Összességében megállapítható, hogy Illyés 1946–1948 között végzett francia vonatkozású kultúrdiplomáciai tevékenysége közvetlenül látszólag kevés konkrét eredményt hozott. Utazásai során felelevenítette számos 1920-as években keletkezett kapcsolatát, amelyeket aztán másfél évtizedig nem tudott ápolni, s csak az 1960-as években sikerült újra felélesztenie ezeket. A franciára fordításra javasolt művek többsége némi időbeli késéssel ugyan, de napvilágot látott. Egész tanulmányt érdemelne, hogy milyen magyar műveket tartott a bizottság alkalmasnak arra, hogy a francia érdeklődést a magyar irodalom és kultúra iránt megnyissa nem hazai vezérléssel, hanem a legjobb francia kiadók és írók bevonásával. Illyés szerepet játszott a Sorbonne-on létesítendő Magyar Intézet előkészítésében. Tevékenységével jelentős mértékben hozzájárult Magyarország II. világháború utáni kulturális elszigeteltségének csökkentéséhez.

„Gyermekei a könyvei voltak.”⁵¹⁴ Rab Gusztáv munkássága 1950 és 1963 között

Rab Gusztáv neve ma többnyire ismeretlen a magyar nagyközönség előtt, az irodalomtörténészek közül is csupán kevesen tudnak róla. Megtalálható ugyan az életrajzi és irodalmi lexikonokban,⁵¹⁵ de az irodalomtörténeti kézikönyvek szűkszavúan, hibás adatokkal vagy egyáltalán nem említik munkásságát (1–2. kép).⁵¹⁶ A Párizstól nyugatra, 80 km-re lévő Dreux-ben 1963 januárjában elhunyt író hagyatékát testvére, Rohoska Ilona az ottani redemptorista kolostor könyvtárában helyezte el két bőröndben és egy kartondobozban. Miután ezt az intézményt összevonták a párizsi rendházzal, Rab irodalmi hagyatékát ott őrizték tovább, míg végül 2012-ben François Gautier atya átadta a párizsi Magyar Intézet igazgatójának, Ablonczy Balázsnak, aki továbbította azt a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. A tíz doboznyi anyagból hét a regény- és novella-kéziratokat, három a levelezést tartalmazza.⁵¹⁷ A hagyaték legértékesebb része hét regény magyar nyelvű kiadatlan kézírata, melyekből eddig kettőt sikerült sajtó alá rendeznem.

A magyar irodalomtörténeti kutatás Rab munkásságának eddig csak a második világháború végéig tartó, első szakaszát tárgyalta, amelyben szerelmi, lélektani témájú elbeszéléseket és történelmi regényeket írt olvasmányos stílusban.⁵¹⁸ Az 1949-ben szilenciumra ítélt írót ezt követően a társadalmi kérdések és a vallás történelmi szerepe foglalkoztatta, művei középpontjába többnyire a kitelepített családok sorsát és a magyar szenteket állította. Tanulmányomban bemutatom a hagyatékban őrzött magyar nyelvű regénykéziratokat keletkezésük feltételezhető sorrendjében, röviden ismertetem a művek tartalmát és a hozzájuk kapcsolódó, mellettük található dokumentumokat. Fő célom Rab regényírói módszerének vizsgálata, a keletkezés és a megjelent művek kiadástörténetének feltárása. A regények elemzése és az összevetés az idegen nyelvű változatokkal egy másik tanulmány feladata lesz.

I. Életút

⁵¹⁴ Az idézet forrása: BERKI 1963.

⁵¹⁵ MÉL 1982, 455; ÚMIL 1994, 1669; NAGY 2000, 809; ÚMÉL 2004, 512–513.

⁵¹⁶ BÉLÁDI–POMOGÁTS–RÓNAY 1986, 67.

⁵¹⁷ PIM Kt, Gynsz: 2013/27.

⁵¹⁸ Rab Gusztáv levele Békés Gellérthez, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM Kt, Rab Gusztáv-hagyaték. VÁRKONYI 1942, 522–523. Az utóbbi tíz évben Major Zoltán történész, levéltáros foglalkozott érdemben Rab 1945 előtti munkásságával. MAJOR 2009; MAJOR 2012.

Rohoska József Gusztáv 1901. május 14-én született Sárospatakon.⁵¹⁹ Édesapja, Rohoska József (Kunhegyes, 1871–Budapest, 1938) a sárospataki Református Kollégiumban vallásbölcsezetet és újszövetségi kánontörténetet tanított.⁵²⁰ Édesanyja Peremartoni Nagy Borbála (Sárospatak, 1880–Budapest, 1972). Gusztáv volt a legidősebb gyermekük, hat testvére született.

1920-ban Budapestre költözve jogot tanult, majd 1923-ban abbahagyta egyetemi tanulmányait. Ekkor vette fel a Rab Gusztáv írói, ill. újságírói nevet. Regényírással még Sárospatakon kezdett el foglalkozni: *Mocsárláz* című első regényét folytatásokban közölte a *Nyugat*, s 1922-ben megnyerte vele az Atheneum Kiadó első díját, már Rab Gusztáv néven.⁵²¹ 1923-ban elhelyezkedett a politikai, tudományos, művészeti radikalizmust képviselő *Világ* című napilapnál.⁵²² A kezdő riporterből pár év alatt neves újságíró lett. 1926-ban a *Világ* megszűnése után átkerült a Rákóczi úti nagy lapvállalkozáshoz: *Az Est*-lapokhoz.⁵²³ Volt bűnügyi riporter, parlamenti tudósító, színházi kritikus, külföldi tudósító, emellett jelentős szerkesztői és vezércikkírói munkát végzett. Többször utazott Franciaországba *Az Est* különleges tudósítójaként, úgynevezett utazó főriportereként: repülőgépen oda küldte a lapja, ahol éppen történt valami Európában.⁵²⁴ Az Újságírók Nemzetközi Szervezete 1933-ban Budapesten tartott kongresszusának egyik szervezője volt.

Az 1930-as évek második felében felesége, Herz Gizella ösztönzésére, akivel 1936-ban kötött házasságot, felhagyott az újságírással, hogy legyen ideje szépírói tevékenységet folytatni. Írásai jelentek meg a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Idők* című képes hetilapban,⁵²⁵ melynek főmunkatársa lett. Amikor 1938-ban megjelent a *Mentont ajánlanám* című regénye, a kritikusok meglepődtek.⁵²⁶ Szerkesztőtársa, Stella Adorján így írt róla:

Rab Gusztáv ugyanis délelőttjét a szerkesztőségben tölti, délután a követségeket látogatja, este a pártkörök vendége. Ezenkívül mindenütt megfordul, ahol a politikát főzik: parlamentben, főrendiházban, minisztériumokban, sőt még vidéki kortesgyűléseken is. Ha hozzávesszük még azt is, hogy Rab Gusztáv szenvedélyes utazó, aki szereti a világot járni, akkor igazán rejtély, hogy mikor van ideje ilyen nagyterjedelmű regényt írni.⁵²⁷

⁵¹⁹ Az életrajz adatainak fő forrása Rab Gusztáv 1962 decemberéből származó önéletrajza, valamint testvérének, Rohoska Ilonának 1969. szeptember 25-én írt feljegyzése. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. Az önéletrajzot itt közöltem: TÜSKÉS 2018a.

⁵²⁰ DIENES–UGRAI 2013, 137.; KOVÁCS–TAKÁCS 2014, 157.

⁵²¹ BALASSA 1923; RNL 1927, 761; PN 1923.

⁵²² Pl.: RAB 1926.

⁵²³ Pl.: RAB 1936a; RAB 1936b; RAB 1934; RAB 1930.

⁵²⁴ AE 1935.

⁵²⁵ Pl. RAB 1938a; RAB 1944a; RAB 1944b.

⁵²⁶ Néhány kritika: BODÓ 1938; Zs. J. 1938; B. Gy. 1938.

⁵²⁷ STELLA 1938; KOZOCSA 1938.

Ez a regénye több nyelven megjelent, Olaszországban különösen nagy sikert aratott. Ettől kezdve a második világháború végéig a következő regényei jelentek meg magyar, német, svéd és olasz nyelven: *Diana társadalma*, *Belvedere*, *Rokonok és ismerősök*, *Miért Dániel?*, *Keleti pályaudvar*, *Éji lepke* és *Mennyei avatás*.⁵²⁸ Regényeit az Új Idők – Singer és Wolfner kiadó adta ki. A magyar közönség körében az 1940-ben megjelent *Belvedere* című regénye volt a legnépszerűbb, melynek történeti háttérét az 1938-as közép-európai események – a müncheni egyezmény, Csehszlovákia felosztása és a magyarlakta területek visszacsatolása – alkották.⁵²⁹ Kritikus körökben a *Rokonok és ismerősök* és a *Miért Dániel?* című regényei keltettek feltűnést.⁵³⁰ Rab mintának tekintette Flaubert regényeit és főként a *Bovarynét*, amelynek felkereste helyszíneit, és cikket írt róla 1929-ben.⁵³¹ Flaubert eszközeiből sokat átvett és alkalmazott regényeiben.

Az *Est* című lap 1939-es megszűnése után Rab szerkesztőként dolgozott az újonnan alapított *Pest* című napilapnál. Az Új Idők Kiadót a második világháború után felszámolták, és összes raktáron lévő könyvét megsemmisítették vagy külföldre eladták, a könyvárusi forgalomból kivonták. Rab Gusztáv a második világháború után is az *Új Idők* című képes hetilapnál dolgozott, amelyet ekkor már Fodor József és Kassák Lajos szerkesztett.⁵³² Bár felajánlották neki egy napilap szerkesztői állását azzal a kikötéssel, hogy lépjen be a Kommunista Pártba, ő ezt nem vállalta. A *Pest* című lapnál betöltött politikai rovatvezetői szerepe és a *Belvedere* című regénye miatt – amelyet a fasiszta könyvek listájára tettek,⁵³³ majd onnan törölve zúzdába vittek – 1945 júliusában Rabot elfogták a németekkel való együttműködés alapos gyanúja miatt.⁵³⁴ Ügyét november 15-én tárgyalták, és öt évre eltiltották az újságírástól.⁵³⁵ 1949-ben kizárták a Magyar Írók Szövetségéből. Kéziratban maradt *Flórián* című regénye, melynek kiadására nem kerülhetett sor.⁵³⁶ Mivel nem volt híve az új politikai rendszernek, 1949 júniusától nem folytathatott újságírói tevékenységet. Utolsó cikkei a *Magyar Nemzet*ben jelentek meg 1949 első hónapjaiban.⁵³⁷ Írásait folyamatosan politikai támadások érték, „letelt ugyanis az a kíméleti

⁵²⁸ Interjú a *Diana társadalma* c. regényének megjelenése kapcsán: C. SZEMERE 1939. Néhány kritika: SZÉKELY 1939; B. R. 1944.

⁵²⁹ Néhány kritika: GALAMBOS GRUBER 1940; F. Gy. 1940; HUSZÁR 1940.

⁵³⁰ Néhány kritika: BENEDEK 1942; TÓTH 1943; HUNYADY 1941.

⁵³¹ RAB 1929a.

⁵³² RAB 1946; RAB 1947a; RAB 1947b.

⁵³³ V 1945a; MAGYAR 1945; V 1946.

⁵³⁴ KN 1945.

⁵³⁵ V 1945b.

⁵³⁶ Ez a regény nincs meg a hagyatékban.

⁵³⁷ RAB 1948; RAB 1949a; RAB 1949b; RAB 1949c; RAB 1949d; RAB 1949e; RAB 1949f; RAB 1949g.

és várakozási idő, amely alatt legalább egy Sztalinért lelkesedő írásművel állást kellett volna foglalnom a népi demokrácia mellett”.⁵³⁸

Munkásságának az 1949-ig tartó első korszakát később visszatekintve „egyenetlen”-nek ítélte. Fenyő Miksának 1962-ben így írt erről:

...írói működésem, amely szeszélyes időrendben a *Nyugatban* megjelent első regényemet követte, nem váltotta be sem a *Nyugat*, sem a magam reményeit, legalább is nem olyan mértékben, ahogy azt a Vilmos császár-úton és az Arany János-utcában képzeltük.⁵³⁹

1949–1956 között a Keleti Főcsatorna építkezésén földmérőként dolgozott. Pár év alatt geodéziai technikus, brigádvezető lett, s mérnöki munkát végzett. A csatorna építéséhez szükséges földmérésekhez kitelepített nőket és férfiakat vett fel munkásnak. Ignotus Pálnak így írt erről az időszakról 1960-ban:

Harta, Akasztó, Kunszentmiklós, Bugyi, Sári, Nádudvar, Hajdúböszörmény, Dedőhát, Pródi-puszta, Hortobágy, Polgár, Tiszagyulaháza, Tiszacsege... és még egy sereg tanya, falu, rombadőlt urasági kastély voltak állomásai életemnek. Mai szemmel és mai helyzetemből tekintve, jól jártam. Sokkal rosszabbul is történhetett volna! [...] a Senkiföldjén mértem a földet, kevés tudással és gyakorlattal, mert akkor még nem végeztem el sem az első-, sem a felsőfokú geodéziai tanfolyamot, kezdő földmérőcske voltam...⁵⁴⁰

Ezen időszakra esik titkos katolizálása. Áttérésének körülményeiről így írt Békés Gellértnek:⁵⁴¹

Apai és anyai ágon régi református papi családból származom, annak a liberális protestantizmusnak emlőin nevelkedtem, amely szövetkezett a XIX. század atheista filozófiai irányzataival és a marxizmuson át a leninizmushoz vezetett. 1952-ben Hajdúnánáson egy este bezárt templomban, ahol csak egy szál gyertya égett az oltáron

⁵³⁸ Rab Gusztáv levele Gácsér Imrének, Chaudon, 1959. máj. 30. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵³⁹ Rab Gusztáv levele Fenyő Miksának, Dreux, 1962. jan. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁴⁰ Rab Gusztáv levele Ignotus Pálnak, Dreux, 1960. dec. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁴¹ Másoknak is írt Rab a katolizálásáról: 1. Rab Gusztáv levele Gácsér Imrének, Chaudon, 1959. máj. 30. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. „Protestáns papi családból származom, református teológiai tanár volt az apám és anyai nagyapám, az úgynevezett liberális protestantizmus képviselői, amely utat nyitott az elvallástalanodásnak, a hitetlenségnek, majd az istentelenségnek. Ez a meggyőződés vallási kérdések felé terelte érdeklődésemet, 1952-ben titokban Hajdúnánáson katolikus lettem.” 2. Rab Gusztáv levele Lucien Corosinek, Dreux, 1959. jún. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. „Je suis devenu arpenteur et géomètre dans la „puszta”, fameux désert hongrois, pendant sept ans. Entre temps comme descendant d’une famille calviniste je suis arrivé à la constatation que le soi-disant protestantisme libéral a préparé la chemin pour le déchristianisme, l’incroyance, l’athée et j’ai converti en secret parmi mille dangers dans un petit village de la „puszta”, Hajdúnánás. Clandestinement j’ai écrit deux romans: *Voyage dans le bleu* [...] et *Sainte Optique*, roman philosophique qui traite le problème du miracle.”

és odakint egy öreg parasztasszony örködött, visszatértem a keresztvízhez. Nem sokkal később, éjszakánként titokban, megírtam *Szent Optika* című regényemet.⁵⁴²

Ebből az alkalomból, hogy személyes kapcsolat támadt köztünk, nem hallgathatom el, hogy mit jelentett számomra, földmérőként télen-nyáron a hortobágyi pusztában, a Szentírás remek magyar fordítása. Engedje meg, hogy hálás köszönetet mondjak és szívből gratuláljak. (A barna kötésű könyvet, nem sokkal az Egyházba való visszatérésem után, annak a „Tiszapócsnak” kis szőke káplánjától kaptam ajándékba, amelyről regényemben beszélek.)⁵⁴³

Az algériai Oran-ban élő A. Tóth József lazarista misszióspappal folytatott levelezéséből kiderül, hogy Rab katolizálásában dr. Tajti Lajos tiszapolgári esperes-plébános is szerepet játszott.⁵⁴⁴

A sok lelki és testi szenvedés aláásta Rab egészségét, orvosa eltiltotta a geodéziai tevékenységtől, és leszázalékoltatta. Második felesége, Kochanovszky Olga tüdőbajos volt (3. kép), s Mátraházán tüdőműtéten esett át. 1949 és 1956 között az asztalfiókja számára Rab két regényt írt: a *Szent Optika* címűt a három kassai vértanúról, az *Utazás az ismeretlenbe* címűt az 1950–1951-ben Budapestről és máshonnan tanyákra és falvakba kitelepített emberek sorsáról.

Hogy Rab pontosan hol dolgozott és kikkel tartott kapcsolatot, arra egy forrást találtam: Rab egyik unokahuga, Rohoska Erzsébet ajándékként 2018-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumba került három levél, amelyet Kodolányi János írt Balatonakarattyáról „Rohoska Gusztávnak, a Vizért kirendeltség vezetőjének” Karcagra 1955. augusztus és 1956. február között. A három levél feltehetően egy nagyobb levelezés töredéke. Rab és a nála két évvel idősebb Kodolányi bizonyosan ismerték egymást az 1920-as évektől kezdve. Rab például kritikát írt Kodolányi *Két leányarc* című, 1929-ben megjelent regényéről Az *Est* című lapban.⁵⁴⁵ Kodolányi baráti levelei mindkét író elszigeteltségéről tanúskodnak. Kodolányi négy éve nem mozdult ki balatonakarattyai házából, *Végrendelet* című darabját ugyan játsszák vidéki színházak, de rádióközvetítése megghiúsul, jól fogyó *Éltek, ahogy tudtak* című novelláskötetének újrakiadása sem valósul meg.⁵⁴⁶ Az 1950–1956 között a Tiszántúlon földmérőként dolgozó Rab pedig még

⁵⁴² Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁴³ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁴⁴ „Dr. Tajti Lajos, a polgári esperes-plébános tudatta velem, hogy Dreux-ben él. Magam Polgáron születtem 1916-ban. [...] A Tajti Főtisztelendő úr jelezte, hogy az ön katolizálásában neki is volt némi szerepe.” A. Tóth József levele Rab Gusztávnak, Oran, 1960. jan. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁴⁵ RAB 1929b.

⁵⁴⁶ Ld. KODOLÁNYI 2000.

levélben sem mer írni aktuális írói tevékenységéről, az *Utazás az ismeretlenbe* és a *Szent Optika* című két elkészült regényéről, és a Magvető kiadóval való tárgyalásairól.

Az első fennmaradt, 1955. augusztus 27-i levelet utána küldték Rabnak Karcagról Tiszapolgárra:⁵⁴⁷

Kedves Guszti

jólesik, hogy gondoltál rám. Nem írhattam előbb, igen sok a dolgom, a ház is tele volt, fiamék⁵⁴⁸ nyaraltak itt, ma utaznak. Látom, emlékszel azokra az időkre, amikor fiatalok s erősek voltunk, de tán nem is tudtuk. Örülnék, ha részletesebben is beszámolnál életedről, sorsodról, munkádról, terveidről. – Mi mindnyájan megvagyunk többé-kevésbé egészségesen, sok munka közepette. Barátaim javarészával változatlanul szoros kapcsolatban vagyok,⁵⁴⁹ persze, sok elhullott, sok ellenségemmé vált,⁵⁵⁰ de ez nem baj. Az itteni csendben, békében sokat tanultam és írtam, bár kevés kézzelfogható eredménnyel. De ez sem baj. Napjaim meglehetősen időtlenül folynak s csak az évszakok jelzik múlásukat. Örömeim szerények, de bőségesek. (Fák, virágok, gyümölcsök, felhők s néha egy-egy kedves látogató, beszélgetés bor mellett.) Pesten négy év óta egyszer jártam, tavasszal, nem vonz oda semmi. Mikor ott éltem, akkor is vidéki voltam. Hát most csak ennyit. Szeretettel öllelek. K. János

Ennek a levélnek az az előzménye, hogy Szabó Lőrinc megírta Kodolányi Jánosnak Rab címét, és kérte, írjon neki pár sort:

Három első Móricz-émlékezésedet olvastam. Most, hogy nem vagyok otthon, nem lesz, aki megvegye a soron levőt. Figyelmeztettem rájuk egy Walkür-előadáson Tóth Aladárt is... Szeretettel gondol Rád. – Ugyanúgy Rab Guszti, sőt az ő megnyugtatóra kérlek, légy szíves, írj neki – ha többet nem, pár sort –, hogy megkaptad-e egy már régebbi levelét. Derék fiúvá komolyodott, megbízható munkás, valami félmérnöki vizsgát tett. Címe: Rohoska Gusztáv, Karcag, a „Vizért” kirendeltség vezetője, Madarasi út 23.⁵⁵¹

Kodolányi második levele 1955. december 22-én kelt.⁵⁵²

Kedves Gusztim,

⁵⁴⁷ 1 f. gépiratos levelezőlap autográf tintaírású aláírással. Címzés: Rohoska Gusztáv a „Vizért.” kirend. vezetője <Karcag Madarasi út 23.> utána Tiszapolgár. Lelőhely: PIM Kézirattár Rab Gusztáv-hagyaték, Rohoska Erzsébet ajándéka 2018 májusában.

⁵⁴⁸ **fiamék:** ifj. Kodolányi János (1922–2008) néprajztudós.

⁵⁴⁹ **Barátaim javarészával változatlanul szoros kapcsolatban vagyok:** erről ld. TÜSKÉS 1999, 219–222.

⁵⁵⁰ **Sok ellenségemmé vált:** ZIMÁNDI 2017, 125.

⁵⁵¹ Szabó Lőrinc levele Kodolányi Jánosnak 1955. július 30-án. KODOLÁNYI 2002, 291.

⁵⁵² 1 f. gépiratos levelezőlap autográf tintaírású aláírással Címzés: Rohoska (Rab) Gusztáv Karcag Madarasi út 23. Lelőhely: PIM Kézirattár Rab Gusztáv-hagyaték, Rohoska Erzsébet ajándéka 2018 májusában.

nincs itthon levélboríték, hát csak így, röviden köszönöm meg szép leveledet s kívánok boldog ünnepet, szerencsés Ujévet. Jó egészséget, jó munkát, békességet. Bővebben írok, ha lesz boríték. Addig annyit, hogy megvagyunk sok nehézség, gond közepette, nagy csendben és magányosságban. Egészségem nem a legjobb. Munkakedvem nincs.⁵⁵³ Télen így szokott ez lenni. Változatosság annyi, hogy Pécssett jártam darabom próbáin,⁵⁵⁴ az erkölcsi siker igen nagy, az előadás remek, de pénzről eddig mitsem hallottam. Regényem⁵⁵⁵ s a Móricz-émlékek⁵⁵⁶ megjelenése is sok huzavonával jár. Mindezt unom. Egyetlen vigaszom, hogy jó két hónap múlva meg kell jönnie a tavasznak. – Te azonban ne várj, hanem írd megint mindenről! Nagy örömmel olvasom leveleidet. – Feleséged kezét csókolom, Téged öllelek. János

A harmadik, az eddigieknél jóval hosszabb levelet Kodolányi 1956. február 1-én írta, amiben beszámol aktuális munkáiról, és érdeklődik Rab iránt.⁵⁵⁷

Kedves Gusztim,

rossz napok, hetek jártak rám képtelen voltam Neked írni. Csak olyan leveleket írtam, amelyek okvetlenül szükségesek voltak ügyeim előmozdítására, vagy a kátyúból való kiemelésére. [...] Feleségednek hálás köszönet a borítékokért. Bizony, nem sokat használtam el belőlük. [...] Voltaképpen nem is tudom, hol vagy s hogy vagy mostanság. Írtad, foglalkozásodból kiestél, de azt nem, mivel kívánsz foglalkozni s hol van a szállásod. Vaktában írok Karcagra, tán megkapod ott helyben, vagy utánad küldik. Aféle palackposta ez, tán kifogod a tengerből.

Továbbá azt sem tudom, kenyérkereső foglalkozásod mellett mi a fődolgod. Mit írsz, milyen kérdések izgatnak, mit alkottál s mik a terveid. Pedig tudhatnád, mindez nagyon érdekel. Nem is értem, miért nem kísérled meg a megjelenést. Téged nem üldöztek, nem akartak elpusztítani, nem zártak ki a társadalomból, mint annakidején engem, bizonyára

⁵⁵³ **Munkakedvem nincs:** Kodolányi levele Zimándi Pius Istvánnak 1956. január 20-án ZIMÁNDI 2017, 131.: „És folyvást biztatnak, írjak új művet, akármekkora, írjam úgy, ahogy jólesik, és bízzak a derék, irántam is, más írók iránt is oly szolgálatkész kiadóknál. Bízzak a Pártban, hiszen minden támogatást megad az íróknak. Írjak sorozatot korunkról, mint Balzac. Írjak drámát, állítsam színpadra korunk égető kérdéseit. Dolgozzak, dolgozzak... Hát dolgozzék a fene!”

⁵⁵⁴ **Pécssett jártam darabom próbáin:** az 1930-as évek második felében írt Végrendelet c. társadalmi drámáját először a Belvárosi Színházban 1939-ben mutatták be. 1955 őszén részt vett Pécsen a fölújított darab próbáin, pécsi tartózkodása idején Kodolányi Várkonyi Nándornál lakott, a bemutató 1955. december 3-án volt. N–O 1955; CSÜRÖS 1987–1988, 122; TÜSKÉS 2001, 129.

⁵⁵⁵ **Regényem:** KODOLÁNYI 1956.

⁵⁵⁶ **Móricz-émlékek:** Móricz Zsigmondról szóló visszaemlékezését Utóhang címmel több folytatásban a Dunántúl című folyóirat közölte. **Kodolányi János: Utóhang. Emlékeim Móricz Zsigmondról = Dunántúl, 10–19–20. sz.;** TÜSKÉS 2001, 129; TÜSKÉS 2006. A Magvető kiadó szándékozott könyvként is megjelentetni, de ez nem valósult meg. **Dunántúli Napló 12. évf. (1955. december 4.)/285. szám, 3.**

⁵⁵⁷ 1 f. gépirat autográf tintairású aláírással + boríték Címzés: Rohoska Rab Gusztáv Karcag (Hajdu m.) Madarasi út 23. Lelőhely: PIM Kézirattár Rab Gusztáv-hagyaték, Rohoska Erzsébet ajándéka 2018 májusában.

könnyebb lett volna megszólalnod. Hát persze, nem kellett volna éppen *Mentont ajánlanod*⁵⁵⁸ az embereknek, valamit azonban ajánlhattál volna az írói és emberi tisztesség határain belül, azaz nem kellett volna szajhává lenned, mint annyian lettek. Ha pedig merőben ellentétes a világszemléleted a divatossal, írhattál volna a *Vigiliába*. Úgy érzem, ehhez nem kellett volna semmiféle antipáthiát legyőznöd Magadban. Írj erről részletesen, azaz: milyen kérdések foglalkoztatnak, mit írsz és hogyan írsz, mit tervezel.

Azt sem tudom, kiről milyen híreid vannak. Németh Lászlóról, Illyésről, Erdélyiről, Sinkáról, továbbá festőkről, szobrászokról s más eféle ámokfutókról. Ezért pletykákkal nem is szolgálok, nem szeretnék ismert esetekkel úntatni.

Ezzel most be is fejezem soraimat, abban a reményben, hogy megkapod őket s hogy jó egészségben kapod meg kedves Feleségeddel együtt. Írj megint. Nagy szeretettel gondolkodom rátok s melengetem magamban a reményt, hogy idő kinyíltával meglátogatsz s megiszunk egy pohár bort a fa alatt. Feleségednek csókolom a kezét, Téged öllelek.

K. János

A Kodolányi-hagyatékban őrzött Rab Gusztáv-levelek megtekintésére eddig nem kaptam engedélyt.⁵⁵⁹ A három Kodolányi-levél jelentősége más és más a két író szempontjából: Kodolányit kiterjedt levelezés kötötte a külvilághoz Akarattyán. Számos levelezése fennmaradt az 1950-es évekből, jól ismert Várkonyi Nándorral, Szabó Lőrincsel, Szabó Istvánnal, Nyerges Pállal és Zimándi Pius Istvánnal való levelezése.⁵⁶⁰ Rab Gusztáv szempontjából az a levelek jelentősége, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába Franciaországból hazakerült hagyaték kizárólag 1958 januárja, azaz az író és felesége Franciaországba való kiutazása utáni leveleket tartalmaz, az 1950-es évek közepéről egyelőre csak ez a három hozzá írt levél vált hozzáférhetővé.

Rab két regény kéziratát vitte magával 1958-ban Franciaországba, miután francia barátja, Robert Squarciafichi, a „Le Cap Estel Hotel” tulajdonosa (Ezè Bord de Mer) meghívta őt feleségével együtt baráti látogatásra.⁵⁶¹ Felesége ösztönzésére fogadták el a meghívást, és Bölöni György támogatásával kaptak útlevelet. 1958. január végén hagyták el Magyarországot. A hagyatékban fennmaradt Rab 1958. január 8-án kelt, a Magyar Nemzeti Banknak tett

⁵⁵⁸ **Mentont ajánlanod:** RAB 1938b.

⁵⁵⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond 201.

⁵⁶⁰ CSÜRÖS 1999; KODOLÁNYI 2000; KODOLÁNYI 2002; KODOLÁNYI 2017; ZIMÁNDI 2017.

⁵⁶¹ Robert Squarciafichi meghívólevele Rab Gusztávnak, Cap-Estel, 1957. febr. 9. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

bejelentése, miszerint magával visz egy „Sauvageot francia-magyar és magyar-francia szótárt, saját tulajdona, két kötet, cél: tanulmányi cél, írói foglalkozás, értéke 250 Ft”.

Két fő ok miatt maradtak végleg Franciaországban: egyrészt a Flammarion kiadó vállalta a kitelepített emberekről írt regényének kiadását, másrészt felesége, Olga rákos betegen kórházba került. Ekkor már nem a Riviérán, hanem Chaudonban laktak egy másik francia barát, Jean Chitry nyaralójában. Innen került Olga a pár km-rel Párizshoz közelebb eső dreux-i kórházba. A dreux-i Redemptorista Missziós intézet házfőnöke, Père Danet teológiai professzor a súlyos betegek kórházi látogatása során megismerte és megkedvelte Rabot és feleségét. A több mint két és fél hónapig haldokló Olgát naponta meglátogatta, ellátta lelki vigasszal a mélyen vallásos asszonyt. Rab Gusztávot ugyanakkor erősen lefoglalta megélhetésük előteremtése, kenyérkereseti munkája. Az Amerika Hangja rádióadó kulturális munkatársaként dolgozott: a *Voice of America* számára írt és szalagra mondott havi néhány cikk szerény, de állandó jövedelmet hozott számára. A francia irodalommal, művészettel és kultúrával kapcsolatos tudósításokat küldött a rádiónak, melyek gépiratban ugyancsak megtalálhatók a hagyatékban.⁵⁶² Emellett igyekezett elbeszéléseit francia, német, svéd és olasz nyelvre lefordítva közölni. Az *Utazás az ismeretlenbe* c. regényének megjelenés alatt lévő francia változata miatt gyakran utazott Párizsba. Danet atya meghívta, hogy költözzön be a kolostor egyik vendégszobájába. 1959. május 14-étől lakott ott, így naponta többször is meglátogathatta feleségét, aki június 8-án halt meg, és a dreux-i temetőben temették el két nappal később (4–5. kép).⁵⁶³

Rab életkörülményein – lakhatás, orvosi ellátás – többen próbáltak javítani, így például a Magyar Menekültügyi Iroda (Comité des Réfugiés Hongrois, Gácsér Imre, Esterházy Lujza) szociális gondozói, a Catholic Relief Service – National Catholic Welfare Conference (John B. McCloskey) és Dajkovich István (Casablanca). Bolváry Géza (München) felvetette Rab regényei megfilmesítésének ötletét, amihez Rab elküldte neki négy regénye – az *Éji lepke*, a *Mentont ajánlanám*, a *Diana társadalma* és a *Szent Optika* – filmvázlatát.⁵⁶⁴ A négy közül Bolváry a *Mentont ajánlanám* címűt gondolta a legmegvalósíthatóbbnak. „A *Szent Optika* mint

⁵⁶² A 100 éves „Nyomorultak”, Párisi irodalmi vegyes, 100 éves Herczeg Ferenc, Katolikus hét 1962, Egyetemi decentralizálás, A Delacroix-év, Chénier, Új városok, Turista Akadémia, Romano Guardini Párisban, A francia falu átalakulása, Montherlant, Párisi vegyes, Lajos Fülöp emlékiratai, A francia anya, Vegyes, Plon, Teilhard de Chardin, Francia folyóiratok, Tárlatok, „Amerika 62”, Két új akadémikus, Gerhart Hauptmann, Alagutak, A reverredna, a százéves pap miséje és egyebek, Tisserant bíboros, Malraux és a műemlék, Szaharai történelemelőtti képek, Proust kéziratok (Beszámoló a Société des amis de Marcel Proust et des amis de Combray tavaszi összejeveteléről), Francia gépkocsiipar, „Humanizált” városok.

⁵⁶³ A Dreux-i temető jegyzőkönyvei szerint a tizenöt évre megváltásott sírból a lejárát után egy-két évvel „Rohoska Rab Olga 50 ans née Kochanousky” földi maradványait exhumálták, és tömegsírhoz helyezték.

⁵⁶⁴ Rab Gusztáv levele Bolváry Gézának, Chaudon, 1958. nov. 11. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

kosztümfilm igen drága produkció és mint vallásos film nem számíthat a publikum minden rétegének érdeklődésére.”⁵⁶⁵

Anyagi helyzetének javítására Rab több helyen próbált álláshoz jutni. Így például a Radiodiffusion-Télévision Française magyar szekciójánál (Section Hongrie) Rezek Román és Bolgár László segítette, a Fédération Internationale des Journalistes et Écrivains du Tourisme részéről Adorján Andor támogatta. Adorján az 1920-as évektől élt Franciaországban újságíróként és műfordítóként. 1928-tól a Lucien Vogel által alapított *VU* és *LU* című párizsi hetilapok belső munkatársa volt Gara Lászlóval együtt. A második világháború után az *Édition du Bateau Ivre* kiadót vezette. Tanácsokkal és kapcsolatokkal folyamatosan segítette Rabot regényeinek és novelláinak idegen nyelvekre fordításában. Amikor Rab francia fordítót keresett, Adorján hívta fel figyelmét Gara Lászlóra:

Ajánlanám azonban, hogy rám való hivatkozással írjon Gara Lászlónak, akit hírből talán ismer is. Címe: 29, rue Surcouf, Párizs, 9eme. Gara elsőrendű fordító, ráadásul író is, akinek igen kitűnő, humoros regénye jelent meg a bujdosó életről, az itteni német megszállás idején. Gara annak idején a numerus clausus miatt volt kénytelen kivándorolni ide, mindig igen tisztességes embernek ismertem, ráadásul igen talentumos is. Vele bizonyára nem lesz csalódása. [...] Gara moralitásaért teljes mértékben vállalom a felelősséget. Ha tehát jó fordítóra van szüksége: két kézzel kapjon rajta.⁵⁶⁶

Gara László valóban segített Rabnak a francia fordítók keresésében és az írások elhelyezésében francia lapoknál, valamint a könyvkiadókkal folytatott tárgyalásban. Ugyancsak Adorján javasolta Rabnak a német közlést:

Egy másik dolog, amire szeretném felhívni figyelmét, hogy németre sokkal könnyebben talál fordítót, mint franciára. A *Basler Nachrichten*-ben (Basel, Dufourstrasse 40) gyakran találok magyar novellákat, tárca gyanánt. Részint egy Stefan Klein, részint egy Josef Kalmar van megadva mint fordító. [...] Hasonlóképpen, úgy hiszem Münchenben, él egy Podmaniczky báró, aki szintén fordít németre magyar belletrisztikai munkákat. Ha a *Free Europe*-hoz fordul, bizonyára akad ott valaki barátja, vagy ismerőse, aki útba igazíthatja.⁵⁶⁷

Franciaországba érkezésük után Rab felvette a kapcsolatot több régi barátjával, például Jean Cocteau-val:

⁵⁶⁵ Bolváry Géza levele Rab Gusztávnak, München, 1958. nov. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁶⁶ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. szept. 21. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁶⁷ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. okt. 12. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Mon cher Gusztav Rab, Hélas votre bonne lettre arrive lorsque je quitte la côte. Dès mon retour je me renseignerai pour savoir si vous êtes toujours dans ce merveilleux Cap-Estel. Votre Jean Cocteau⁵⁶⁸

Nem található több levél Cocteau-tól a hagyatékban, de ez bizonyítja, hogy az 1930-as években ismerték egymást és találkoztak.

Levelezett az 1926-ban Olaszországban letelepedett Balla Ignác költővel, akitől novellái és regényei olaszországi megjelenése ügyében kért segítséget. A nyugat-európai irodalmi és kiadói élet útvesztőiben főként Adorján segítette Rabot, akivel rendszeresen levezett. A hagyaték Adorján összesen hetvenhat levelét őrzi, amelyekben számos tanácsot adott az immár 75 éves újságíró:

jómagam igen-igen megöregedtem, egészségi állapotom is sok kívánni valót hagy hátra. [...] Szóval, mint látja, igen komolyan készülök fel rá, felsőbb osztályba lépni: testemet testálván a földnek, lelkemet az égnek, ahonnan is a pokolba leszek utasítva, nagy örömömrre, mert legalább ott a sok régi pajtásommal kerülök össze, holott az égben alig találkoznék közülük csak eggyel is. Talán csak Szomory Dezsővel, meg igen-igen esetleg Szép Ernővel. Szomoryval, ha az istent is sikerült volna becsapnia, Széppel meg no mert igazán a leglelkesebben igazán naiv volt.⁵⁶⁹

Az Utazás az ismeretlenbe francia kiadásának hírére így reagált Adorján:

Mondhatom, hogy amit itt elért, szinte fel se mérhető. Tudnia kell ugyanis, hogy az itteni kiadóknál a magyar könyv, a magyar író egyáltalán nem számíthat nagy gráciára. Még a legjobbaink művei se váltak itt be soha, Jókai Mórtól Móricz Zsigmondig és Márai-ig. Heltai egyetlen könyve jelent meg franciául, többé soha se akadt a továbbiakra kiadó. A *Pál utcai fiúkat* én fordítottam, Stock adta ki, 25 év kellett hozzá, hogy elfogyjon belőle 4000 példány. Márai *Zendülők*-je itt nagy irodalmi siker volt, ma is raktáron a kiadás fele, nincs senki, aki a további műveire reflektálna. Így volt a *Sárarannyal*, így Zilahy regényeivel. Hogy maga most ezt a rég betonba öntött balvélelmet most mégis áttörte, nagy dolog. Az írása értékét is bizonyító tény.⁵⁷⁰

A magyarországi barátok közül is többekkel tartotta a kapcsolatot Rab. Meg akarta hívni Gyergyai Albertet a Société des Amis de Marcel Proust et de Combray-be előadást tartani 1961-ben, de ez Gyergyai óvatossága miatt akkor nem valósult meg. Passuth Lászlóval 1959–1960-

⁵⁶⁸ „Kedves Rab Gusztávom, sajnós a levele akkor érkezik, amikor éppen elhagyom a tengerpartot. Amint visszatérek, érdeklődni fogok, hogy még mindig a gyönyörű Cap-Estelben van-e. Jean Cocteau” Jean Cocteau levele Rab Gusztávnak, St Jean Cap-Ferrat, 1958. febr. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁶⁹ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. febr. 27. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁷⁰ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1959. ápr. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

ban levelezett, főként műveik francia fordításának és megjelentetésének nehézségeiről. A Nyugat-Európában élő művészek közül többekkel felvette a kapcsolatot, például Bálint Endrével.⁵⁷¹ De Gaulle kulturális minisztere, André Malraux támogatásával Dreux városa 1959 őszen kiutalt Rabnak egy lakást (7bis Rue du Capucins, Dreux, E-et-L), de kapcsolata megmaradt a redemptorista szerzetesekkel is.⁵⁷²

A kitelepítettekről írt, *Utazás az ismeretlenbe* című regénye erősen rövidítve megjelent Párizsban 1959-ben *Voyage dans le bleu* címmel a Flammarion kiadónál, és valamivel teljesebb változatban Londonban és New Yorkban 1960-ban *Journey into the Blue* címmel a Sidgwick & Jackson, illetve a Pantheon Books kiadónál. A német kiadás (*Fahrt in's Blau*, Benziger Verlag, Zürich–Köln) kevésbé, a holland jobban sikerült. Az idegen nyelvű kiadások alapján csak pontatlan képet alkothatunk a magyar eredetiről. Több kísérletet tett Rab az eredeti magyar változat kiadására – sikertelenül. Többek között Fenyő Miksától kért segítséget,⁵⁷³ aki azonban az elolvasásánál többre nem vállalkozott:

Bár megszűntem olvasni-írni is – regényedet szívesen elolvasom, feltéve hogy gépen van írva. (A múzeumoknál sem azt nézem, hogy van-e Leonardo-ja, hanem hogy van-e liftje.) Szóval küldjed, ha abban az önámításban élsz, hogy véleményem számodra jelenthet valamit.⁵⁷⁴

Ugyancsak próbálkozott a magyar emigráció legnagyobb könyvkiadójánál, az Amerikai Magyar Kiadónál (Köln, Fenyvessy Jeromos), de a zsúfolt kiadói program miatt nem tudták elfogadni műveit.⁵⁷⁵

A regény francia kiadása bizonyos ismertséget hozott Rab számára, számos napi- és hetilappal kapcsolatba került, mint pl. a *Les Echos* gazdasági napilappal (szerk. Emile Servan-Schreiber), és a *L'Express* (szerk. M. Erwald) című napilappal. Rab több nyugat-európai televízióban és rádióban szerepelt: 1959. július 6-án például a „Paris-Télé”-ben Jacques Chabanne mutatta be az író és regényét. Ezt követte két kisregényének – *Un jour à Budapest* és a *Le Rapid de Paris*

⁵⁷¹ Bálint Endre levele Rab Gusztávnak, dátum nélkül, a levél tartalma alapján 1962-ben íródott. Bálint Endre 1957 és 1961 közötti párizsi éveiről ld. TÜSKÉS 2015.

⁵⁷² Ld. a Rab Gusztáv és a Kulturális Minisztérium (Ministre d'État Affaires Culturelles) közötti levelezés, 1959–1962. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁷³ Rab Gusztáv levele Fenyő Miksának, Dreux, 1962. jan. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁷⁴ Fenyő Miksa levele Rab Gusztávnak, New York, 1962. jan. 31. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁷⁵ „Kedves Rab Úr! Szíves sorait megkaptam és köszönöm. Jól esik hallani egy magyar testvér sikereit az európai könyvpiacra. Csak így tovább! Lassan, lépésekben előre, a magyarság szolgálatában, igazán szívemből kívánom. Ami azonban könyveinek magyar nyelvű kiadását illeti, sajnos nem tudok pozitív választ adni. Az Amerikai Magyar Kiadó, mint a magyar emigráció legnagyobb könyvkiadója, évekre el van látva kéziratokkal. Kiadási programunk pedig 1960 végéig készen van. Képteleneleg vagyunk tehát valami újat elfogadni, mert belátható időn belül alig kerülhet sor a kiadására, éppen a nagy megterhelés miatt. Jobb lenne, ha Rab Úr más s talán kisebb emigráns kiadónál próbálkozna, ahol nincs annyi munka.” Fenyvessy Jeromos levele Rab Gusztávnak, Köln, 1958. okt. 28. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

– a megjelenése. Bede István a Radio Free Europe adásaiban ismertette Rab regényeit. Előadásokat tartott, többek között 1962. december 6-án a száz éves Herczeg Ferencről az Institut Catholique-ban a Párizsi Magyar Katolikus Misszió Baráti Köre szervezésében.⁵⁷⁶ Az előadás szövegét elküldte a római *Katolikus Szemlének*, amely közölte az 1963-as első számban.⁵⁷⁷

Az *Utazás az ismeretlenbe* francia megjelenése után Rab felvette a kapcsolatot két római kiadóval: Pásztor Lajossal az Anonymus Magyar Kiadószerkezethozetnél és Békés Gellérttel az Actio Catholicánál. A *Katolikus Szemle* több regényéből közölt részletet, és könyveiről kritikát jelentetett meg.⁵⁷⁸ Az *Utazás az ismeretlenbe* new york-i kiadásának segítségével Rabnak „sikerült az amerikai frontot áttörni”.⁵⁷⁹ Regényeiről számos kritika jelent meg.

Újabb regényeivel (*Szent Optika; A verebek; Patak rózsája*) több francia könyvkiadónál próbálkozott (Librairie Stock, André Bay; Éditions Robert Laffont; Éditions Gallimard; Éditions du Seuil, Michel Chodkiewicz; Éditions Albin Michel; Desclée de Brouwe & Cie), de sikertelenül. Sokat írt, köztük a *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című regényt, amelyet angol fordításban kiadtak Londonban. A *Sabaria* 1963 őszén jelent meg és a francia kiadás is folyamatban volt, de írója ezt már nem érte meg, mert 1963. január 4-én hajnalban „szívszélhűdésben” meghalt.⁵⁸⁰ Temetése január 9-én volt a dreux-i temetőben (6–7. kép).⁵⁸¹ Hat testvére közül Rohoska Ilona gondozta a hagyatékát, aki a temetésére ugyan nem tudott elmenni, de Danet atya meghívására 1963. szeptember elejétől Dreux-ben tartózkodott hat hétig, és elkezdte rendezni a kéziratokat. 1965 nyarán ismét elutazott Dreux-be, hogy a hagyatékából Magyarországra hozzon némely részeket. A kéziratokból egyet-egyet, köztük a *Sabaria* c. regényét, és Rab már megjelent könyveiből egy-egy példányt hazahozott, de azokat a ferihegyi repülőtér vámtisztje elvette tőle, és továbbította a Pénzügyminisztérium illetékes Vámhivatalához. Onnan a politikai rendőrségre, majd a Markó utcai bíróságra kerültek a kéziratok és a könyvek. A bíróság több havi vizsgálat után mindet elkobozta politikai izgatás alapos gyanújával.⁵⁸²

II. Rab munkásságának második szakasza

⁵⁷⁶ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1962. dec. 5. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁷⁷ RAB 1963.

⁵⁷⁸ TÓTH 1960; RAB 1962a.

⁵⁷⁹ Rab Gusztáv levele Balla Ignácnak, Dreux, 1961. nov. 15. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁸⁰ Nekrológok: BERKI 1963; ÜE 1963.

⁵⁸¹ A Dreux-i temető jegyzőkönyvei szerint a tizenöt évre megváltásott sírból a lejárát után egy-két évvel Rab földi maradványait exhumálták, és tömegsírhoz helyezték.

⁵⁸² Rohoska Ilona 1969. szeptember 25-én írt feljegyzése. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

A Magyarországról kéziratban magával vitt két regényen kívül hat kisregény tartozik Rab munkásságának eddig lényegében ismeretlen második szakaszába. A témaválasztásban, az írás folyamatában és a megjelenésben ketten segítik tanácsokkal: a már említett Adorján Andor és François Bourdeau redemptorista szerzetes.

Adorján így írt Rabnak a megírásra felvetett témákról:

A témák, amiket felsorolt, egytől egyig kitűnőknek látszanak. De nem kell magának mondanom, milyen szakadék tátonghat a téma és a mű között. Meg aztán egy másik megjegyzés is kikíváncozik belőlem: a francia publikum nem nagyon kedveli a háborús témákat, a náci-dúlásról se szívesen hallanak itt az emberek. Az 1956-iki eseményeknek itt nagy visszhangja volt, az érzésekben is, még pedig azért, ami heroikus örültség volt a budapesti eseményekben, ami megható gyerekesség volt bennük (mint annak idején a gyermekek keresztes háborújában), meg talán azért is, mert remélték, az orosz csizmák újabb dülása ártani fog az itteni kommunista párt varázsának és presztízsének. Meg aztán a franciák maguk is romantikus lelkek, tetszik nekik, minden ami „csoda”, vagy amit csak csoda árán lehet elérni... Arról nem is szólva, hogy az áldozatok számára való gyűjtés, (aminek fele mindig a gyűjtők zsebébe sikkad) itt egy igen virágzó és adómentes ipar.⁵⁸³

François Bourdeau a dreux-i redemptorista kolostorban élt Rab Gusztáv franciaországi tartózkodása idején, majd 1970-től a párizsi közösség tagja volt először mint apát, majd mint provinciális.⁵⁸⁴ Így vallott Rabbal való barátságáról az író halála után testvéreinek írt levelében: Közelről kísértem figyelemmel utolsó műveinek létrejöttét, segítettem francia tartalmi kivonatuk elkészítésében és én ajánlottam neki bizonyos részleteket. Mélységes humanizmus jellemezte írásait, egyfajta egybecsengő kedvesség és finom irónia, ami megvédte mindenféle túlzástól.⁵⁸⁵

II. 1. *Szinai kódex – Utazás az ismeretlenbe*

A regény cselekménye 1951–1952-ben játszódik: Az ötvennyolc éves Balázs Ákost, volt abaújkéri birtokost és kormányfőtanácsost kitelepítik Budapesti házából Tiszapócsra, ahova csak néhány bútort és a kutyáját viheti magával. Az állandó lakhelyül kijelölt településre mintegy százötven kitelepítettel együtt érkezik, akik sokféle társadalmi rétegből származnak a

⁵⁸³ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1958. okt. 1. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁸⁴ Tanított a párizsi, az abidgean-i és az elefántcsontparti Katolikus Intézetben. Köszönöm az adatokat François Gautier atyának. (2018. március 1-én kelt leveléből.)

⁵⁸⁵ ŰE 1963.

Mester utcai iparostól kezdve a Magyar Tudományos Akadémia lepidopterológusán⁵⁸⁶ és az Afrika-vadászon át egy hercegig. „Bacsóné Boldog Birodalmában” házakban, putrikban, ólakban szállásolják el a családosan vagy egyedül érkezőket. Az orvhalászon, rőzsézésen vagy más büntetlen rajtakapott, kitelepített embereket pénzbírsággal sújtják, és aki nem tud vagy nem hajlandó fizetni, azt a Hortobágyra viszik ledolgozni a büntetést, majd telepesként otthagyják.

A regény néhány részlete Rab korábbi műveiből már ismert motívumra épül.⁵⁸⁷ A főszereplő, Balázs Ákos szerelmi történetének magját Rab megírta a *Mentont ajánlanám* című regényében, majd egy tárcában 1949-ben, *Teréz* címmel.⁵⁸⁸

Flaubert eszközeiből többet is alkalmazott a regényben, így például a valós és fiktív helységnevek együttes használatát: a valóságban létező Ohat-Pusztakőcson szállnak le a vonatról a kitelepítettek, de kijelölt szállásuk, Tiszapócs, kitalált helységnév.

A regénynek négy azonos szövegű gépirata található a hagyatékban: egy 803 lap (k₁) és három 594 (k₂) lap terjedelmű példány: a szövegük megegyezik, csak más sortávval gépelték őket. A 803 lapos példány jelentős, ceruzával jelölt rövidítéseket tartalmaz; az egyik idegen nyelvű fordítás ennek alapján készült. Az 594 lapos gépirat egyik példánya (k_{2a}) hiányos: a dosszié kéziratos rájegyzése szerint az „1–260. lapokat Kodály Edinburgban vagy Oxfordban elvesztette!”. Ez a csonka példány ugyancsak tartalmaz ceruzával jelölt rövidítéseket. A hagyatékban megtalálható ezen kívül a regény Berki Erzsébet által készített francia nyersfordításának 446 oldalas gépirata (k₃).⁵⁸⁹

A regény szereplői közül az esperesét bizonyosan dr. Tajti Lajos tiszapolgári esperesről mintázta Rab. Más szereplők azonosításához egy címet, névjegyeket tartalmazó borítékban lévő, „Cadavre vivants” [Élő hullák] című gépiratos feljegyzés adhat segítséget:

Ödön Mikecz, ancien ministre de Justice Tahitotfalu – Pest m. (Ancien Chef de Press)
István Haeffler, dernier Chef de Presse du cabinet Kallay, avant l’occupation allemande et l’arrestation du régent Horthy Dunaharaszti, Kossuth Lajos-utca 24
Imre Rakoczy, dernier Secrétaire Général du Conseil Militaire avant l’arrestation de Horthy, ancien Chef de Presse Budakalász, Kossuth Lajos-u. 64 Pest m.

Feltételezésem szerint Rab ismerhette e személyeket, és talán róluk mintázta néhány hősét. Így például Mikecz Ödön (1894–1965) ügyvéd, főispán, igazságügy-miniszter a Darányi-

⁵⁸⁶ Lepkész.

⁵⁸⁷ Több szereplő Rab korábbi regényeiből már ismert figura: *Mentont ajánlanám*, *Diana társadalma*, *Belvedere*, *Miért, Dániel?*, *Rokonok és ismerősök*, *Éji lepke*.

⁵⁸⁸ RAB 1949d.

⁵⁸⁹ A Párizsban élő Berki Erzsébet több francia kiadónak dolgozott Gara László közvetítésével.

kormányban, 1951-től 1953-ig Jászboldogházán volt kitelepítve.⁵⁹⁰ Haeffler István (1898–1962) újságírónak és Rákóczy Imre (1893–1969) jogász, politikus, lapszerkesztőnek feltehetően hasonló sors jutott.

A regény 1957 elején már bizonyosan kész volt, mert kéziratát Rab ekkor elvitte a Magvető kiadóhoz. Nemeskürty István így emlékezett vissza találkozásukra:

[...] az Új Idők olvasói által kedvelt, hajdan népszerű író: Rab Gusztáv felkeresett a Magvetőnél a kitelepítésekről írott, kiválóan magas színvonalú, saját korábbi életművéhez képest toronymagasan értékesebb regényével. Lelkendezve dicsértem a kéziratot, ámde egyetértettünk a szerzővel abban, hogy ez akkor, 1957 januárjában, kiadhatatlannak tűnik [...]⁵⁹¹

A regény francia és angol változatának elkészüléséről, megjelenéséről és recepciójából számos dokumentum maradt fenn a hagyatékban, főként újságkivágatok és levelek. A regény eredeti címe *Szinai kódex* volt, amelyet Rab a francia kiadás előtt több okból megváltoztatott. A „kék tájak”-ra való szövegbeli utalások adták az ötletet az új címhez. A müncheni Szabad Európa Rádió munkatársának, Bede Istvánnak erről így írt:

A regény címe drámai utazást jelent az ismeretlen, a megsemmisülés, a halál felé: 1951-ben így módon akarták elpusztítani az úgynevezett „belső ellenséget” Magyarországon. [...] Azok között, akiket utazásra ítélték „kék tájak felé”, ezerszámra voltak üzleteiktől és műhelyeiktől megfosztott kisemberek is, akiktől budapesti otthonaikat is elvették.⁵⁹²

A regény francia nyersfordítását készítő Berki Erzsébetnek pedig így vallott:

„Az én alakjaim javarészt Polgáron (népszerűen Tiszapolgáron) voltak, a falu, amelyet leírtam, legalább is az, de a típusok a legkülönbözőbb helyekről verődtek össze. Én 1952–53-ban földet mértem Polgáron, állásom kockáztatásával alkalmaztam munkára regényhőseimet.”⁵⁹³

A regény recepciója sokféle, a hagyatékban a nyomtatott kritikák újságkivágatai és magánlevelek egyaránt fennmaradtak. André Malraux Rabhoz írt levelében például elismerően reagált a regényre: „Votre livre est beau – et nécessaire: vous savez comme moi que l’art seul maintient dans la mémoire des hommes ce que vous avez voulu y maintenir.”⁵⁹⁴ Az 1919-től

⁵⁹⁰ 1938. március 9-től. 1945-ben letartóztatták, vizsgálati fogság után igazolták, de ügyvédi gyakorlatot nem folytathatott, nyugdíjat nem kapott. Alkalmi munkákat végzett. „Rab Gusztáv”, in MÉL 1982, 455.

⁵⁹¹ NEMESKÜRTY 1991, 69.

⁵⁹² Rab Gusztáv levele Bede Istvánnak, Dreux, 1959. júl. 8. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁹³ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁹⁴ „A könyve nagyon szép – és szükséges. Mindketten jól tudjuk, hogy egyedül a művészet képes fenntartani az emlékezetben azt, amit Ön fenntartani akart.” André Malraux levele Rab Gusztávnak, Paris, 1959. nov. 13. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Franciaországban élő újságíró, műfordító Adorján Andor a regény francia kiadását olvasva ezt írta Rabnak:

Az egész könyv kezdettől szinte mindvégig igen tetszett nekem, csak azt sajnáltam, hogy a harmadik rész talán kicsit elsietett, kicsit romantikus és ezáltal ellentétben van a két másik rész szigorú realizmusával, igazmondásával. Ez a befejező rész, a maga romantikájával, szinte kérdéssé teszi a két másik rész – tudom! – oly becsületes és hamisítatlan tanúságtételét. Legalább nekem ez a szubjektív érzésem, ami azonban persze lehet abszolút hamis. Egy kis stílus-törést érzek, ennyi az egész, de ez csak egy kompozicionális kifogás és nem érinti a regény egészét.⁵⁹⁵

Különleges politikai vonatkozása a francia recepciónak, hogy egy párizsi folyóirat, a liberális konzervatív, antifasiszta, rasszizmusellenes, de a gaullizmussal is szembenálló *Aux Écoutes* című hetilap 1959 novemberében felhívta de Gaulle köztársasági elnök figyelmét Rab művére azzal a kéréssel, hogy a Hruscsovval folytatandó tárgyalása (nov. 13.) előtt okvetlen olvassa el a könyvet. Az elnök állítólag elolvasta a regényt, és elismerő levelet írt Rabnak.⁵⁹⁶

Rab egyik közeli barátja, François Bourdeau redemptorista szerzetes egyik Rabnak írt leveléből kiderül, hogy 1960 elején felmerült a regény megfilmesítésének gondolata. Bourdeau a forgatókönyv elkészítéséhez és a szerződéshez tanácsokkal látta el Rabot:

[...] Après avoir joué le rôle du Cardinal Mindszenty (on dit que c'est à cette occasion qu'il s'est converti au catholicisme) il serait excellent qu'Alec Guinness accepte d'incarner Akos Balazs. Il le ferait magnifiquement... Un conseil: réservez-vous le droit de collaborer au scénario. Vous êtes un visuel. Beaucoup de pages de votre roman sont déjà cinématographiques. Laissez à un autre le dialogue, mais gardez le choix des personnages et des scènes. A mon avis il faudra garder la 1ère partie (2 séquences: Budapest et le voyage), la 3ème en entier et de la 2de ce qui est nécessaire pour comprendre la 3ème. Sans doute vous demanera-t-on quelques remaniements. Ainsi je pense que Kalman Por pourrait bien accompagner Balazs. Ou bien alors Balazs aurait un autre ami. La lecture des procès-verbaux par Mme Bacso doit être repensée: Il faut

⁵⁹⁵ Adorján Andor levele Rab Gusztávnak, Eaubonne, 1959. aug. 17. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁹⁶ De Gaulle és Rab levélváltását nem találtam meg a hagyatékban, viszont beszámol róla Rab Békés Gellértnek 1960. január 18-án írt levelében: „[...] felajánlom folyóiratuk számára szíves közlés céljából de Gaulle tábornokkal, a Francia Köztársaság elnökével folytatott levelezésemet, amelynek nyilvánosságra-hozatala, úgy érzem, magyar nemzeti érdek. Az Elnök levelét semmiképpen sem kívánom felhasználni a nemzetközi sajtóban reklám-célokra és ezért, kizárólag a magyar ügy szolgálatában, a *Katolikus Szemle* előkelő nyilvánosságát szeretném elnyerni.” Békés 1960. június 22-én írt leveléből kiderül, hogy a levélváltás nem jelent meg a *Katolikus Szemle*-ben, sem másutt: „Köszönettel visszaküldöm De Gaulle tábornok titkárának levelét. Természetesen már annak idején megértettem, hogy a kérdéses levél nem közölhető.” PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

garder Mme Windelband et le curé. Mais j'en parle comme si s'était déjà chose faite!
[...]⁵⁹⁷

II. 2. *Szent Optika*

A Mindszenty József bíborosnak ajánlott regény a fiktív kerettörténet szerint egy idős férfi örökösei által egy régi ládában megtalált, 1628-ból származó latin kézirat fordítása. A kézirat szerzője, Bod Máté sárospataki tanár leírja, hogy mi történt vele tíz évvel korábban Kassán 1619 szeptemberében, a harmincéves háború kezdetén, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem cseh protestánsokkal szövetkezett csapatai lerohanták a várost Rákóczy György generális vezérletével. Bod a generális barátja és bizalmasa, s a Kassán élő Zsófia nevű nénje kérésére megpróbálja protestáns hitre téríteni a három elfogott jezsuita papot, hogy megmentse az életüket. Az ékesszólás és a kontroverz teológia tanára, a *Fides Jesuitarum* szerzője, nem érti Grodecius, Chrysinus és Pongracius tiltakozását. Többszöri kísérlet után Bod magára hagyja a jezsuitákat, hogy újabb haladékot kérjen, de mire visszaér, a hajdúk megölik őket. Két nap múlva Bod a nénjével megkeresi a sírokat a Királyi Ház udvarán, s a szomszédos

⁵⁹⁷ „Miután eljátszotta Mindszenty bíboros szerepét (azt mondják, hogy ekkor fordult a katolicizmus felé) kiváló lenne, ha Alec Guinness vállalná, hogy megtestesíti Balázs Ákost. Nagyon jól alakítaná... Egy tanács: tartsa fenn magának a jogot a forgatókönyvben való együttműködésre. Ön vizuális alkat. Regényének sok oldala már filmes. Hagyja meg másnak a párbeszédet, de tartsa meg magának a karakterek és a jelenetek kiválasztását. Véleményem szerint meg kell őrizni az első részt (2 jelentsor: Budapest és az utazás), a harmadik jelentsort teljesen és a másodikból, ami szükséges a harmadik megértéséhez. Bizonyára fognak néhány átdolgozást kérni. Szóval úgy gondolom, hogy Pór Kálmán jól tudja kísérni Balázst. Vagy Balázsnak lenne egy másik barátja. A Bacsóné jegyzőkönyveinek olvasását át kell gondolni: meg kell tartani Windelbandét és a papot. De már úgy beszélek, mintha elintézett dolog lenne!” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1960. febr. 29. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték. A levélben említett Alec Guinness (1914–2000) a Bridget Boland (1913–1988) *The Prisoner* (A fogoly) című háromfelvonásos drámája nyomán Peter Glenville (1913–1996) rendezésében Angliában és Belgiumban forgatott, azonos című filmben alakította az 1949-ben elítélt Mindszenty József alakját. BOLAND 1956. A könyvből egyetlen példányt sem találtam magyarországi közgyűjteményben vagy antikvár forgalomban. A korabeli magyar sajtó érthető módon nem foglalkozott sem a könyvvel, sem a másfél órás mozifilmmel. A filmet először 2000-ben említi a magyar sajtóban egy rövid híradás Alec Guinness halála kapcsán: ÜE 2000 A filmről bemutatásának ötvenedik évfordulóján született hosszabb magyar ismertetés: KONCZ 2005. A filmet 2005-ben magyarul DVD-n kiadták. Az 1955-ös film nem nevezi meg a konkrét szereplőket és a helyszínt: egy meg nem nevezett kelet-európai országban, ahol a közelmúltban az ugyancsak nem megnevezett kommunista zsarnokság váltotta fel a náci uralmat, egy bíborost hamisan árulással vádolnak. A filmet nem engedték levetíteni sem a Cannes-i, sem a Velencei Filmfesztiválon kommunizmusellenessége miatt, de díjat kapott az International Catholic Office for Cinema-tól. A kihallgató – a bíboros egy régi társa, most kommunista – feladata, hogy meggyőzze őt egy nyilvános vallomástételről. Először a kihallgató nem halad célja elérésében, ami arra készteti a hatóságokat, hogy hamis bizonyítékokkal próbálják meggyőzni a bíborost. A bíboros könnyen elhárítja ezeket a kísérleteket, s ezzel megalázza az államügyszeket. A kihallgató alváshiányt, könyörtelen vallatást és a bíboros étkezési és alvási / ébresztési szokásainak szándékos megzavarását használja, hogy legyengítse őt. Végül azzal töri meg a bíboros akaratát, hogy megmutatja neki: önzésből és hiúságból lett pap, és azért, hogy elkerülje a gyermekkori szegénységét, nem pedig jóságból, erényből vagy jóindulatból, ahogy mindenki (magában a bíboros is) hitt. Annak érdekében, hogy megtisztítsa lelkét a bűntől, a bíboros minden hamis vádat bevall a koncepciók perben, és szabadon engedésekor néma, megzavarodott tömeggel találja magát szemben. A dráma és a film nem valóság-hű bemutatása sem Mindszenty bíboros személyének, sem a korszaknak. A mű alkotói elsősorban azt a hatalmi gépezetet mutatják be, amely alattomosabb, ugyanakkor sokkal „hatékonyabb”, mint a testi kínzás.

kápolnában különös jelenést látnak: a három jezsuita él. Bod ekkor megrendül, és egy évre megnémul. Később ismét hadba vonul, és az érsekújvári csatában találkozik Descartes-tal, aki szerint az emberi gondolkozás egyszer biztosan magyarázatot fog találni a rendkívüli jelenségre.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első az 1956-ra elkészült változat négy, 270 gépelt lap terjedelmű példányban (k_1), amiből három példány tiszta, javításoktól mentes (k_{1a-c}), a negyedik pedig autográf javításokat tartalmaz tintával írva (k_{1d}). A regény első, ideiglenes címe *Virtus purpurata* volt. A második változat a 216 lapos gépirat, mely öt példányban található a hagyatékban (k_2), s amely figyelembe veszi a korábbi gépirat kéziratos javításait. Az utolsó oldalon az „1960. június 15.” dátum olvasható. A gépiratok mellett a hagyatékban található egy, a három kassai vértanút ábrázoló újságkivágat és egy darabka „A kassai vértanúk ereklyéihez érintett szövetből”. Angol és francia fordítása nem készült a regénynek, mert az archaizáló nyelvezet miatt nem akadt vállalkozó a fordításra.⁵⁹⁸

A regény első olvasóiról így emlékszik Rab 1961-ben Békés Gellértnek írt első levelében:

1955-ben odaadtam a regényt olvasásra dr. Papp Imrének, a budapesti teológiai szeminárium akkori spirituálisának, aki nyári szabadságán a Balaton mellett tovább adta egy egyetemi tanárnak. Nevetve mesélte később Papp Imre, hogy barátja minden áron olvasni, látni akarja Bod Máté latin kéziratát és ő hiába próbálta meggyőzni róla, hogy ilyen kézirat nincs, az egész csak írói lelemény, a tudós nem akarta elhinni.⁵⁹⁹

Újabb levelében részletesen leírja a kiadás megghiúsulásának körülményeit:

Alig pár órája feladott levelem egy kis tévedését gyorsan kijavítom. Nem 1955-ben, hanem 1956 nyarán adtam oda a kéziratot dr. Papp Imrének, tehát a forradalom küszöbén. Csodálatosképpen egyetlen teológiai tévedést sem talált benne és az ő rábeszélésére léptem ki – azóta tudom, hogy nem egészen okos – passzivitásomból. Rábeszélte, hogy egy részletet ajánljak fel közlésre a *Vigiliá*-nak és a kéziratot tovább adta Ijjas Antalnak, az *Új Ember* és a *Vigilia* egyik főmunkatársának. Ijjastól nagyon lelkes levelet kaptam, Papp Imre meghívott mindkettőnket magához a szemináriumba, ott választott ki egy részletet Ijjas. A „moszkvai olvadás” olyan gyors volt, hogy az eszmecsere után felajánlottam kísérletképpen, hiszen komoly reményem a kiadásra nem volt, a *Magvető* nevű aránylag legszínvonalasabb állami könyvkiadónak a *Szent*

⁵⁹⁸ Rohoska Ilona feljegyzése a regénykéziratok mellett: „Az angol kiadónál is van példány, de a nyelvezetet nem tudják eredeti, klasszikus formában lefordítani. Ezért nem jelent meg eddig. 1963. IX. 26. Egy példányt elvittem M. Gara részére. 1963. X. 5.” PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁵⁹⁹ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

Optikát. Óriási meglepetésemre a regénykéziratot hamar elolvasták és szerződést kötöttek kiadására: Hegedüs Géza kommunista igazgató írta alá a szerződést [...], sőt kifizetett rá óriási előleget. Ámde október 23. és ami utána következett, mindent felborított. A *Vigilia* nem merte közölni a kiválasztott részletet, a Magvető igazgatóját elcsapták, regényem főszerkesztője és felelős kiadója táviratilag kért, hogy jelenjek meg nála és könyörgött, hogy azonnal vigyem el, sőt tüntessem el a kéziratot, adjak helyette bármi mást cserébe. Ezt az ugyancsak kommunista párttagot Tóbiás Áronnak hívják, két nap múlva letartóztatták, miután én a kéziratot észnélkül visszavettem és elrejtettem. Az érte kapott előlegből tudtuk, feleségemmel együtt, előkészíteni elutazásunkat elsőosztályú gyorsvonati jeggyel. Tóbiást egy évi börtönre ítélték, nekünk sikerült hőseim segítségével elhagynunk Magyarországot.⁶⁰⁰

A római *Katolikus Szemle* később, 1961-ben részletet közölt a *Szent Optikából*.⁶⁰¹ Erről a második levél folytatásában ezt írta:

A *Katolikus Szemlének* megküldött részlet ugyanaz, amelyet Ijjas Antal 1956 őszén kiválasztott a *Vigiliának*. [...] A Magvető szerződését, mint történelmi kuriózumot, elhoztam magammal és irataim közt őrzöm. Minderről kiadóim is tudnak, annak idején közölni is fogjuk. Ha ezt a kis történetet is fel akarnátok használni a bevezető sorokban, semmi kifogásom ellene. Csak dr. Papp Imre nevét hagyjátok ki. Növendékeit tömegestül tartóztatták le, őt is majdnem lecsukták, jelenleg Kecel faluban él száműzetésben mint káplán, édesanyját nemrég vesztette el, temetésére sem utazhatott el a Bácskába. [...] Még csak annyit: gyorsan és örömmel küldtem a kéziratot, mert higyjétek el, magyarul látni belőle egy fejezetet: ez nagyobb öröm, mint akár egy fényreklám a Broadway-n. Bár ez is fontos, hiszen május óta a kassai vértanúk táplálnak – Newyorkból!⁶⁰²

Békés magyarázatot kért egyes részletekhez, és kisebb változtatásokat javasolt:

Volna azonban néhány tiszteletteljes kérésem a szerzőhöz. Az első az, hogy általad megfogalmazott bevezető sorokhoz – amelyeket külön betűtípussal szedünk, mint legutóbbi számunkban a *Város* c. regényrészlet előtt is tettük, – jó volna hozzáfűzni, hogy Bod Máté kinek számol be a három pap vértanúságáról, t. i. egyszer az angol király, máskor Carthesius, harmadszor pedig a „tokaji pap” szerepel. Hálás volnék azért is, ha a második lapon, az utolsó előtti bekezdés végén, csak ennyit mondanál: „lapjait

⁶⁰⁰ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. második levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶⁰¹ RAB 1961a.

⁶⁰² Rab Gusztáv levele Békés Gellértnek, Dreux, 1961. jan. 16. második levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

kitépték, dolguk végzéséhez használták, majd eldobálták a kőpadlón.” Azt hiszem megérted, hogy nem személy szerint van kifogásom a „pázmányi” nyelvezet ellen, csak esetleges kicsinyes félreértéseket szeretnék elkerülni. Az első emberpár előtti bűnnel kapcsolatban, csak az érdekel, hogy ez is a latin kéziratból való-e, meg az, hogy ezt Szent Pál is bizonyítja, stb. Tudom, hogy volt egy ilyen teória, de ma a paleontológia korában más az ősszülőkkel kapcsolatos bibliai magyarázat. Nem ártana tehát ide is egy rövid megjegyzés, hogy ez az eszmefuttatás is a latin kéziratból való. Elnézésemet kérem ezekért a „szerkesztői” bogarászásokért.⁶⁰³

Rab így válaszolt:

„Ezért nagyon jó volna a bevezetésben idézőjel közé tenni: „XVII. századból való protestáns latin nyelvű talált kézirat”. A „pázmányi nyelv” kijavítása, enyhítése ellen persze semmi kifogásom. Sőt így gondoltam: „lapjait kitepték, elhasználták, aztán piszkosan szétdobálták a kőpadlón.” [...] a „faktum” nem a gyilkosság ténye, hanem a vízió, a „szent optika” csodája. A csoda szó következetesen nem fordul elő a regényben, minthogy a latin kézirat szerzője, ellentétben Descartes-tal, azt tekinti, legalább is sejti, valóságnak. A „Tanubizonyosság” vagy „Testimonium” sokakhoz szól, a regény elején hosszú dedikáció sorolja fel, kikhez. Stílussajátság, hogy hol Cartesiust, marburgi barátait, hol Várad püspökét, Petrus érseket (Pázmányt) vagy az angol királyt szólítja meg.”⁶⁰⁴

Békés ezt válaszolta:

„Éppen most adtam le a nyomdába a „Szent Optika” nekünk ajánlott fejezetének utolsó korrektúráját. [...] Nagyon köszönöm a regény keletkezésével kapcsolatos információit és a személyes jellegű közléseit. [...] igen örülök, hogy megismerhettem a regény születésének emberi körülményeit.”⁶⁰⁵

II. 3. [Egy nap Budapesten]

A kisregény tartalma jelenleg csupán az angol és a francia fordításból ismert. Eszerint a Patay-család drámája egy évvel a forradalom után, 1957 novemberében játszódik Budapesten az Alkotás utcában. A mindössze néhány órát átfogó cselekmény középpontjában egy család ünnepi készülődése áll az egyik fiú élmunkássá történő „előléptetése” alkalmából. A korábban magas állást betöltő családfő, Patay Szilárd, jelenleg éjjeliőr. A legidősebb fiú, Lehel belépett

⁶⁰³ Békés Gellért levele Rab Gusztávnak, Róma, 1961. jan. 11. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶⁰⁴ Rab Gusztáv levele Békés Gellértnak, Dreux, 1961. jan. 16. első levél. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶⁰⁵ Békés Gellért levele Rab Gusztávnak, Róma, 1961. márc. 10. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

a Kommunisták Pártjába, a második fiút, Illést, aki a posta Krisztina körüli központi irodájában dolgozik, kitüntetik. Patayné igyekszik megőrizni a család összetartó erejét. Elvira nevű lányuk boldogságról álmodozik. A legkisebb fiuk, Palkó részt vett az 1956. októberi forradalomban, és attól fél a család, hogy bármelyik pillanatban letartóztathatják, mint oly sok más városmajori fiatalembert.

A regény kézírata hiányzik a Petőfi Irodalmi Múzeumba került hagyatékából. A mű 1960-ban megjelent franciául a Flammarion, 1962-ben angolul a Sidgwick and Jackson kiadónál. A francia és angol fogadtatását tanúsítja néhány újságkivágat.⁶⁰⁶ A regény francia és angol változatának elkészüléséről, megjelenéséről és recepciójából számos dokumentum maradt fenn a hagyatékban, főként újságkivágatok és levelek.⁶⁰⁷ Ezt a regényt olvasva vette fel a kapcsolatot Rabbal az 1960-tól Luzernben élő Virágh Zoltán, aki Stefan I. Klein halála után írásainak német fordítója lett:

Nyáron, belgiumi barátainknál kezembe került *Un jour à Budapest*, elszákmányoltam és ma hajnalban elolvastam. Tudom, kevés hálátlanabb dolog van, mint amikor az olvasó levéllel keresi fel az írókat, mert az író veleszületett animozitással viseltetik az olvasóval szemben. [...] Én ennek ellenére írok, mert nagyon kíváncsi ember vagyok és sokminden tisztázatlan előtttem. [...] Mennyit ért meg a francia olvasóközönség ebből a regényből? [...] Milyen utakon illetve kerülőutakon érkezik el az író addig a pontig, amíg így látja Budapestet azaz a Patay családot? [...] Már abból, hogy hajnalban nem alszom, hanem regényt olvasok, következik, hogy túl vagyok első ifjúságomon. Következik abból is, hogy ez év elején jöttem ide ki, mégpedig nem aknákon ugrálva és drótkadályokat vágva, hanem kivándorló útlevelemmel, feleségemmel és kislánnyal egy KLM repülőgépen. Amint ez már lenni szokott, jó állásom van, kellemes lakásom és elégedett vagyok. Honvágyam csak éjszaka szokott lenni, amikor hazaálmodom magam és gyötrelmesen félek, hogy nem fogok tudni ide visszajönni. Én is abba a kategóriába tartozom, mint az Ön Illése: 56-ban «csakazértsem» jöttem ki.⁶⁰⁸

A már említett A. Tóth József, aki 1936-ban letett érettségije után Franciaországban tanult tovább és azóta külföldön élt, a regény francia kiadását olvasva ezt írta Rabbal:

Ami pedig az *Un jour à Budapest* című regényét illeti, olvasása számomra egy hazautazással ért fel, de egyben szenvedéssel is, mivel megértettem, hogy a gyermekkori tündérország egy óriási börtönné, sőt pokollá vált anélkül, hogy kilátás

⁶⁰⁶ MAYER 1960; COXHEAD 1962; BROOKS 1962; TTLS 1962

⁶⁰⁷ ARNOTHY 1961; TÓTH 1960.

⁶⁰⁸ Virágh Zoltán levele Rab Gusztávnak, Luzern, 1960. nov. 4. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

lenne – emberileg szólva –, az orosz mindent összezúzó pokolgépek lerázására. Kifejezhetetlen érzelmek kaosza nyomasztott el amikor átélmélkedtem szereplői lelkiállapotát. Általában véve lehet mondani, hogy jobban ismerteti szereplőit belülről, mint kívülről.⁶⁰⁹

II. 4. A párizsi gyors

Az 1941-ben megjelent, *Keleti pályaudvar* c. regény alaptémáját viszi tovább más szereplőkkel. Három könyvből áll a regény.⁶¹⁰ Az 1956-os forradalom kitörésének éjszakáján hét ember várja a párizsi gyorsvonattal érkező rokonát a budapesti Keleti pályaudvaron: a néphadsereg egyik nyugalmazott tábornoka, egy trafikosnő, egy egyetemista, egy volt báró, egy nyugatra szökött rab személyazonosságát viselő pap, egy költő felesége, és egy színész nő apja. A vonat késése miatt megismerkednek egymással, és vonatbalesetre gyanakszanak. A párizsi gyors előtt közlekedő, hibás váltóállítás miatt tehervonatba rohant személyvonat után végül megérkezik a párizsi gyors. A harmadik könyv a szereplők sorsát mutatja be a forradalom alatt és után: a tábornok nyugatra szökik; a trafikosnőt a Párizsból megérkezett lányával együtt lelövik a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai épületénél; az egyetemista lányt amerikai jegyesével együtt elfogja a titkosrendőrség; a forradalmat Szentendrén átélő báró feleségét eltalálja egy szovjet repesz; a pap aktívan részt vesz a forradalomban, feladja az utolsó kenetet magyar és szovjet harcolóknak, majd nyugatra szökik; a forradalmat dicsőítő verseket író költőt pár hónap múlva halálra ítélik, majd a börtönben felakasztja magát; a színész nő apja a nyugati segítséget hiába várva megtörik a forradalom leverése után.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első egy 201 lapos gépirat kevés számú tintaírású autográf javítással, két példányban (k₁). A második szövegállapot egy javítások nélküli, 157 lapos gépirat három példányban (k₂). A két példány javításai nem teljesen azonosak, és a példányok utolsó oldalán eltérő dátum olvasható: az egyik „Dreux, 1959. december 6.” (k_{1a}), a másikon „Dreux, 1960. november 16.” (k_{1b}).

Nincsenek feljegyzések vagy kivágatok a gépiratpéldányok mellett; Bourdeau egy levelében foglalkozik a regénnyel:

„Gare de l’Est” en octobre 1956 en pleine révolution hongroise triomphante! Quel sujet nouveau.

⁶⁰⁹ A. Tóth József levele Rab Gusztávnak, Oran, 1962. júl. 19. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶¹⁰ Részleteket közöltem belőle: TÜSKÉS 2018b.

Il y aurait presque place pour un XIIIe chapitre: ce que les personnages sont devenus en fait un an plus tard.”⁶¹¹

Rab megfogadta Bourdeau tanácsát, és a harmadik fejezetben mindenkiről megtudjuk a forradalom alatti és utáni sorsát.

II. 5. *Patak rózsája*

1957 tavaszán az ausztriai Burgenland fővárosában, az eisenstadti kórházban haldoklik egy nyolcvanhat éves magyar férfi, aki a magyar forradalom leverése napján, 1956. november 4-én egyedül vágott neki a határnak a menekültek áradatában. A férfi neves protestáns egyháztörténész, akit egyházellenes megnyilvánulásai miatt a két világháború között eltávolítottak tisztségéből, tagja lett a kommunista pártnak, ellensége a kereszténységnek, s mint szabadgondolkozó hirdeti meggyőződését. A férfit egy tizenöt éves, féllábú magyar kislány, Posta Erzszi, a kórház megtűrt lakója ápolja. Ő szüleivel együtt menekült el a kommunista rendőrség elől, a vasfüggöny átlépésekor egy akna apját is, anyját is megölte; egyedül ő maradt életben. Az aggastyán egy régi könyvön és egy fogkefén kívül egy csomagot hozott magával keresztfia számára, aki már régebben elhagyta Magyarországot, és Svájcban él. Ez a keresztfiú korábban neves festőművész volt, de mivel nem akarta szolgálni a szocialista realizmust, sertések mázsálásával kereste a kenyerét a szovjet-magyar határon. A csomagban a fiú titkos naplója van, amelyben leírja, hogyan vesztette el keresztény hitét a keresztapja révén, aki arra tanította, hogy az ember Istent a saját képére teremtette. Naplójában elmondja, miképpen adta el keresztapja Szent Erzsébet „születési jogát” a katolikus Pozsonynak, hogy a protestantizmus fellegethárát, Sárospatakot, megszabadítsák ettől a nyomasztó tehertől. A napló, melynek tartalmát a menekült férfi sem ismeri, egy, a 20. század elején, Patakon lejátszódott történetet is tartalmaz: egy téli napon kinyílik „Szent Erzsébet rózsája” egy évek óta beteg asszony kertjében és a beteg ettől meggyógyul. A város vezetői összefognak, hogy eltüntessék az összes bizonyítékot, amelyek Magyarországi Szent Erzsébet pataki születése mellett szólnak. A hagyatékban a regénynek két gépiratos változata található.⁶¹² A korábbi, sok tintaírású autográf javítást tartalmazó, 242 lapos gépirat utolsó oldalán olvasható dátum: „1960. április 25.” (k₁). A későbbi, 157 lapos gépirat figyelembe veszi a korábbi gépirat javításait (k₂). A téma feltehetően még Magyarországon keltette fel Rab figyelmét, mert a gépiratok mellett található,

⁶¹¹ „A Keleti pályaudvar 1956 októberében a győzedelmes magyar forradalom idején! Milyen új téma. Talán lehetne egy tizenkettedik fejezet, amely egy évvel később elbeszéli a szereplők további sorsát.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1959. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶¹² A regényből részletet közöltem itt: TÜSKÉS 2019a.

„Forrásmunkák, jegyzetek” feliratú zacskó tartalmaz három újságkivágatot az *Új Ember* 1957. novemberi és decemberi számaiból, amelyek Szent Erzsébettel kapcsolatosak.⁶¹³ A zacskó tartalmazza még Pozsony leírását a *Pallas Nagy Lexikon*ából kigépelve, valamint egy piros tintarajzot: Sárospatak vázlatos térképát a regényben említett helyszínekkel.

Erről a regényéről írta Rab 1961 novemberében Berki Erzsébetnek:

„Összes írásaim közt legközelebb áll szívemhez, mert ugyanott születtem, ahol Szent Erzsébet: Patakon azaz Sárospatakon. [...] Három különböző stílus, három különböző hang egybeolvadása a regény. I. Az író elbeszélő hangja, tehát olyan, mint a „Voyage dans le Bleu”-ben: tárgyilagos, hideg, szigorú, mondhatnám flauberti. II. A Szent Erzsébetről szóló ifjúsági képeskönyv lelkes, naiv hangja. III. A keresztény hitéből kiábrándult, Isten létezését komoran tagadó, az abszurd-filozófiára hajló, tönkretett életű főszereplő hangja. Én igyekeztem három különböző hangot megütni, ez kívánatos a fordításban is. Látni fogja a regény bonyolultnak látszó, de lényegében egyszerű szerkezetét: „A” melléklet formájában a mesekönyv, „B” melléklet formájában a főhős naplója, első-személyben.”⁶¹⁴

Az egész regényen végigvonul a „Krisztus-lába” nevű sütemény motívuma. A Jókai Mór és Beöthy Zsolt regényeiben is előforduló citromos cukrossütemény feltehetően azonos a Himmelfahrt-Kuchen néven ismert süteménnyel.⁶¹⁵

II. 6. *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye*

Egy koncepció per keretébe ágyazva jelenik meg Szent Márton élettörténete. IBUSZ kultúrutazás keretében turisták érkeznek Budapestről Szombathelyre, hogy megtekintsék a Romkertben folyó ásatások eredményeit. A turisták között van egy fiatal orvos, egy meghurcolt régész és egy katolikus békepap. A Romkert látogatásakor incidens történik: a látogatók mellett helyiek is hallgatják a vezetést, és egyikük, egy idős varrónő felkiált, azt állítva, hogy az előkerült leletek nem római emlékek, hanem Szent Mártonra utaló szobrok. A varrónőt és a közelében álló három utast az ÁVH kihallgatósobájába viszik. A varrónő elmeséli a nyomozóknak, hogy Szent Márton többször is beszélt hozzá a varrógépe zakatolásán keresztül. A varrónő elbeszélése, az évek óta nem kóstolt ételek és a megkínzott szombathelyi püspök távolból hallható jajgatása a vallatás során különleges hatással van a jelenlévőkre: a pap meghasonlik önmagával, az orvos tudományos módon próbálja megmagyarázni a varrónő

⁶¹³ KUNSZERY 1957; ÚE 1957a; ÚE 1957b.

⁶¹⁴ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. nov. 22. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶¹⁵ Köszönöm Knapp Éva és Saly Noémi segítségét a sütemény azonosításában.

hallucinációit, a régész, aki eddig bízott abban, hogy rehabilitálják, megtörik. Ezután az ávosok kutatni kezdenek: látszólag Szent Márton után, valójában a busz utasai közül a zöldhatáron Ausztriába átszökött személyeket keresik.

A regénynek két szövegváltozata található a hagyatékban. Az első egy 256 lapos gépirat sok javítással, melynek utolsó oldalán az „1960. november 22.”-i dátum olvasható (k₁).⁶¹⁶ A második változat egy 243 lapos gépirat, amely figyelembe veszi a korábbi gépirat kéziratos javításait (k₂). A hagyatékban a regény gépiratai mellett regényvázlatok, levelek, Szombathelyről és Szent Mártonról szóló kiadványok találhatóak.⁶¹⁷ A keletkezés szempontjából fontos az az újságkivágat, amely XXIII. János pápa Tours püspökéhez 1960 decemberében írt levelét tartalmazza.⁶¹⁸ A regény ötletét minden valószínűség szerint az 1960–1961-es Szent Márton-év adta. Ennek folyamán Rab elment Tours-ba és meglátogatta a szent sírját, az élményeiről írt beszámolója a *Katolikus Szemlé*ben jelent meg.⁶¹⁹

A Szombathelyre és a távolsági buszok budapesti útvonalára vonatkozó ismereteket a Kádár Zoltán és Balla Lajos által írt, *Savaria* című kiadványon kívül egy János nevű budapesti családtagjától kapott levélből szerezte Rab. A 1960. júniusi levélből kiderül, hogy Rab a szombathelyi püspökség történetére vonatkozó és topográfiai kérdéseket tett fel neki, amelyekre a rokon rajzokkal válaszolt, s ajánlotta neki Géfin Gyula kiadásában Paulovits-Járdányi: *Szombathely-Savaria topográfiája* című könyvét.

Ehhez a regényhez kapcsolódik François Bourdeau három, 1960 folyamán Rabnak írt levele, amelyekben a regény központi kérdéseivel és némely részletével foglalkozik:

Autre idée : pourquoi saint Martin n’a-t-il pas donné tout son manteau au pauvre ? Je crois qu’il faut renverser l’objection et dire qu’il a été tenté de donner tout son manteau : orgueil, protection dominatrice. Sartre dit : « C’est commode de donner. Ça tient à distance ». A quoi Lanza del Vasto répond : « Ne donne pas, partage ». Saint Martin a voulu rester enveloppé dans cette moitié de manteau qu’il avait partagé, qu’il partageait encore avec un pauvre (car on dit en français qu’ils avaient le même manteau en partage).

⁶¹⁶ Ezután hat nappal írta Rab Berki Erzsébetnek: „Van egy új regényem is. [...] Ez az új is 1952-ben játszódik, hasonlít a „Voyage dans le Bleu”-höz, de sokkal drámaibb.” Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1960. nov. 28. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶¹⁷ A kiadványok: SADOUX 1960; KÁDÁR–BALLA 1958; ENGLEBERT 1940.

⁶¹⁸ LC 1960.

⁶¹⁹ RAB 1962a.

Y a-t-il dans les autres histoires place pour une tentation originale comme celle-là ? Ce serait alors « les trois manteaux » mais aussi « les trois tentations de St Martin »
« SABARIA ou les les trois tentations de St Martin »

J'y vois aussi une nuance de leçon au capitalisme. Au moment où l'on attaque le diable communiste il n'est pas mauvais de montrer que le christianisme est la vraie 3ème voie au dessus du marxisme et du l'esprit bourgeois ou capitaliste.⁶²⁰

A regény recepciójának fontos állomása, hogy az angol fordításnak már a szinopszisa felkeltette az angol televízió figyelmét, ahogy Ignotus Pál feleségének, az angol fordítás egyik készítőjének levelében olvasható:

[Anthony Rhodes] két napja adta be az angol televíziónak a szinopszisát a *Sabariából* készítendő televíziós play-nek, amiről már beszélt itteni televíziós emberekkel, akik nagyon érdeklődnek az ügy iránt, mivel nagyon akarnak kelet-európai vasfüggöny mögötti darabokat, amiknek nincsen túlságosan propaganda-jellege, de mégis megmutatják az ottani életet.⁶²¹

II. 7. Kleopátra tükre

A regény 1944 késő őszen és 1945 elején játszódik Budapesten, amikor a szovjet hadsereg Budán északról nyomul előre, és fokozatosan elfoglalja a városrészt. Főszereplői a Szép Ilonka vendéglősei, valamint az Elmegyógyintézet orvosai és a kiskapun kijáró néhány kezeltje. Kleopátra tizennyolc éve lakik az intézetben, és csak egy kis kézitükörben ismeri fel magát, az összes többi tükörben idegent lát. A fő bonyodalmat egy, az elmegyógyintézet közelében meggyilkolt német katona okozza, a tettet egymás után minden ott kezelt magára vállalja.

A hagyatékban három gépiratos példány található, ami két munkafázist mutat. Az első, 359 lapos változat sok tintaírású autográf javítást tartalmaz (k₁). A második, 326 lapos verzió két példányban van meg, és figyelembe veszi a korábbi gépirat javításait (k₂). Ennek az utolsó

⁶²⁰ „Egy másik ötlet: miért nem adta Szent Márton az egész köpenyét a szegénynek? Úgy gondolom, meg kell fordítani a dolgot, és azt mondani, hogy kísértés volt, hogy az egész köpenyét odaadja: büszkeség, védelem. Sartre azt mondja: „Kényelmes adni. Távolságot tart.” Amire Lanza del Vasto válaszol: „Ne adj, oszd meg”. Szent Márton ebben a megosztott fél köpenyben akart maradni (mert franciául azt mondják, hogy ugyanazt a kabátot osztották meg).

Van más történetekben egy olyan eredeti kísértés, mint ez? Ez lenne a „három köpeny”, vagy „Szent Márton három megkísértése”, „SABARIA avagy Szent Márton három megkísértése”.

A kapitalizmus tanulságait is látom a műben. Abban a pillanatban, amikor az ember támadja a kommunista ördögöt, nem lenne haszontalan annak a bemutatása, hogy a kereszténység a valódi harmadik út a marxizmus és a polgári vagy tőkés szellem fölött.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1960. pünkösdi vigiliáján. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶²¹ Ignotus Pálné Mátay Florence levele Rab Gusztávnak, London, 1962. nov. 23. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

oldalán olvasható dátum: „1961. szeptember 30.” A hagyatékban található néhány dokumentum, ami a keletkezésre utal, köztük Rab ceruza- és tintaírású jegyzetei egy füzetben:

A tükör

Szüntelen kapcsolat saját örökre bezárt világunk és mások mindig nyitott világa közt.

Mások világa: ez a tükör.

immanencia

promiszkuitás

dialektikus kapcsolat vagy sentimentális dialektika az ego és az alter-ego közt!

Erlebnis (az ő E-e Shakespeare!)

Egy rettenetes valaki!

Egy ismeretlen!”

„Példabeszédek

Az okosak elrejtik tudományukat, de a bolondok szája fenyegető veszedelem (10,14) stb.

Bourdeau 1961. áprilisi leveleiben a készülő mű értelmezésével kapcsolatos reflexiók olvashatók:

Comme toujours lorsque vous me faites part de vos projets, mon imagination, la „folle du logis”, a déjà échafaudé toutes sortes de suppositions.

Un crime a été commis. Le meurtrier, à la faveur du désarroi général, s’est installé dans une villa abandonnée. Il n’est pas fou. Mais, voyant sa propriété et sa maison envahie par des fous en semi-liberté, il trouve habile pour échapper aux recherches de se faire passer pour l’un d’entre eux. Les fous cependant se méfient. Ils estiment que ce Monsieur n’est pas parfaitement... normal! – A la fin d’ailleurs, le meurtrier qui va commettre à leur instigation un nouveau crime est peut-être réellement devenu fou! [...] (Cette intrigue policière ne serait pas l’essentiel, mais elle permettrait de raconter le roman et soutiendrait l’attention des lecteurs superficiels).

Au second plan il y aurait l’évocation de circonstances historiques et l’analyse de cas de folie, comme celui du complexe de Cléopâtre.

Enfin au troisième plan, dans le filigrane, la réflexion métaphysique et religieuse: où sont les vrais fous, où les vrais sages? Devant la sagesse de Dieu, l’ambition humaine n’est-elle pas folie?

Sur le marteau dans la Bible voir Juges, 4,21 et 5,26; Jérémie, 23,29 et surtout 50,20-23.

Sur Saint Michel Archange (qui figurait aussi parmi les apparitions de Jeanne d'Arc)
voir Daniel, 10,13; 10,21; 12,1; Jude 1,9; Apocalypse, 12,7.⁶²²

Rab feljegyzései és Bourdeau javaslatai egyaránt tanúsítják, hogy az író alapos teológiai és pszichológiai előkészületek után fogott a regényírásnak.

II. 8. A verebek

A regény a *Szent Optikához* hasonlóan keretes elbeszélés: 1957-ben egy budapesti lakásban elmesélnek egy történetet egy olasz származású asszonyról, Nináról, aki Budapest utcáin kirakatok előtt térdelve fennhangon régi értékeit, bundáját emlegeti. Az asszony korábban a IX. kerületi Mester utcában lakott cipész férjével. A második világháború előtt és alatt ki akarta tiltatni a mindent összepiszkító, és az utcában cukrászdát üzemeltető idős asszonyt teljesen tönkretévő verebeket a Mester utcából. Célja érdekében aláírásgyűjtésben fog, s petícióját gyermeke apján, a budai várban lakó gróf Péterházy Sámuel valóságos belső titkos tanácsoson keresztül akarja eljuttatni Horthy-hoz. A háború után az asszony férje, az utca összes iparosához hasonlóan fokozatosan elveszti boltját, és többeket kitelepítenek.

A regény két szövegállapotban maradt fenn a hagyatékban: az első a 212 lapos gépirat sok javítással egy példányban (k₁). A második a 203 lapos gépirat, amely figyelembe veszi az első javításait, két példányban (k₂). A gépiratok mellett négy újságkivágat és egy levél segíti Rab munkamódszerének tanulmányozását. Az újságkivágatok közül három magyar emigráns lapból származik, és Kosztolányi Dezső három rövid elbeszélését tartalmazza, a negyedik kivágat egy svájci német lapból való.

1. Kosztolányi Dezső: *Budapest*.⁶²³ A hátoldalon Vajay Szabolcs: *Bábel tornyától Eső-Isten kútjáig* című könyvismertetése olvasható, melynek alapján 1957-re datálható a kivágat. Kosztolányi írása Budapest leírásához adhatott ihletet Rabnak.

⁶²² „Mint mindig, amikor beavat regényterveibe, beindul a képzeletem. Bűncselekményt követtek el. A gyilkos az általános szorongás nyomán egy elhagyatott villában telepedett le. Nem örült. De látva a tulajdonát és házat előzőnlő félszabad örülteket, kényelmesnek találja, hogy úgy kerülje el a nyomozást, hogy bolondnak tette magát. A bolondok azonban gyanakvóak. Úgy érzik, hogy ez az úriember nem tökéletesen... normális! Végül, a gyilkos, aki új bűnt követ el az ő izgatásukra, valóban megörült! [...] (Ez a rendőri intrika nem feltétlenül szükséges, de lehetővé teszi a regény megismerését, és fenntartja a felszínes olvasók figyelmét). A háttérben a történelmi körülmények felidézése és az örült esetek elemzése, mint Kleopátra komplexusa. Végül a harmadik síkon a metafizikai és vallásos gondolkodás: hol vannak az igazi bolondok, hol vannak az igazi bölcsek? Isten bölcsessége előtt az emberi törekvés nem bolond? A kalapácsról a Bibliában lásd a Bírák könyvét, 4.21 és 5.26; Jeremiás 23,29 és különösen 50,20-23. Szent Mihály arkangyalról (aki Jeanne d'Arc-nak is megjelent) lásd Dániel, 10,13; 10,21; 12,1; Szent Júdás levele 1,9; Jelenések, 12,7.” François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1961. ápr. 16. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶²³ Megjelent: KOSZTOLÁNYI 1923. Köszönöm Arany Zsuzsa segítségét a három Kosztolányi-elbeszélés első megjelenésének azonosításában.

2. Kosztolányi Dezső: *Tragédia*.⁶²⁴ A belvárosi könyvesbolt előtt a járdán térdelő asszony jelenthette az inspirációt a regény kerettörténetéhez, az Állami Szörme- és Bundaüzemi Vállalat kirakata előtt régi bundáját sirató Nina alakjához. A Kosztolányi-elbeszélés hátoldalán lévő hirdetések – Róth Gyula erdőmérnök és Berda Ernő festőművész halálhíre – alapján 1961. január második felére datálható a kivágat.

3. Kosztolányi Dezső: *Pénz* című elbeszélése a régi pénzerméket nézegető idős cukrászasszony motívumának lehetett a forrása.⁶²⁵ A kivágat az elbeszélés alatt lévő, Kutasi Kovács Lajos: *Törzsasztal* c. regényének megjelenését hírül adó hirdetés alapján 1959-re datálható.

4. Otto Fischer *General Galgóty* (Anekdoten um ein alt-österreichisches Original)⁶²⁶ című írásából merítette Rab General Topf alakját, akiről gróf Péterházy anekdotázik, amikor Nina meglátogatja a kérvénnyel: „Hercegovinában, ahol sok a rabló, egyszer a hegyek közt ebédeltem egy csapszékben *General Topf*-al. Éppen ilyen húszkoronással fizetett. Láttam, tele a pénztárcája százas bankókkal, az egész regiment pénze nála volt... *Herr General*... izé... mondtam neki... *Und wenn wir von einer Bande überfallen werden?* Mi lenne, ha megtámadna mostan bennünket egy rablóbanda?... Tudja, mit felelt nekem *General Topf*? Azt felelte, hogyha kirabolnak egy császári és királyi generálist a rablók, akkor... izé... *dann sollen sie bei ihm auch etwas finden*... találjanak is nála valamicske pénzt!”

A felsorolt kivágatokon kívül Rab olyan Franciaországba magával vitt magyar újságokból is ösztönzést meríthetett, amelyekben írása jelent meg. Egy ilyen kishír 1936-ból: „Egy olasz alezredes hősi halála (Róma, március 6.). Mint a tigreai arcvonalról jelentik, Ivo Olivetti alezredes, a fasiszta párt igazgatótanácsának tagja hősi halált halt. Az alezredes ejtőernyővel kiugrott repülőgépéből, de közben egy abesszin golyó halálos sebet ejtett rajta.”⁶²⁷ Nina Péterházy gróftól született fiát a regény szerint „Ras Nasibu katonái megölték. *Generale Graziani* legvitézebb *tenente* pilótája volt. Az abesszinek lelőtték a gépét.”

II. 9. Két befejezetlen regény és a novellák

A hagyatékban található két további regény(kezdemény) kézírata. Az egyik „Ideiglenes” címe *Cap-Estel*: 42 lapnyi gépirat, három lapnyi feljegyzés és egy megkezdett tartalmi összefoglaló van meg belőle. A másik regény címe *Elveszett álláspontok*: a 117 lapnyi gépirat első részének

⁶²⁴ Megjelent: KOSZTOLÁNYI 1928a és KOSZTOLÁNYI 1928b.

⁶²⁵ Megjelent: KOSZTOLÁNYI 1925a és KOSZTOLÁNYI 1925b.

⁶²⁶ FISCHER 1962.

⁶²⁷ PN 1936.

címe *A szökevény* (1950),⁶²⁸ *A skót matróz naplója* (1951) című második részből 30 lap készült el. Feltehetően ezeken dolgozhatott Rab a halála előtti hónapokban.

Stefan I. Klein bíztaására Rab számos elbeszélést írt.⁶²⁹ Ezek egyrészt jellegzetesen magyar témákat dolgoznak fel,⁶³⁰ másrészt a regényekből kiemelt részletek, harmadrészt Rab friss franciaországi élményeiből táplálkoznak. Magyarul főként az *Irodalmi Ujságban* jelentek meg; e lapnál folyamatos levelezésben állt Ignotus Pállal 1959–1961 között, Faludy Györggyel 1959-ben és Enczi Endrével 1961–1962-ben. Egy írása a müncheni *Új Látóhatárban* jelent meg. Az elbeszéléseket Klein németre fordította, és a hamburgi Rowohlt Verlag *Feuilletondienstje* terjesztette.⁶³¹ Klein halála után Virágh Zoltán és Berki Erzsébet folytatta az elbeszélések fordítását.⁶³² *A költő lába* című novellája megjelent egy Nyugat-Európában élő magyar írókat közlő bonni antológiában.⁶³³

A hagyatékban megtalálható öt magyar nyelvű novella francia fordítása: *Falstaff, Le Tourul, Perdreaux à la bourguignonne, La Fiancée du Coiffeur, Oh! la Somma!*⁶³⁴ Ezek részben a regényekből kiemelt részletek. Bourdeau egyik leveléből kiderül, hogy Rab 1961-ben közülük hármat együtt, talán egy folyóiratban vagy önálló kiadványban akart megjelentetni, és a francia szerzetes különböző címeket javasolt.⁶³⁵

Összegzés

Rab Gusztáv itt bemutatott regényeinek nyugat-európai sikerét részben aktualitásuk magyarázza, a nagyközönség fokozott érdeklődése a vasfüggönyön túli valóság iránt. A munkamódszer több sajátosságát világosan mutatják a hagyatékban megőrzött kéziratváltozatok, újságválogatok, írott és képi források, levelezések. Elsődleges és másodlagos történeti források, irodalmi elbeszélésekből és napihírekből merített motívumok, valamint személyesen átélt történések együtteséből formálta meg Rab az alakjait, helyszíneit és a cselekményt. Témaválasztásában nagy szerepet játszott a közönség igényének kielégítése; fő

⁶²⁸ Részlet megjelent belőle: TÜSKÉS 2019b.

⁶²⁹ Néhány cím: Párizsi tanulmányút, A Turul lovagja, A költő lába, A dragonyos, A kép címe: „Nyugtalanság”, Kelemen, a barátom, A Kolding-terv, Fogoly burgundi módra, Egy párnak a fele, Oh! La somma!, A borbély menyasszonya, Reggel a hajón, A királyné testőre, XVI. Lajos halála, Szent házigazdám, Kő, város, hegyek és emberek, „...Magas a Te lakásod!” – A besúgó, Falstaff, Két gögös francia (Montherlant-ról és Barres-ről). Az utóbbi melléklet Rab Gusztáv Enczi Endrének írt leveléhez, Dreux, 1962. nov. 10.

⁶³⁰ Két novellát közöltem: TÜSKÉS 2018a; TÜSKÉS 2019c.

⁶³¹ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. nov. 16. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

⁶³² Néhány megjelent novella: RAB 1959a; RAB 1960a; RAB 1960b; RAB 1960c; RAB 1961b; RAB 1962b; RAB 1962c; RAB 1962d.

⁶³³ RAB 1962e.

⁶³⁴ Fordították: *Falstaff, Le Tourul*: Imre László azaz Gara László, *Perdreaux à la bourguignonne, La Fiancée du Coiffeur, Oh! la Somma!*: P. E. Régnier.

⁶³⁵ François Bourdeau levele Rab Gusztávnak, Dreux, 1961. ápr. 17. és 19. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

célja a közelmúlt történéseit szórakoztató, ugyanakkor reflexióra ösztönző formában feldolgozó cselekményvezetés mély lélekábrázolással. Formai szempontból külön figyelmet érdemel a keretes elbeszélés és a különböző idősíkok egymásban csúsztatásának alkalmazása. A különböző szövegváltozatok dátumából látható, hogy Rab akár több évig is várt az első változat megírása után, míg elkészítette a második, javított változatot. Munkássága második szakaszának fő műve, az *Utazás az ismeretlenbe* meghozta számára a széles körű nyugat-európai elismerést. Megélhetésének biztosítására több nyelven publikálta hosszabb-rövidebb elbeszéléseit francia, svájci és német lapokban, miközben újabb kisregényeken dolgozott.

Rab Franciaországban is magyarul írta műveit, de tudatosan szem előtt tartotta a külföldi olvasókat, ami megmutatkozik a mottók kiválasztásában, az ajánlásban, és a magyar kultúrára vonatkozó tárgyi magyarázatokban. Tematikájuk szerint a regényeket nem lehet egyértelműen kettéválasztani a történelmi és a vallási tárgyú regények csoportjára, mert a történelmi tárgyú regényekben is megjelennek vallási kérdések és fordítva, a látszólag kizárólag vallási témájú regényekben is jelen vannak az aktuális történelmi/politikai események. A korszakregény típusának változatait képviselő regényeiben Rab számos időszerű társadalmi, morális, etikai kérdést vet fel: így például fontosabb-e a „tartás” mint a saját magán vagy a másik emberen való segítség; a hit szerepe az emberi életben; helyes-e saját meggyőződésének vagy akár életének feláldozása a másik ember megmentéséért; a társadalmi rend helyessége; az élet értelme vagy értelmetlensége. Ezek az örök kérdések folyamatosan foglalkoztatják az írókat. A nyugat-európai irodalmi életben, a témaválasztásban, és a fordítók megtalálásában Adorján Andor, a regények egyes részleteinek kidolgozásában François Bourdeau volt Rab segítségére. Munkásságának 1950–1963 közötti második szakasza nem a könnyed szerelmi, lélektani lektűrök időszaka, hanem olyan új alkotói periódus, melyben egy személyes sors, egy sajátos történelmi helyzet, majd az emigrációs léttapasztalat sűrűsödik és objektiválódik a művekben.

Rab Gusztáv magyarul kiadatlan, befejezett regényeinek szövegváltozatai és azok példányai a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, Gynsz: 2013/27

Cím	Kézirat	Megjelenés
<i>Szinai kódex</i>	k ₁ = 803 oldalas gépirat, autográf jelzések a rövidítéshez [1956] k ₂ = 594 oldalas gépirat, mindhárom: [1956]	Francia: Voyage dans le bleu, traduit du hongrois par Jacqueline Dupont, Paris, Flammarion, 1959, 346.

<p><i>[Utazás az ismeretlenbe]</i></p>	<p>k_{2a} = csonka, hiányzik az 1-260. oldal, autográf jelzések a rövidítéshez</p> <p>k_{2b} = teljes gépirat</p> <p>k_{2c} = teljes gépirat</p> <p>k₃ = 446 oldalas gépirat, francia fordítás [Berki Erzsébet, 1958]</p>	<p>Angol: Journey into the Blue, translated from the French by Peter Green, London, Sidgwick and Jackson, 1960, 350. 2. kiadás: New York, Pantheon Books, 1960, 381.</p> <p>Német: Keiner kehrt zurück: Roman, übers. von Lukas Arn, Einsiedeln–Zürich–Köln, Benziger, 1960, 289.</p> <p>Holland: Niemand keert terug: roman, vertaald door Jenny Witstijn, Amsterdam–Antwerpen, Wereldbibliotheek, 1961, 235.</p> <p>Magyar: Utazás az ismeretlenbe, s.a.r. Tüskés Anna, Budapest, MTA BTK ITI, 2019, 659.</p>
<p><i>Szent Optika</i></p>	<p>k₁ = 270 oldalas gépirat [1956]</p> <p>k_{1a} = teljes gépirat</p> <p>k_{1b} = teljes gépirat</p> <p>k_{1c} = teljes gépirat</p> <p>k_{1d} = teljes gépirat, autográf tintaírású javításokat tartalmaz</p> <p>k₂ = 216 oldalas gépirat [1960. június 15.]</p> <p>k_{2a} = teljes gépirat</p> <p>k_{2b} = teljes gépirat</p> <p>k_{2c} = teljes gépirat</p> <p>k_{2d} = teljes gépirat</p> <p>k_{2e} = teljes gépirat</p>	<p>Nincs magyar kiadása</p> <p>Részlet megjelent: Rab Gusztáv: Szent optika (regényrészlet) = Katolikus Szemle 13. évf. (1961, Róma) 1. szám, 33-41.</p>
<p><i>[Egy nap Budapesten]</i></p>	<p>Nincs kézirat</p>	<p>Nincs magyar kiadása</p> <p>Francia: Un jour à Budapest, traduit du hongrois par Jacqueline Dupont, Paris, Flammarion, 1960, 216.</p>

		Angol: A room in Budapest, translated by Peter Green, London, Sidgwick and Jackson, 1962, 192.
<i>A párizsi gyors</i>	<p>k₁ = 201 oldalas gépirat kevés tintaírású autográf javítással, eltérő datálással</p> <p>k_{1a} = teljes gépirat [1959. december 6.]</p> <p>k_{1b} = teljes gépirat [1960. november 16.]</p> <p>k₂ = 157 oldalas gépirat, tiszta példány, datálás nélkül</p> <p>k_{2a} = teljes gépirat</p> <p>k_{2b} = teljes gépirat</p> <p>k_{2c} = teljes gépirat</p>	<p>Nincs magyar kiadása</p> <p>Részlet megjelent: Tüskés Anna: Rab Gusztáv és A párizsi gyors: A hagyatékban megtalált, eddig kiadatlan 1956-os regényről = Örökségünk 2018. A Nagy Imre társaság Időszaki kiadványa. Kiadja a Nagy Imre Társaság. Szerkesztette: Balahó Zoltán és a Szerkesztőbizottság. 26-35.</p>
<i>Patak rózsája</i>	<p>k₁ = 242 oldalas gépirat sok tintaírású autográf javítással [1960. április 25.]</p> <p>k₂ = 157 oldalas gépirat, tiszta példány</p>	<p>Nincs magyar kiadása</p> <p>Részlet megjelent: Tüskés Anna: Rab Gusztáv Patak rózsája című regényéről = Orpheus Noster 2019/2, 97-104.</p>
<i>Sabaria, avagy Szent Márton köpenye</i>	<p>k₁ = 256 oldalas gépirat sok autográf javítással [1960. november 22.]</p> <p>k₂ = 243 oldalas gépirat, tiszta példány</p>	<p>Angol: Sabaria, translated from the Hungarian by Florence Ignotus and Anthony Rhodes, London, Sidgwick and Jackson, 1963, 236. 2. kiadás: New York, Norton, 1964, 236.</p> <p>Magyar: Sabaria, avagy Szent Márton köpenye, s.a.r. Tüskés Anna, Budapest, MTA BTK ITI, 2018, 278.</p>
<i>Kleopátra tükre</i>	<p>k₁ = 359 oldalas gépirat sok tintaírású autográf javítással</p> <p>k₂ = 326 oldalas gépirat, tiszta példány [1961. szeptember 30.]</p> <p>k_{2a} = teljes gépirat</p>	<p>Nincs magyar kiadása</p>

	k_{2b} = teljes gépirat	
<i>A verebek</i>	k_1 = 212 oldalas gépirat sok autográf javítással k_2 = 203 oldalas gépirat, tiszta példány k_{2a} = teljes gépirat k_{2b} = teljes gépirat	Nincs magyar kiadása

Magyarország képe Rab Gusztáv *Utazás az ismeretlenbe* című regényében

I. Nemzetközi recepció

Rab Gusztáv 1901. május 14-én született Sárospatakon. 1920-ban Budapestre költözve jogot tanult, majd 1923-ban abbahagyta egyetemi tanulmányait. *Mocsárláz* című első regénye 1922-ben jelent meg. 1923-tól a *Világ*, majd *Az Est*-lapoknál dolgozott különleges tudósítóként, úgynevezett utazó főriporterként. Az 1930-as évek második felében felhagyott az újságírással, hogy legyen ideje szépírói tevékenységet folytatni. 1938-tól a második világháború végéig nyolc regénye jelent meg magyarul, valamint német, svéd és olasz fordításban. Az 1949-ben szilenciumra ítélt író 1949–1956 között a Keleti Főcsatorna építkezésén földmérőként dolgozott. Pár év alatt geodéziai technikus, brigádvezető lett, s mérnöki munkát végzett.

Az *Utazás az ismeretlenbe* c. regényét Rab az 1950-es évek közepén Magyarországon írta magyar nyelven. 1957 elején a Magvető kiadóval tárgyalt a megjelentetéséről, eredménytelenül.⁶³⁶ Az 1958 tavaszán Franciaországba emigrált író műve 1959–1961 között erősen rövidítve megjelent francia, angol, német és holland nyelven. A teljes eredeti magyar változat csak a szerző 1963-ban bekövetkezett halála után több mint ötven évvel, 2019 júniusában a hagyatékban megtalált kézirat alapján került először a magyar olvasók elé sajtó alá rendezésében.⁶³⁷ Számos kritika fennmaradt a francia, angol és amerikai kiadások recepciójából folyóiratokban és napilapokban.⁶³⁸ Így például André Thérive (1891–1967) a „Flammes” című irodalmi folyóiratban három oldalon foglalkozik a regénnyel, „amelynél keserűbb és realistább írást még nem olvasott”, s melynek „tárgyilagossága és mérséklete [szerinte] fokozza a megrendülést”.⁶³⁹ Ezenkívül nagy szociológiai és lélektani jelentőséget tulajdonít a műnek. A „New York Herald Tribune”-ban Chad Walsh (1915–1991), a „Beloit Poetry Journal” alapító főszerkesztője írt a regényről öt hasábon.⁶⁴⁰ Kiemeli, hogy a mű a vasfüggöny mögötti életet mutatja be anélkül, hogy ideológiai szempontból állást foglalna. Megrázó emberi dokumentumnak nevezi a regényt, amely a magyarországi valóságot mutatja

⁶³⁶ A regény 1957 elején már bizonyosan kész volt, mert kéziratát Rab akkor elvitte a Magvető Kiadóhoz. Nemeskürty István így emlékezett vissza találkozásukra: „az Új Idők olvasói által kedvelt, hajdan népszerű író: Rab Gusztáv felkeresett a Magvetőnél a kitelepítésekről írott, kiválóan magas színvonalú, saját korábbi életművéhez képest toronymagasan értékesebb regényével. Lelkendezve dicsértem a kéziratot, ámde egytetértünk a szerzővel abban, hogy ez akkor, 1957 januárjában, kiadhatatlannak tűnik.” NEMESKÜRTY 1991.

⁶³⁷ Francia: RAB 1959b Angol: RAB 1960d. 2. kiadás: RAB 1960e Német: RAB 1960f. Holland: RAB 1961c. Magyar: RAB 2019.

⁶³⁸ A francia kiadás kritikái: DIÉGUEZ 1959; LNF 1959; BELLANGER 1959; MONTFORT 1959; A. ADJ. 1959. Az angol kiadás kritikái: PLANT 1960; LOW 1960; TTLS 1960; COWARD 1960; ROSENBERG 1960; SETON 1960.

⁶³⁹ THÉRIVE 1959.

⁶⁴⁰ WAOLSH 1960.

be, nem egyszerűen a „jó fiúk” és a „rossz fiúk” konfliktusát. A „New York Times” is közölt kritikát az amerikai kiadásról.

Lucien Guissard (1919–2009) a „La Croix” vasárnapi irodalmi rovatában közölt hosszú cikkében kiemeli a regény satírikus keserűségét és a hazaszeretetet.⁶⁴¹ Három világ mesteri rajzának nevezi a regényt. Ez a három világ: a párt harcos képviselői, egy magyar falu lakosai és a budapesti kitelepítettek. A háttérben pedig a magyar puszta gyötrelmes képe. Kiemeli a cikk a falusi békepap alakjának megformálását, aki fél a kitelepítettektől, mert fél a helyi párthatalmasságoktól. A rendszer hajthatatlan helyi férfi vezetői viszont egyáltalában nem riadnak vissza a burzsoá leányok bájaitól. A regényt Guissard az év egyik legjobb külföldi regényének nevezi.

A baloldali „La République du Centre” (Orléans) kritikusa megállapítja, hogy a regény szégyenpadra ülteti az aktuális magyar politikai rendszert, és mindenkinek ajánlja elolvasni, aki tájékozódni szeret a korról, amelyben élünk.⁶⁴² Meglátása szerint a regény mondanivalóinak és szerkezetének szilárdságával kiemelkedik a hétköznapiból, és egyetemes érvényűvé válik. A főhősben az „ancien régime” makacs és megátalkodott képviselőjét látja, akit a becsületérzés az önfeláldozásig hajt. Dicséri az író pártatlanságát, amellyel megrajzolja a volt grófi szobalány, Tiszapócs mindenható „elnöknőjének”, a párt legfőbb képviselőjének alakját.

A monarchista „La Nation Française” Orion álnévű kritikusa hosszú cikkében⁶⁴³ azt írja, hogy a regény „irtózatossal” azoknak, akik már azt hiszik, hogy a vasfüggönyön túl minden a legnagyobb rendben van. Az emberi és a politikai igazság szolgálatában való kiábrándulás ábrázolását a mű nagy erényének tekinti. Hosszan idézi a regény „feudális” főalakja és a megyei tanácselnöknő közti politikai párviadalt, melyben nem kétséges, hogy ki a vesztes.

A „legpárizsibb” hetilapban, az „Ici Paris”-ban a főszerkesztő, történész, író, újságíró Henri de Montfort (1889–1965) írt kritikát.⁶⁴⁴ Hosszan ismertette a regényt, ezzel fejezi be cikkét: Ez a könyv mély szomorúságot ébreszt az olvasóban, ugyanekkor megfontolandó leckét is ad fel neki a tökéletes szavahihetőség ereje miatt. Az antikvitás bölcsessége már ismerte ezt a leckét, és így fogalmazta meg: „Ma neked, holnap nekem”. A regényt Montfort óriási figyelmeztetésként értékeli, hiszen amit megtörténhetett a nagyműveltségű keresztény Magyarországon, az holnap megtörténhet másutt is.

⁶⁴¹ L. G. 1959.

⁶⁴² LRC 1959.

⁶⁴³ ORION 1959.

⁶⁴⁴ MONTFORT 1959.

II. A mű bemutatása

Az elbeszélés ideje az 1951. június 8-tól 1952. június közepéig tartó egy éves időszakot fogja át. A cselekmény kiindulópontja, hogy a főhóst, az ötvennyolc éves Balázs Ákost, volt abaújkéri birtokost és kormányfőtanácsost kitelepítik budapesti házából Tiszapócsra, ahova csak néhány bútort és a kutyáját viheti magával. A kényszerlakhelyül kijelölt településre mintegy százötven kitelepítettel együtt érkezik, akik részben az 1945 előtti társadalom magasabb rétegeiből származnak, Oppler Rudolf gyógyszergyárostól kezdve Jablonkay Tihamér külügy- és Forster Ignác igazságügyminiszteren, Jámborka Donáton, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választott lepkészen, Draxler Zsigmond Afrika-vadászon át Zách Péter hercegig és Katinszky Jusztina és Friderika bárókisasszonyokig. A járási tanács elnöknője, Bacsóné nyomorúságos körülmények között, nádtetős házak egy-egy szobájában, putrikban, ólakban szállásolja el a családosan vagy egyedül érkezőket. Az orvhalászaton, rözsézésen vagy más, „büntett”-nek nyilvánított cselekményen rajtakapott kitelepítetteket pénzbírsággal sújtják, és aki nem tud vagy nem hajlandó fizetni, azt a Hortobágyra viszik ledolgozni a büntetést, ahol telepesként otthagyják.

Rab az 1950-es évek első felében a Tisza középső folyásánál található Keleti Főcsatorna építkezésén földmérőként dolgozott, s a mérésekhez kitelepített nőket és férfiakat vett fel munkásnak. Az ekkor megismert személyeket és sorsokat örökítette meg a regényben. Az ábrázolt történelmi, társadalmi valóság lényegében hiteles korrajznak tekinthető. Rab részletesen bemutatja a kitelepítést elszenvedőként, befogadóként vagy szemlélőként átélt emberek ön- és világszemléletét, értékrendjét. A mű a realista korregény típusához sorolható. A történet, a helyszín és a légkör ábrázolása egyaránt megfelel a valószerűség követelményeinek.

A cselekmény menete egyenes vonalú, az elbeszélés három könyvre tagolódik. A *Budapest* című első, rövid (mintegy kilencven oldalas) könyv két hét történéseit beszéli el: Balázs Ákos budapesti otthonában várja a kitelepítési végzést, séta közben elbúcsúzik Budapest belvárosától, átgondolja, melyik bútort viszi magával, s melyiket kinél helyezi el, végül elutazik a kijelölt kényszerlakhelyre. A *Tiszapócs* című második, igen terjedelmes (majd ötszáz oldalas) könyv egy év különféle viszontagságait beszéli el, a kitelepítettek faluba való megérkezésétől a főhős Katinszky Jusztinával való eljegyzéséig. A *Menton* című harmadik, ugyancsak rövid (hetven oldalas) könyv ismét két hét eseményeit beszéli el: Balázs Ákos élete egyetlen szerelme, az évekkel korábban elhunyt Teréz férjének, a Balázs által korábban kétszer

felkeresett mentoni Három macska-villa tulajdonosának,⁶⁴⁵ Valériának Tiszapócsra érkezését ábrázolja, és a főhős halálával, valamint a halál okát megállapító boncolás leírásával zárul.

A regény eredeti címe *Szinai kódex* volt, ami egy Bacsoné által az 1944-ben feldúlt tiszadadai kastélyból – ahol korábban szolgált – elhozott könyvre utalt. A „rejtélyes, szakadozott, ócska nagy könyv” ezüst fedelén vésett ezüst hal képe látható.⁶⁴⁶ A könyvet hét éve rejtegető Bacsoné lelkiismeretfurdalással küzd, hogy a régi úrnője, Ludovika grófnő által igen értékesnek tartott könyvet magánál tartja, s nem ajánlja fel valamelyik múzeumnak. A számára érthetetlen nyelven írt kódex meghatározására titokban felkéri Balázs Ákost, akit jellemrajzának készítője, Dolgos Gábor, a járási kapitányság ifjú vezetője, régi könyvek szakértőjeként írt le. A főszereplő azonban nem tud megfelelni az elvárásnak, értéktelennek ítéli a kódexet, mire Bacsoné tűzbe dobja. A harmadik könyvben Valérián arra kéri Balázst, hogy ha hallana az egyiptomi Szent Katalin-kolostorból származó 6. századi, értékes Szinai-kódexről, amelynek fedelén ezüst hal látható, azonnal értesítse, mert egy oxfordi kutató szerint az feltehetően egy Tisza-vidéki grófi kastélyban található.

A kódexre utaló címet Rab a francia kiadás előtt több okból megváltoztatta. Az új címhez a „kék tájak”-ra való szövegbeli utalások adták az ösztönzést. Az új cím az ismeretlen úticél felé utazásra, azaz a kitelepítésre utal, ami drámai utazást jelent az ismeretlen, sőt gyakran a megsemmisülés, a halál felé. Míg a regény francia és angol változatának címe a „kék tájak”-ra való utazást jelzi (*Voyage dans le bleu* és *Journey into the Blue*), a német és holland cím az ismeretlen úti cél veszélyességét hangsúlyozza (*Keiner kehrt zurück* és *Niemand keert terug*). A helyszínek a valós Budapest és a fiktív Tiszapócs. Ez utóbbi könnyen azonosítható, és Rab maga is leírja egy levélben, hogy Polgár falut (1993 óta város) és annak tanyavilágát ábrázolta.⁶⁴⁷ Valós földrajzi nevek például a Selymes-patak, ami ma is létezik Polgár határában, ennek partján sokat sétálnak a szereplők; Kasziba tanya a falutól keletre, ahova több családot kitelepítettek; a Bágyi erdő a településtől délre, ahova rőzsézni járnak; az állami dinnyeföldek Tiszagyulavára felé, ami a Polgártól északra lévő Tiszagyulaházával azonosítható. A környező települések közül előfordul Óhat-Pusztakócs a Hortobágy szélén, ahol a kitelepítetteket leszállítják a vonatról, és Margitapuszta a falutól délre. A szereplők közül is több azonosítható

⁶⁴⁵ A mentoni Három macska-villa létezik, azonosítható. Amikor Rab emigrált 1958 elején, felkereste a házat, és egyik unokahúgának, Rohoska Marianne-nak február 26-án küldött mentoni képeslapján meg is jelölte a házat piros tintával. A képeslap ajándékként 2018-ban került a Petőfi Irodalmi Múzeumba.

⁶⁴⁶ A halnak szimbolikus jelentése van: a reményt ábrázolja a főszereplő számára, a kódex megsemmisülése a Tiszapócsról való szabadulás lehetetlenségét jelzi.

⁶⁴⁷ Rab Gusztáv levele Berki Erzsébetnek, Dreux, 1961. aug. 26. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

valós személyekkel; Draxler Zsigmond alakját például Széchenyi Zsigmond (1898–1967) vadász, író ihlette, aki Polgáron volt kitelepített 1951-ben fél évig.

A kutyáján kívül senkihez sem kötődő, életét elrontottnak gondoló, szívproblémákkal és epekővel küzdő főhős legfőbb célja a „tartás” megőrzése minden körülmény között. A Tiszapócsra utazás közben kapott tüdőgyulladásából meggyógyulva sokat sétál a faluban, elzárkózva él, mivel nem kényszerül munkát vállalni megélhetése biztosításához. Ügyvédje rendszeresen küld neki a bútorai eladásából származó pénzt, amelyből sorstársait is segíti. Szállásadói, Eck Lukács és gyengén látó felesége, Ángyéla, ápolják és főznek rá. Sétái közben megismerkedik sorstársaival, akik közül egy idő után szívesen és rendszeresen ellátogat a súlyos tüdőbeteg Lázár Paulához és Katinszky Jusztinához, aki a disznóhizlaldában, majd a földmérésen dolgozik. Amikor Katinszky Jusztina – aki feltehetően az egyik razziazó rendőrtől teherbe esett – megkéri Balázst, hogy becsületét megmentendő vegye őt feleségül, Balázs igent mond. A látomásszerűen megérkező Valérián el akarja menekíteni Balázst az országból, de ő végül nem megy vele: egyrészt hogy megtarthassa házassági ígéretét, másrészt hogy társait ne érje büntetés engedély nélküli távozása miatt. A főszereplő jelleme alapvető változáson megy keresztül a Tiszapócsra töltött év során: elzárkózását, gögjét fokozatosan levetve képessé válik felelősséget vállalni egy másik ember iránt.

Több szereplő megformálásában fiktív és valós elemeket ötvözött az író.⁶⁴⁸ Jámorka Donát lepkész például Rab egyik korábbi regénye, az 1944-ben megjelent *Éji lepke* főszereplőjének az alakváltozata, legkedvesebb lepkéjével, az *Iphigenia Orbiculosával* együtt. Draxler Zsigmond Afrika-vadász egyedül ebben a regényében szerepel. Jámorkáról szélsőségesen elfogult jellemzést készített a rendőrség: „Ahelyett, hogy értékes lepkéit a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta volna fel tisztességes áron, ő kereskedett velük. Élénk kapcsolatot tartott fenn a nyugati imperialistákkal. Látszólag lepkéket vett, adott és cserélt. Sűrűn levelezett Londonnal, Párizssal, New Yorkkal. [...] A Lövház utcában egyedül lakott húszezer lepkével négy szobában.” Draxler Zsigmondról a következő torz karakterrajzot kapja meg Bacsóné: „Gróf Draxler Zsigmond 48 éves foglalkozás nélküli egyén, tipikus kalandor és bűnöző. Váci utcai saját házának egész negyedik emeletén ő lakott egyedül, a világ minden részéről összelopkodott szőnyegek, bárdok, lándzsák, múmiák, főleg kitömött állatok és elefántagarak között...”

Jámorka és Draxler egy alkalommal az egykor Magyar Királynak nevezett vendéglőben próbál ebédelni, de mivel kitelepítettek, nem kapnak enni, és kidobják őket. Nagyjában már képet alkottak maguknak egymásról. Mindkettőjük életében van egy nagy szenvedély: Jámorka

⁶⁴⁸ TÜSKÉS 2019d.

Donáté a lepkék, gróf Draxler Zsigmondé Afrika. Az egyiktől a lepkéket vették el, a másiktól Afrikát. Míg a lepkész alig tudja kiheverni a csapást, az Afrika-vadász élete során megtanulta, hogy minden kaland végét meg kell várni. „– Nekem mind közt legkedvesebb az *Iphigenia Orbiculosa* – beszél Jámborka, a lepidopterológus. – A legnevezetesebb is. Mert instállok a lepkék ártatlan, tiszta világából, ahol gyakorta szűznemzéssel kelnek életre a legcsodásabb példányok, az *Iphigenia Orbiculosa* elvitt engem az emberek nyomorult bűnös világába. De ma úgy érzem magam – folytatja porig sújtva, és feje megint majdnem rákoppant az abroszra –, mintha visszasüllyedtünk volna a Jura-periódusba.”

Sum Szabolcs kutatásai szerint Jámborka alakját Jámbory Kálmán (1844–1911) lepkésről, a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium hivatalnokáról mintázta az író, aki közismert lepkekereskedő volt, a lepkék adatait azonban nem publikálta, mivel üzleti titkoknak tartotta azokat.⁶⁴⁹ Az *Iphigenia Orbiculosa* egy kitalált lepkenév, a létező *Oxytripia orbiculosa* (magyarul Körjegyű ardóc vagy Nagyfoltú bagolylepke) név után. Frivaldszky Imre 1865-ben megjelent, *Jellemző adatok Magyarország faunájához* című művében részletesen írt erről az éjjeli lepkéről, ami később több irodalmi műben is szerepelt, például Móra Ferenc *A tízaranyas pille regénye* című (1927) novellájában.⁶⁵⁰ Rab olyan különleges lepkefajokat is említ, mint például a *Hesperia sidae*, az „ezüst bóbitás”, amiről egy laikus aligha tudhatott. A lepkékkel kapcsolatban szűznemzést emlegetni biológiai szempontból téves, irodalmi szempontból azonban hatásos képalkotást tesz lehetővé: egy „csodalepke”, amelynek létrejöttéhez még párzás sem kell, s amely ezáltal nemes és „tiszta”.

Draxler alakját Rab így jellemzi: „Az atléta külsejű szakállas gróf olyan otthonosan mozog már Tiszapócon, mintha Becsuanaföldön volna, ahogy mondogatni szokta. [...] Bozontos, szőke szemöldöke alatt oly érdeklődéssel csillog hideg, acélszürke szeme, mintha nem is embert, hanem jombai fafaragványt nézne. Ő is lengén öltözködik a melegben. Trópusi sisakot is tett a fejére, mint utoljára a két világháború közt a Tanganyika-tónál. Finom külföldi kelméből varrott sportinge elől nyitva van, látni lehet szőrös, izmos mellét.” A Kaszibai útra telepített Draxler szétszedhető gumikádat, egy kitömött marabu- és bivalyfejet vitt magával.

⁶⁴⁹ Köszönöm Sum Szabolcsnak, hogy együtt gondolkodhattunk Jámborka Donát alakjáról, és adatokat közölt velem Jámbory Kálmán életéről és munkásságáról.

⁶⁵⁰ Ennek az először Magyarországról leírt fajnak az életmenetét a lepkész Schmidt Antal (1880–1966) muzeológus (1936–1939 között a Magyar Természettudományi Múzeum igazgatója) kutatta fel és publikálta egy magyar, majd egy német nyelvű monográfiában 1911–1912-ben. Sokáig kizárólag Budapest környékéről ismerték és ennél fogva gyűjtötték is – egész családok álltak rá erre –, mert nagyon sok pénzért lehetett eladni külföldre. Bálint Zsolt, a Magyar Természettudományi Múzeum főmuzeológusának számítása szerint a két példány eladásából származó összeg egyenlő volt az akkori egy éves tisztviselői fizetéssel. Az 1940-es évek óta a faj Magyarországon kipusztult, az utolsó biztos hazai adat 1949-ből származik. Köszönöm Bálint Zsoltnak, hogy megosztotta velem feltételezéseit Jámborka Donát alakjával kapcsolatban. BÁLINT 2009.

Az Afrika-vadász alakját Rab gróf Széchenyi Zsigmondról, a nemzetközi híru vadász-íróról mintázta. Gyorgyevics Tamás Széchenyi-életrajzában leírja, hogy az 1950–1951-ben a Mezőgazdasági Múzeum vadászati szakértőjeként dolgozó Széchenyit 1951. június 20-án munkahelyén felkereste egy rendőr, és átadta neki a Budapestről kitiltó határozatot. Eszerint 24 órán belül el kellett hagynia várbeli lakását (Úri utca 52.), és el kellett foglalnia kényszertartózkodási helyét a Polgár községhez tartozó 88. számú tanyán Oláh Istvánnál.⁶⁵¹ Széchenyi eredménytelenül fellebbezett a határozat ellen. Az ablaktalan és fűthetetlen tanyai szobából 1951 novemberében balatongyöröki ismerőséhez, Reznik Jánoshoz költözhetett. A regénybeli Draxler fél év után kiszabadul Bacsóné felügyelete alól: mintegy kíváncsiságból, hogy eljut-e levele Tiszapócsról néhai vadásztársához, a marokkói szultánhoz, írt neki. Hogy a levél megérkezett-e a címzetthez, nem derül ki, de Draxler ezzel felhívja magára a figyelmet, és a levél hozzájárul ahhoz, hogy Sopronba távozzon, miután anyagilag támogatja a tiszapócsi bölcsőde építését. A nagyszüleivel gyerekként ugyancsak Polgárra kitelepített Sólyom Ildikó visszaemlékezésében a kitelepített Széchenyiről leírja, hogy valóban gumikádja és jegesmedvebőre volt.⁶⁵²

Ahogy Rab korábbi regényeiben, itt is hangsúlyos szerepet kapnak a képzeletben felidézett festmények, hangulatok, érzelmek és korok jellemzésére. Utalva a „lélekbűvár és a jellemkutató elmélyülés” szándékára, főszereplőjét a regény első oldalán két ismert zsánerkép, Gerard van Honthorst *Foghúzó borbély*, illetve Rembrandt *Tulp tanár úr anatómiája* című képének középebe, tehát mintegy a boncasztalra helyezi.⁶⁵³ A főszereplő két valóságos képet is magával visz: a családi ősként számon tartott Aba Sámuel halálát a ménfői csatában ábrázoló rézmetszetet, és egy, a menyasszony öltöztetését ábrázoló 19. századi képórát. A metszet esetében talán az első német nyelvű magyar krónika, Hans Haugen 1536-os augsburgi krónikájának Aba Sámuel halálát mutató fametszetére gondolhatunk mint előképre.⁶⁵⁴ A képóra „Kata nagymama világából való volt, mint a piros ruha és a szép elefántcsont-színű váll; a Biedermeier ernyedt, letűnt korából maradt meg ez az érzelmes kép, amely valaha álmodozásra készítette a Bártfay szüzeket, a nagyanyját is.”⁶⁵⁵ Katinszky Jusztinát ismételten „Frances Steward hasonmásá”-nak nevezi az elbeszélő, s az ő, a budapesti Szépművészeti Múzeumban

⁶⁵¹ GYORGYEVICS 2018, 299–308.

⁶⁵² SÓLYOM 1988, 37–39.

⁶⁵³ Gerard van Honthorst: *Foghúzó borbély*, 1627, Párizs, Louvre, Inv. no. RF 2852. Rembrandt *Tulp tanár úr anatómiája*, 1632, Hága, Mauritshuis museum.

⁶⁵⁴ Hans Haugen, *Der Hungern Chronica*, Augspurg, 1536, (Apponyi Hung. 261).

⁶⁵⁵ A képóráról ld. PRÉKOPA 2002; MÉSZÁROS 2010, 109–114.

őrzött egyik portréjához hasonlítja. A hasonlat Peter Lely *Frances Stuart, Richmond és Lennox hercegnő* című, az 1670-es években készült portéját idézi fel a múzeum Régi Képtárában.⁶⁵⁶

A nyelv és stílus sajátosságai közé tartoznak a tájnyelvi szavak és a személyek állandó jelzői. A tájnyelvi szavak és kifejezések, amelyek a mai olvasónak gyakran fejtörést okozhatnak, a tiszapócsi lakosok jellemzésére szolgálnak, a többnyire a háztáji és mezei munkára vonatkoznak. Például a „bugázás” a szemek kiütögetése a napraforgófejből; a „tessék használni” az étel kínálására utal. Az állandó szókapcsolatok és jelzők használata végigvonul a regényen. Így például Balázs Ákos „volt magyar királyi kormányfőtanácsos” (88 alkalommal); Hattyas rendőrtizedes Margitapuszta vagy Hortobágy „izmos fia”; Katinszky Jusztina „Frances Steward hasonmása” (11-szer); Adolf, a fényes, fekete spanyol „selyembársony” szőrzetű spánuel (8-szor); Miska Tiszapócs „lőcslábú és vízfejű bolondja” (8-szor); „nagyfarú” Erzsók (9-szer); „vaksi” Ángyéla (27-szer). A kitelepítések elrendelőjének, Rákosi Mátyásnak a neve egyetlen egyszer sem szerepel a műben, s különféle körülírásokkal utal rá az elbeszélő: „a haza kopasz atyja”, „a gonosz kopasz, aki ezeket a hajnali elutazásokat kitalálta”, „a kopasz gúnyolódó”, „a gonosz kopasz gúnyolódó”.

III. Történelmi háttér

A regény történelmi hátterét az 1950-es évek elején az egész ország területén módszeresen végrehajtott kitelepítések jelentik. A kitelepítés a belső száműzetés egy sajátos formája volt a társadalom átalakításának és megfélemlítésének érdekében. A kitelepítések történetének egyik fontos állomása az 1951. május közepétől július közepéig Budapestről történt erőszakos kitelepítések. Ezek során összesen mintegy tizenhatezer, különböző társadalmi rétegből származó, állásuktól, lakásuktól, esetenként nyugdíjuktól megfosztott, a kommunista rendszer számára „nemkívánatos személy”-t utasítottak ki Budapestről; kényszerlakhelyüket kelet-magyarországi falvak és tanyák ugyancsak „nemkívánatos elemei”-nek – kuláknak bélyegzett tehetős parasztok – háztartásaiban jelölték ki.⁶⁵⁷ A kitelepítettek sokféle okból váltak a rendszer „ellenség”-évé: nagy számban voltak köztük katonai és kormányzati vezetők a két világháború között vagy a nyilas uralom idején, s voltak gyár-, bank-, szálloda- és nyomdaigazgatók, nagykereskedők, vendéglőtulajdonosok és földbirtokosok. Csak személyükben voltak nemkívánatosak: lakóingatlanokra igényt tartott a rendszer, ezeket kártalanítás nélkül elvették tőlük, és soha nem kapták vissza. A kéthónapos folyamat során hetente háromszor (hétfőn,

⁶⁵⁶ Inv. no. 1330. Olaj, vászon, 235 × 140 cm.

⁶⁵⁷ Gulyás Gyula–Gulyás János: *Törvénytörés nélkül...* című filmje 1982–1988 között készült. GULYÁS–GULYÁS 1989; SZÉCHENYI 2008, 97–198.

szerdán és pénteken), éjjel kézbesítette a rendőrség a kitelepítési végzést, amely mindössze huszonnégy órát adott a magukkal vihető, meghatározott tömegű ingóság összezsomagolására. A következő éjjel teherautóra rakott személyeket gyűjtőhelyre vagy pályaudvarra vitték, ahonnan vonattal a kijelölt lakhelyhez legközelebbi állomásra szállították. A kitelepítettekkel való bánásmód településenként változott, a visszaemlékezések nagyon eltérő körülményekről, munka- és lakhatási lehetőségekről tanúskodnak.⁶⁵⁸

Az 1989 óta megjelent számos visszaemlékezés tanúsága szerint a kitelepítettekkel való bánásmód mindig a helyi vezetőségtől függött. A Tiszapolgárra 1951 júniusában négy családtagjával együtt kitelepített Makay Judit például, akinek édesapja hadbíró ezredes volt, a polgári disznóhizlaldáról is beszél egy, az 1980-as évek második felében készült interjújában: „Mi Vámosiéknak az utcai, nagyobb, de nem fűthető szobáját kaptuk. Ez padlózott volt, ablakos volt, s a motyónkkal nagyon jól befértünk. [...] Összeszorultunk abban a szobában öten, végeredményben két család, de még nézeteltérésre sem emlékszem. A háziakkal való viszonyunk közömbös volt. [...] Mi hárman, dolgozók, már az első munkanapon elmentünk a község házára munkára jelentkezni. Akkoriban kezdődött a község határában egy állami disznóhizlalda építése. Harmincezer beszolgáltatott disznóra méretezték, az állami gazdasághoz vagy a tévészcséhez tartozott. Ennek építettük meg az óljait, a felvonulási épületét, s mindent elvégeztünk, ami az építéssel összefüggött: terepet elpucolni, ásni, kubikolni, meszet keverni.”⁶⁵⁹

A kitelepítéseket és kényszermunkatáborokat Sztálin halála (1953. március 5.) után 1953. július 4-én kormányra kerülő Nagy Imre azonnal megszüntette. Az erről szóló rádióbejelentése után mintegy két hónappal, szeptemberben kapták meg az értesítést a kitelepítettek, de eredeti lakóhelyükre sokáig nem térhettek vissza.

IV. A regény Magyarország-képének sajátosságai

1. Az új életkörülmények

A társadalomkutató Babura Félix volt királyi ügyész a tiszapócsi lakhatási körülményeket és történéseket feldolgozó tanulmányokat készít, melyeket a John Hopkins Egyetemnek tervez elküldeni. John B. Watson amerikai pszichológus behaviorista híveként a kitelepítettek viselkedésének vizsgálatát tűzi ki célul. Egyik tanulmányában, melynek vázlatát orvhorgászat közben elmondja Balázsnak, tizenhárom kategóriába sorolja a lakókörülményeket: 1. szoba villannyal és padlóval, 2. szoba villannyal és padló nélkül, 3. szoba padlóval villany nélkül, 4.

⁶⁵⁸ Dessewffy–Szántó 1989.

⁶⁵⁹ Dessewffy–Szántó 1989, 171 (166–180).

szoba villany és padló nélkül, 5-8. szoba helyett kamrákban élünk és ezekben a kamrákban is vagy van villany, vagy nincs, vagy van padló, vagy nincs”, 9. ól penésszel, 10. ól penész nélkül, 11. ól ablakkal, 12. ól ablak nélkül, 13. faskamra, amely egyúttal tyúkketrec is. Csatornázás híján a falu központjában lévő artézi kútról hordja haza mindenki az ivóvizet.

2. A régi és az új társadalom ábrázolása

A későfeudális vonásokat hordozó, megkésett polgárosodással jellemezhető magyar társadalom és a kommunista társadalmi elképzelés konfliktusát mutatja be Rab. A kitelepítéseket külső szemszögből jellegzetes képviselőin keresztül, megfigyelőként ábrázolja: a magyar társadalom egyetlen rétegével vagy csoportjával sem szimpatizál. Nem azonosul sem a „tettesek”, sem az „áldozatok” nézőpontjával, s minden szereplőt annak jellegzetes tulajdonságai alapján mutat be. Távolságtartással szemléli például a két világháború közötti „léhűtő úri” közép- és felsőosztály azon tagjait, akik nem tettek eleget a vidéki tanyavilág életszínvonalának emeléséért, és a kitelepítés során a saját bőrükön tapasztalják meg az elmaradottságot: többek között az elektromos- és vízhálózat hiányát, a lakóépületek kezdetlegességét. A kitelepítetteket befogadó falu új vezetői és lakói közül rokonszenvvel ábrázolja például a tanácsitkár feleségét, a népboltot üzemeltető Erzsókot, aki szembeáll Bacsóné utasításával, mely szerint a kitelepítetteknek tilos kenyeret eladnia. Pozitív szereplő Szarka Amália, Bacsóné titkárnője, aki egyedül él, gondozza vak édesanyját, mégis sokszor felesleges túlórázásra kötelezi a tanácselnököt. Ő az egyetlen „becsületes kommunista” Tiszapócson, aki „mindenkinél jobban hisz az eszme diadalában, bármilyenek is azok az emberek, akik képviselik.” Amikor először Amália aláírja helyette a békeívet. Amikor másodszor körbejár immár a békekölcsön-jegyző ívvel, az ellenszegülőket és háborgókat finoman figyelmezteti, mire számíthatnak Bacsónétól és a rendőrségtől, ha nem jegyzik a számukra előírányzott összeget.

A regény szereplői jórészt típusfigurák: Jámorka, a csak a hivatásának élő, a körülötte történő eseményekről tudomást venni alig akaró tudós, és ellentéte, a magát minden körülmények között feltaláló Draxler. A kommunizmusban vakon hívő Szarka Amáliával, a tanácselnök titkárnőjével szemben áll a Bacsóné utasításait enyhíteni igyekvő, kiskapukat kereső tanácsitkár.

3. A félelemkeltés mechanizmusainak működése

A falu vezetői számos eszközt alkalmaznak a kitelepítettek megfélemlítésére, melyek közül a legfontosabb a kiszámíthatatlanság. Megbüntetik, ha valaki átlósan megy át az útkereszteződésben, vagy tüzelőt gyűjt az erdőben. Babura a Selypes-patakából fogott hallal próbálja élelmezni családját, de miután nem tudja megfizetni az orvhalászatért kirótt büntetést, elviszik kényszermunkára a Hortobágyra. Az onnan feleségének írt levelében összehasonlítja a

tiszapócsi és a hortobágyi életkörülményeket, és paradicsomi állapotnak jellemzi a pócsi kitelepítettek életét. A humor még ebben a sanyarú állapotban sem hagyja el Baburát. Riehl Vencel volt rendőrtiszt és Babura leírásaiból átfogó képet kapunk a kitelepítettek testi-lelki megnyomorítást célzó intézkedésekről: „Minden jog és törvény ellenére bizonytalan ideig tartó kényszermunkára ítélték. Tehát fegyenc vagyok. Létformám is a fegyencé. Csupán a számomra kirendelt juhakolban alhatom harmincad-magammal [...]. A tábornak van egy biztonsági parancsnoka és egy gazdasági parancsnoka. Eltávozni nem szabad. Aki nem engedelmeskedik, azt elpáholják. Eddig csak három haláleset fordult elő. Egy két hónapos csecsemő és egy felsőházi tag természetes halállal múlt ki. Egy huszárezredes viszont az elszenvedett ütlegektől pusztult el, a mája állítólag szétroncsolódott. [...] Létformámhoz tartoznak még a következők: Hajnali kelés koromsötétben. Három óra gyaloglás a munkahelyre. Másik három óra gyaloglás haza, a juhakolba. Nyolc és félóra munka a szabad ég alatt. Ez összesen tizennégy és fél, de leggyakrabban tizenöt óra hóban, sárban, szélben a pusztán, a szép magyar rónaságon, a téli Hortobágyon. Tisztálkodásra mód nincs. Szakállam már a mellemig ér. Tetűn és bolhán kívül már kullancsaim is vannak. Éktelenül csípnek. Létformámat halálosan elviselhetetlenné teszik.”

4. Az új élethelyzet elviselésének technikái, jellemformáló hatása

A regény két szereplője alkotó módon próbálja feldolgozni a történéseket. Riehl Vencel egyedül, Babura Félix családdal – feleséggel és három kisgyerekekkel – érkezik Tiszapócásra. Riehl humoros-ironikus ex libris rajzaival és kék füzetébe készített feljegyzéseivel igyekszik szórakoztatni társait. Az „Egészségügy Tiszapócson” című feljegyzése, amit megmutat Baláznak, a következő: „Szokványos betegségek: 1. Magas vérnyomás alacsony életszínvonalal. 2. Vándorvесе vándorélet miatt. 3. Kiapadhatatlan nátha. 4. Pessimismus innaturalis. 5. Optimismus furiosus. 6. Vágott sebek, zúzódások, rúgások a békekölcsönjegyzéssel kapcsolatban. 7. Boszorkánylövés, azaz Hexenschuss Bacsóné fustélyából. 8. Vészes hajhullás rémhírek következtében. 9. Lassú bütyökképződés a végtagokon és gyomortágulás az elégtelen koszt miatt. 10. Sárgaság azért, mert a másik deportáltak jobb a sora.” A füzet sportrovatában sajátos sportágakat gyűjtött össze a tiszapócsi életből a volt rendőrtiszt: „Úszás adósságban. Vadászat bolhára, légyre, egérre, zsírra, cukorra, margarinra, olajra. Repülés a tanácsházáról a kapitányságra. Ugrás...”

V. Elhelyezés az azonos tárgyú művek között

Rab regénye az első mű a magyar irodalomban, amely feldolgozza – a Magyarországon élő németek és a csehszlovákiai magyarok elűzését nem számítva – a kitelepítések témáját, s az egyetlen mű, amely teljes egészében az 1950-es évek elején végrehajtott kitelepítések

problematikájával foglalkozik. Legalább húsz évvel megelőzte az első olyan regény keletkezését, amely megjelenhetett Magyarországon a kitelepítések egészen az 1980-as évek elejéig tabunak számító témájáról.⁶⁶⁰ Ez Kolozsvári Grandpierre Emil: *Egy házasság előtörténete* című műve, ami 1982-ben látott napvilágot a Magvető Kiadónál. E regényben a végül összeházasodó pár női tagja, Turányi Eszter szenvedett el huszonegy évesen szüleivel együtt kitelepítést Budapestről, ami meghatározta egész további életét. A két mű között kevés hasonlóság van az ábrázolásmódban és a motívumokban. Kolozsvári Grandpierre eltávolítva, a tárgyilagosság látszatát keltve, szinte tankönyv-ízűen ismertet bizonyos, gondosan szelektált tényeket. Jellegzetes fordulatai: „A kitelepítésről illik tudni, hogy”; „A művelet ideológiai alapjául az a koncepció szolgált, hogy”, „Tudni kell, hogy” (185. p.). Nyoma sincs nála a Riehl Vencel és Babura Félix szájába adott ironikus, humoros helyzetábrázolásnak. Kolozsvári Grandpierre-nek ez a regénye nem tartozik az önéletrajzi ihletésű művek sorába, de támaszkodik bizonyos dokumentumokra, amelyekkel családtörténeti kutatásai során találkozott.⁶⁶¹

Esterházy Péter a *Harmonia caelestis* (2000) második könyvének hatodik fejezetében a saját családja Budapestről történt kitelepítését ábrázolja. Esterházy az átélő szemszögéből, egyes szám első személyben beszéli el az eseményeket. Míg Rab és Kolozsvári Grandpierre lineáris történetmesélést alkalmaz, Esterházy nem követ szoros időrendet. Esterházy és Rab műve között stilisztikai hasonlóság például a tájnyelvi szavak használata és a népi ételek ábrázolása. Közös motívumok például a félelem és a rettegés érzékletes megjelenítése,⁶⁶² az ingóságok elhelyezése ismerősöknél; két család egy szobában való együttélése esetén függönnyel kettéválasztják a helyiséget; engedély nélküli Pestre utazás; a glossza- vagy tanulmányírás, mint

⁶⁶⁰ A máshonnan való kitelepítésekről valamint a recski, a hortobágyi és más kényszermunkatáborokba hurcolásokról született irodalmi alkotások közül néhány: Czakó Gábor: *Eufémia* (az 1950-es évek elvont ábrázolása) 1983; Faludy György: *Pokolbeli víg napjaim* (Recsk), 1987, Jeszenszky Iván: *Kitelepítettek* (dokumentumregény a Szegedről az ebesi munkatáborba kitelepítettekről), 1995.

⁶⁶¹ MN 1988.

⁶⁶² A félelem sokaknak meghatározó élménye volt ezekben az években. Passuth László: *Tíz esztendő, tető alatt* című, 1981-ben megjelent önéletrajzi írásában külső tanúként emlékezik meg a budapesti kitelepítésekről. 1950 és 1960 között, miután elbocsátották banktisztviselői állásából, a négy idegen nyelven beszélő író az akkor megalakuló Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda alkalmazta. „Abban az időben [...] számosan a fővárosban, háromszor egy héten álmatlanul töltötték az éjszakát, felkeltek a hajnal első derengésére, lementek az utcára, vagy kinyitották az ablakokat, hogy hamarabb neszeljék a közeledő autó zaját. Hétfő, szerda, péntek. Aki bejött pénteken, azt hétfő hajnalig nem fenyegette veszély. [...] A szervezettség tökéletes volt, az igazgató ágyánál ott volt a telefon, hajnali öttől kezdve «ügyeletet» tartott. Szerencsére, az egész periódusban egyszer szólalt meg ez a vésztelefon. Szegény, kedves Ernő bácsi ajtaján kopogtatott a végzet.” (73–75. p.) „Nem féltem mindig, minden órában, minden politikai változáskor. Mégis beidegződtem arra, hogy hajnalban vagy még éjjel is megszólalhat a lakáscsengő. Mindig ott feküdt ágyam mellett a cipőkanál, hogy szempillantásnyi idő alatt cipőbe bújhassak, öltözhessenek, ha... Akkor alakultak ki ezek a máig húzóódó apró szertartások. Két hónapon át, 1951-ben – páratlan naponként kémlelni a lassan hajnalodó horizontot, kinyitott ablakon át a megnémult budai éjszakában figyelni a magányos gépkocsi útját, merre ágazik el.” PASSUTH 1981, 120.

a történéseket feldolgozó, a túlélést segítő alkotó folyamat. A két szerző különböző munkalehetőségeket ír le: Esterházy a cséplést, rudalást és a dinnyebrigádokat; Rab a bugázást, a játékbaba pillázást, a disznóetetését és a kubikos munkát („földbaba” emelést). Mindketten kiemelik a parasztok hagyományos, babonától sem mentes vallásosságát, és a bizonyos helyi szokások által a kitelepítettekben keltett undort (Rab: teakészítés módja, Esterházy: mákos guba-csócsálás). Fontos közös eszköze a két írónak a keserű humor és az ironia, melyeket szinte minden szereplővel kapcsolatban változatosan alkalmaznak.

VI. A magyar és az idegen nyelvű változatok viszonya

Kolozsvári Grandpierre és Esterházy regényének fogadtatása egyaránt pozitív volt.⁶⁶³ Vajon milyen volt Rab regényéé a francia, angol-amerikai, német és holland olvasók körében? Mielőtt e kérdésre válaszolnék, fontos megvizsgálni, mit kapott a külföldi olvasó Rab eredeti magyar kéziratához képest. A négy fordítás közül az angol változat a legkevésbé megcsonkított, de így is az eredetinek körülbelül az egyharmadára rövidítették. Az angol adaptációt, vagy annak első változatát Ignó Pál író, szerkesztő felesége, Mátay Florence készítette,⁶⁶⁴ noha a címnegyedben az szerepel, hogy franciából Peter Green fordította angolra. Mivel Rab ezt a kiadást tartotta nyelvi-tartalmi szempontból a legsikerültebbnek, ezzel vetem össze a magyar eredetit annak kiderítésére, vajon az angol kiadó hogyan gondolta eladhatónak a regényt közönsége számára. Általánosságban megállapítható, hogy a leíró részeket erősen lerövidítették, míg a párbeszédreszerek és a cselekmény épebben maradtak. A stílusjegyekből nagyon sok elveszett: hiányzik például a budapesti séta részletes leírása, melynek során Balázs elbúcsúzik a várostól; hiányoznak a festményekre való utalások, a szereplők állandó jelzői, stb. Egyetlen példát mutatok be, melyben Balázs a kitelepítést várva Budapesten azt latolgatja, vajon elmenekülhetne-e még:

Rab, Utazás, 2019, 23.	Rab, Journey, 1960, 31.
„Öcskösöm, a bokorugró” – megint eszébe jutottak Józsi pincér túrhetetlen szavai, s arra gondolt, hogy talán mégis meg lehetne kísérelni a „bokorugrást”. De La Tour Szent	<i>Seeing as how my kid brother had scarpered: Joszi's frightful slang phrases came back once more. Well, why shouldn't he, Akos Balazs, try to "scarper" as well? The La Tour Virgin and Child would help</i>

⁶⁶³ Esterházy regényének terjedelmes magyar recepciója összegyűjtve megtalálható itt: <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/esterhazy-peter#szakirodalom> Kolozsvári Grandpierre regényének fogadtatásából: BELOHORSZKY 1983; WÉBER 1982; RÓNAY 1982.

⁶⁶⁴ Ignó Pálné Mátay Florence levele Rab Gusztávnak, London, 1962. nov. 23. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

<p>Szüze a kiseddel hátha megsegítené? Harmincezer dollár!</p> <p>A Várkert alatt az Ybl-szobornál már régen elsuhant az ezredesné siető alakja, a fehér nyári ruha már eltűnt az éjszakában, Balázs Ábris dédunokája, az asztalra könyökölve, most már egyre hevesebben érezte a tengerszintre átszámított nyomás gyengén emelkedő irányzatát. Epekövei rendetlenkedni kezdtek, bal füle mögött a régi kozmetikai seb viszkedett, a feje fájt. Koffeines port vett be, ezzel élt már hetek óta. Meg akart volna feledkezni a gyötrelmes bizonytalanságtól, gondjaitól. A ciklusos fejtésre gondolt, melynek segítségével egy bányász 110 százalékot ért el. Aztán eszébe jutott a mai újság szenzációja: terven felül tizenkét esztergapadot kapott a Dunai vízmű. De mindez csak arra volt jó, hogy megállapítsa magában: az élet máris nélküle folyik itt, hiszen ő határtalanul gyűlöli a ciklusos fejtést és az esztergapadokat is.</p>	<p>quite a lot: thirty thousand dollars was a sizeable sum.</p> <p>A sudden twinge of pain shot through his loins: the stones in his gall-bladder were giving him trouble again. The scar behind his left ear began to itch, and he felt a headache coming on. He swallowed a tranquilliser: for weeks now he had been living on pills, in an effort to forget the frightful uncertainty of his immediate future, and to numb his crowding anxieties. He thought of the strange Stakhanovite system, thanks to which a miner could achieve a 180 per cent output. Then a news headline from that morning's paper floated into his mind: Danube Hydraulic Production Plant Already Ahead of Planned Schedule. Life was forging ahead without him; he had a horror of such meaningless clap-trap.</p>
--	---

Összehasonlítva az eredetit az angol változattal, jól megfigyelhetők a kihagyások, az értelmezések, az egyszerűsítések, az átírások, a konkrétumok helyett általánosító megjegyzések beillesztése. Az egész angol változatra jellemzők ezek a módosítások, melyek következtében fontos szövegrészek, szereplők sikkadtak el. Teljes egészében hiányoznak Riehl Vencel és Babura Félix humoros elemzése, sőt Riehl alakja teljesen kimaradt a londoni kiadásból. Az angol változat azzal ér véget, hogy Balázs holttestét beszállítják a rendőrkapitányságra, a boncolás azonban kimaradt a *Tulp tanár úr anatómájára* való utalással együtt. A példa alapján megállapítható, hogy a regény idegen nyelvű fordításai erősen csonkított formában közvetítették Rab művét, így az a Magyarország-kép, amelyet Rab ábrázolt, csak részben

azonos azzal, ami eljutott a nyugat-európai közönséghez. A különböző nyelvű változatok részletes összevetése külön feladat.

Az angol fordítás problémáit Rab maga is érzékelte, s igyekezett kijavíttatni az amerikai kiadásban. A Pittsburgh-ben élő Lovik Károly (1899–1965) műfordítónak így írt egyik levelében:

„Mint látni fogod, az I. rész múlt időben van, a II. rész – egy év röpké múlását akartam ezzel érzékeltetni – jelen időben! (elbeszélő jelen idő). A III. rész, amelyet úgy kell tekinteni, mintha közben nem is telt volna el egy egész esztendő, mintha csak egy perc múlt volna el – visszanyeri az I. rész múltidejét, ennek egész hangulatát. Ezt a francia fordítás elrontotta, már nem volt idő a kijavítására. Sokat lerövidítettek. Feltétlenül vissza kell adni a III. résznek az I. rész múltidejét és hangulatát az angol fordításban! És ennek megfelelően ki kell egészíteni. A kritikák egy része észrevette a „romanesque” és kissé valószínűtlen megoldást. Ennek oka a rossz és felületes francia fordítás.”⁶⁶⁵

Vajon a kiadó döntése lehetett a terjedelem jelentős csökkentése és bizonyos, naturalisztikus részletességű részek elhagyása? A téma maga érdekes lehetett a nyugat-európai olvasónak, a részletek már nem annyira? Ezekre a kérdésekre nincs válasz a hagyatékban.

Rab regényének fordításai beilleszkednek abba a nyugat-európai divathullámba, melynek során a nagyközönség fokozottan érdeklődött a vasfüggönyön túli valóság iránt. Irodalmi kvalitásai mellett ennek az aktualitásnak köszönhette egykori sikerét. Rab Franciaországban is magyarul írta műveit, de szem előtt tartotta a külföldi olvasókat, ami megmutatkozik a mottók kiválasztásában, az ajánlásban, és a magyar kultúrára vonatkozó tárgyi magyarázatokban. Regényében Rab számos, az adott történelmi helyzeten túlmutató társadalmi, morális, etikai kérdést vet fel: így például fontosabb-e a „tartás”, mint a saját magán vagy a másik emberen való segítség; a hit szerepe az emberi életben; helyes-e saját meggyőződés vagy akár élet feláldozása egy másik ember megmentéséért; a társadalmi rend helyessége; az élet értelme vagy értelmetlensége.

VII. Átfogó értékelés a Magyarország-kép szempontjából

Az 1950-es évek közepén született regény a magyarországi társadalom minden rétegét átformáló, közelmúltbeli eseményeket ábrázolja. Az ország keleti felét rendkívül szegénynek és elmaradottnak mutatja. Hiányoznak belőle a Magyarországgal kapcsolatos közhelyszerű motívumok (puli, gulyás, csikós, csárdás), egyedül a puszta jelenik meg benne, de annak sem a

⁶⁶⁵ Rab Gusztáv levele Lovik Károlynak, Dreux, 1959. nov. 20. PIM, Rab Gusztáv-hagyaték.

természeti szépségét emeli ki, hanem az ottani munkatáborokban átélt szenvedést és kegyetlenséget hangsúlyozza. Puli helyett spánielről, gulyás helyett elégtelen étkezésről, éhezésről, gazdagság helyett anyagi és kulturális javak pusztításáról és pusztulásáról olvasunk. Az 1950-es évek magyar regényei közül egynek sem volt a Rab-regényhez mérhető nemzetközi recepciója.

„Vous m'appreniez le nom des arbres” Nemes Nagy Ágnes francia levelesládájából

Nemes Nagy Ágnes külföldi kapcsolatait alapvetően meghatározta a Baár-Madas Református Leánygimnáziumban osztályfőnökétől, Korondyné Bodolay Erzsébettől⁶⁶⁶ magas szinten elsajátított német és francia nyelvtudása. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában található iratok számos adattal szolgálnak Nemes Nagy idegen nyelvtanulmányairól, és azt is tanúsítják, hogy korán nyilvánosság elé lépett verseivel.⁶⁶⁷ A félbennlakó diáklány a délelőtti gimnáziumi órák után az internátusban további francia képzésben részesült.⁶⁶⁸ A szigorú tanárnő nemcsak francia nyelvet, hanem irodalmat is tanított diákjainak. Nemes Nagy évtizedek múlva is szívesen emlékezett vissza arra, hogy társaival színre vitték Edmond Rostand *Cyrano de Bergerac* c. színművét francia nyelven, amelyben ő alakította a címszereplőt. Minden szerepet lány játszott; Nemes Nagy vett magának egy műorrot, de nagyon neveltségesnek tartották benne, és végül a saját orrával játszotta el *Cyranót*. Gimnáziumi éveiben Nemes Nagy részt vett az ifjúsági Önképzőkör tevékenységében és a bibliakörben (a VIII. évfolyamban titkári tisztséget is viselt).⁶⁶⁹ Az 1939. május 13-án tartott kecskeméti bemutató ötödik programpontja: „Nemes Nagy Ágnes VIII. b. osztályos tanuló költeményeiből felolvasott Bierel Ágnes VIII.a osztályos tanuló.”⁶⁷⁰ Az érettségi vizsgálati jegyzőkönyvek szerint kitüntetéssel tett vizsgát, azaz minden tárgyból jelest kapott: írásbelizett magyar irodalomból, német és francia és latin nyelvből, szóbelizett magyar, német, történelem, mennyiségtan, természettan és latin tárgyakból.⁶⁷¹ A június 19-i (26.) tanári értekezlet jegyzőkönyve arról tudósít, hogy Nemes Nagy számos jutalmat kapott: Némethy Károly ösztöndíjalapjából 25 P; „Décsey Lajos-alap kamataiból a bennlakó növendékek közül a modern nyelvekből tanúsított szép előmenetelért” 8 P 43 fillér; adomány jutalomra a

⁶⁶⁶ Dr. Korondi Oszvaldné Bodolay Erzsébet (sz.: Pécs, 1904. júl. 31.) a Pázmány Péter Tudományegyetemen német-francia középiskolai tanári diplomát szerzett 1930-ban. 1930-tól tanított a Baár-Madas Gimnáziumban (RL A/15 159 Tanárok minősítési lapjai). Nemes Nagy visszaemlékezése a Baár-Madas Gimnáziumban töltött éveire: NEMES NAGY 1987, 28–38. JÉKELY 1939.

⁶⁶⁷ RL A/15.

⁶⁶⁸ JÉKELY 1939, 99.

⁶⁶⁹ JÉKELY 1939, 40, 42. Év végi bizonyítványában minden tárgyból jeles, kivéve mennyiség- és mértanból jó. Nemes Nagy bibliaköri dolgozata: 1935 tavaszán Lukács ev. 2,36-39 szakaszról (Anna prófétaasszony várakozásáról), RL A/15 161 Bibliaköri jegyzőkönyv 1923–1938.

⁶⁷⁰ JÉKELY 1939, 32.

⁶⁷¹ Érettségi feladatok (RL A/15 291): írásbeli: magyar: Az ember küzdelmei Madách Imre Az ember tragédiája c. műben; német: fordítás magyarról németre: Magyar munkások Németországban – Töredék egy naplóból; francia: fordítás magyarról franciára: Roger Martin du Gard: Les Thibault c. könyve után Párizs 1914-ben a mozgósítás napján; latin: fordítás latinról magyarra: Plinius ad C. Plinium Maximum (VIII.24). Szóbeli: magyar: 1. A magyar nyelvű irodalom kezdetei, nyelvemlékeink, jelentőségük, 2. Ady istenes versei; német: 1. Heine: Reisebilder, 2. Goethes Lyrik; történelem: 1. Széchényi konzervatív reformrendszere, 2. Magyarország és Ausztria történeti és közjogi viszonya. Megjegyzés: „1940. dec. 11-én a görög nyelvből kiegészítő érettségi vizsgát tett jó eredménnyel.”

jutalmazási alapból 10 P; a Bibliakörben kifejtett buzgó munkálkodásért könyvjutalom; az Önképzőköri pályázatok eredménye: „eredeti verséért 10 P”; „dicséretben részesül eredeti verseiért”; „Internátusban tanúsított példás magaviselet jutalmául könyvet kap”.⁶⁷²

I. Kutatástörténet, célkitűzések

Külföldi utazásairól viszonylag eddig is sokat tudott a kutatás. 1947 őszétől 1948 augusztusáig ösztöndíjjal a Római Magyar Akadémián, illetve Párizsban tartózkodott tanulmányúton. Buda Attila közölte ennek az utazásnak a levelezését.⁶⁷³ 1962-től több alkalommal járt külföldi felolvasó esteken és nemzetközi író-költő találkozókön Belgiumban, Franciaország, folyamatosan jelentek meg verseinek előbb francia, majd angol fordításai.⁶⁷⁴ Nemes Nagy szinte kizárólag francia nyelven kommunikált külföldi írókkal-költőkkel, s csak az 1979-es négy hónapi iowai (USA) tartózkodása előtt egy évvel mélyült el az angol nyelvtanulásban, hogy részt vegyen az egyetem nemzetközi írótáborában. 1977-es brüsszeli és 1979-es amerikai naplóját Dobás Kata és Buda Attila adta közre a kéziratok alapján.⁶⁷⁵ Lengyel Balázs leveleskönyvéből is következtetni lehet ismeretségére jó néhány francia költővel, íróval – például Paul Chaulot-val és Eugène Guillevic-vel –, azonban e gyakran több évtizedes szakmai kapcsolatok és barátságok természete a most elemzendő levelekben tárul fel teljes mélységében.⁶⁷⁶ Forrásközlő tanulmányom célja a költő francia és frankofón kapcsolatainak vizsgálata levelezésének a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött része alapján. Mi újat mondhatnak ezek a levelek az úti naplókhoz képest? Bemutatják mindazt a szervező munkát, ami egy-egy utazást megelőzött, és tájékoztatnak az utazás hatásairól azok szemszögéből, akikkel Nemes Nagy az útja során megismerkedett vagy újra találkozott. A levelek számos irodalom- és fordítástörténeti adattal gazdagítják az eddig ismert képet.

II. A francia és frankofón kapcsolatok

II. 1. Az 1930-as és 1940-es évek

A feltárt levelek és levélfogalmazványok 1939 és 1991 között keletkeztek. Néhány esetben nem azonosítható a levélíró személye, mint például az első két levél esetében, amely 1939 nyarán-őszén keletkezett.⁶⁷⁷ Ezek egy Raymond nevű, Nemes Nagy Ágnesnél öt évvel idősebb francia

⁶⁷² A 26. tanári értekezlet jegyzőkönyvében (RL A/150 96) túl az JÉKELY 1939, 50–52 is közli a jutalmak egy részét.

⁶⁷³ BUDA 2014.

⁶⁷⁴ Nemes Nagy Ágnes néhány versének idegen nyelvű fordításai: ZIMÁNÉ LENGYEL 1995.

⁶⁷⁵ BUDA–NEMESKÉRI–PATAKY 2015, 151–175, 176–310.

⁶⁷⁶ BUDA 1999.

⁶⁷⁷ PIM Kt V.5866/416/15, 16.

fiatalember szerelmes levelei az éppen érettségizett Ágneshez, akinek még a keresztnévét sem tudja először helyesen leírni (Ági helyett „Agy”). Pillanatnyilag ismeretlen, hogyan és miért járt Budapesten – a Baár-Madas Gimnázium iratai nem említenek ilyen nevű külföldi vendéget.⁶⁷⁸ Annyi derül ki róla a második leveléből, hogy maga Lyonban él, unokatestvérei Lotaringiában. Budapestről müncheni átszállással utazott haza:

J'étais juste sur la frontière et les bruits de guerre y étaient plus terribles que partout – et je songeais à ce que nous disions de la guerre il y a peu de temps encore – et pourtant je me suis arrêté une journée à Munich (München) (malgré moi, par suite d'un retard des trains allemands) et j'ai été accueilli là-bas avec beaucoup de sympathie ; je n'ai pas caché que j'étais français et je n'ai vu aucun geste, aucune expression, aucun visage qui m'empêchât de me croire au milieu d'amis – alors ? Heureusement tout semble s'apaiser provisoirement du moins (si je dis heureusement ce n'est pas que j'aie eu peur pour ma petite personne toute seule, croyez-le bien, Agi).⁶⁷⁹

Azt is megtudjuk a levélből, hogy elutazása előtt Alain-Fournier *Le Grand Meaulnes* (Az ismeretlen birtok) című regényét⁶⁸⁰ ajándékozta „Agi”-nak, és tervezte elküldeni neki Paul Valéry néhány tanulmányát.⁶⁸¹

Időrendben a harmadik és a negyedik dokumentum 1946–1947-ből származik: a Franciaország Fiatal Művészei (Jeunesse Artistique de France) elnevezésű, 1943-ban alapított szervezet elnöke, Paul Bordry levele Nemes Nagyhoz és a költőnő válaszfogalmazványa.⁶⁸² Bordry Lelkes István, a párizsi Magyar Intézet igazgatója (1946–1949) bízgatására küldte el több magyar írónak és irodalomtörténésznek a magyarországi irodalmi életre vonatkozó

⁶⁷⁸ „Jöttek franciák, németek, csináltak velünk lélektani tesztet, extra mozgásművészetet, fejenállást, borsószámlálást, mindig volt valami szenzáció.” NEMES NAGY 1987, 30. A Baár-Madas 1938–1939-es évkönyvében, amely említi az iskolai nagyobb rendezvényeket, kirándulásokat, eseményeket, nem található utalás Raymond nevű fiatalemberre. A tanári értekezletek jegyzőkönyvei (RL 15/A 96) két külföldi vendéget említenek 1939 tavaszán: James Black moderátor Skóciából március 17-én (16. jegyzőkönyv, fotók is a 167. csomóban), Gurrey egyetemi tanár Londonból áprilisban (18. jegyzőkönyv). Az utóbbi látogató Percival Gurrey (1890–1980) angol mint idegen nyelv tanára a University of London Institute of Education-ben, a második világháború előtti években sokat utazott Európában a British Council képviseletében, hogy az angol nyelvtanítás fontosságát terjessze. SMITH 2005, lxxviii-lxxx.

⁶⁷⁹ Éppen a határon voltam, és a háború zajai szörnyűbbek voltak, mint máshol – és arra gondoltam, mit beszélünk a háborúról még nem sokkal ezelőtt – és mégis megálltam egy napra Münchenben (akaratom ellenére, a német vonatok késése miatt), és sok szimpátiával fogadtak; nem hallgattam el, hogy francia vagyok, és egyetlen gesztusból vagy kifejezésből sem láttam, hogy ne lennék barátok között – akkor? Szerencsére minden lecsendesedni tűnik, legalábbis átmenetileg (ha azt mondom szerencsére, az nem azért van, mert féltettem a kis személyemet, higgyen nekem, Ági). (A leveleket a továbbiakban eredeti nyelven idézem, a jegyzetekben saját fordításomban közlöm az idézett részeket).

⁶⁸⁰ *Le Grand Meaulnes* Alain-Fournier egyetlen regénye, ami 1913-ban jelent meg.

⁶⁸¹ *L'Introduction à la méthode de Léonard de Vinci* Paul Valéry egyik első prózája, 1894; *Eupalinos ou l'Architecte, L'Âme et la Danse*, 1921.

⁶⁸² PIM Kt V.5866/189, PIM Kt V.5866/56/2. A válaszfogalmazvány közölve: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 44–48.

kérdéseit; a válaszokat egy irodalmi rádióműsorhoz akarta felhasználni. Hasonló érdeklődő levelet küldött Bóka Lászlónak, Képes Gézának, Vas Istvánnak. Nemes Nagyot kéri, hogy a leveléhez mellékelt küldeményt juttassa el Weöres Sándornak. Bordry ebben az időben nemcsak a magyar irodalmi életre volt kíváncsi, hanem az amerikaiakra is, hasonló kérdéseket intézett például Robinson Jeffers amerikai költőhöz.⁶⁸³ Az 1946. december végén kapott levélre Nemes Nagy másfél hónappal később írt válaszfogalmazványt, amelyben bemutatja az éppen induló Újhold folyóirat körét:

Vu, qu'il s'agit de la littérature vivante, c'est tout naturel (et surtout après une telle guerre) qu'il nous faut parler tout particulièrement des disputes. Ce sont les mêmes discussions, qui sont actuellement en cours dans toute l'Europe, entre marxisme et existentialisme, réalisme et surréalisme, entre écoles et sectes idéalistes et matérialistes. La jeunesse proprement dite a deux <écoles> revues, autour desquelles ces débats se cristallisent : c'est le Valóság (Réalité), périodique des jeunes marxistes, de caractère politique ou plutôt sociologique (dont le rédacteur est M. Márkus...), et le Újhold (Nouvelle Lune), rédigée par mon mari, L.B. (...) critique, essayiste. Puisque vous vous intéressez surtout aux écrivains, je vous en présente quelques jeunes (entre 20-30 ans), groupé autour de la « Nouvelle Lune ».

Georges Somlyó, (...), actuellement à Paris, poète, critique, choisissant des formes difficiles, compliquées à l'extrême, toujours en recherche passionnée de la vérité, traducteur et disciple de Valéry – et des marxistes.

Jean Pil[inszky], poète passionné et ascétique, qui <nous semble maintenant d'avoir une période féconde> semble se développer vers des hauteurs éblouissantes – le porteur du prix Baumgarten 1946 (le plus grand prix litt. en Hongrie).

Georges Rába, poète fin, élégant, poésie harmonieuse, philologue cultivé.

Georges Végh, poète, notre « éternel adolescent », d'une verve, d'un humour farouche, en constante révolte contre la société et soi-même, <...> et tout cela dans les dormes [?] on ne peut plus harmonieuses, équilibrées.

Iván Mandy, écrit des nouvelles, puisant ses thèmes de la vie des couches sociales inférieures, d'un style dur, d'une architectonique solide.

François Kar[inthy]., fils d'un de nos plus grands écrivains satiriques, Frédéric K., mort avant dix ans, qui semble se vouer au roman ; nous attendons beaucoup de lui d'après

⁶⁸³ KARMAN 2015, 433.

ses deux derniers; l'un de la vie des adolescents intellectuels,⁶⁸⁴ d'autre des étudiants de la faculté philologique.⁶⁸⁵

Nicolas Gy[árfás]., prosateur et publiciste, écrivain aussi des drames, avec un fort penchant vers le grotesque abstrait.

Nic. Sz[abolcsi]., critique, professeur de lycée, s'occup<ent>e surtout de la philologie française. Unit une tension scientifique avec de l'esprit vif, un filologue – [??] me.

Et, pour satisfaire à votre vœu, que j'écrive encore quelques chose de moi-même ; j'écris des vers, mon premier volume vient de paraître, d'ailleurs, je viens de terminer un roman, pour ainsi dire, policier-littéraire. La Nouvelle Lune, et avec elle moi-même, nous sommes les partisans de l'art pour l'art (il me faut ajouter que je ne sais pas quel retentissement ce mot a-t-il en ce moment en France – chez nous, il veut proclamer l'autonomie et l'exemption des influences étrangères de la littérature, de principe que l'écrivain ne doit – qu'écrire. Il faut remarquer, sachant qu'en Europe occidentale d'autres rumeurs circulent – que chez nous chaque « clerc » peut proclamer ce qu'il veut, tout naturellement dans les cadres d'une idéologie progressive. [...]

J'ai fait parvenir la lettre jointe à Weöres, qui, d'ailleurs, est <incontestablement> surement l'un des plus intéressants, j'oserais même dire, géniaux poètes de notre peuple.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ *Szellemidézés* (1946).

⁶⁸⁵ *Kentaur* (1947).

⁶⁸⁶ Nálunk az irodalmi élet nagyon mozgalmas, és a háború vége, valamint a társadalmi változások ugyancsak emelik a művészetek fellendülését. Biztos vagyok benne, hogy barátaink, az idősebb írók – Bóka és Képes – akiknek ugyancsak írt, részletesen jellemezték Önnek a szellemi élet változásait Magyarországon, ezért én a fiatalok helyzetéről tájékoztatom.

Mivel az élő irodalomról van szó, teljesen természetes (főként egy ilyen háború után), hogy főként a vitákról kell szólnom. Ugyanezek a viták zajlanak mindenhol Európában, marxizmus és egzisztencializmus, realizmus és szürrealizmus, idealisták és materialisták között. A fiatal íróknak két <iskolájuk> folyóiratuk van, amelyek között a viták zajlanak: az egyik a Valóság, a fiatal marxisták politikai vagy inkább szociológiai folyóirata (főszerkesztője Márkus), a másik az Újhold, amelyet férjem, L.B. (...) kritikusként, író szerkeszt. Mivel főként az írók iránt érdeklődik, bemutatok közülük néhány fiatalot (20-30 év közöttiek), akik az Újhold körül csoportosulnak.

Somlyó György, (...) jelenleg Párizsban, költő, kritikus, nehéz, a végletekig összetett formákat választ, az igazság szenvedélyes keresője, Valéry és a marxisták fordítója és tanítványa.

Pil[inszky] János, szenvedélyes és aszketikus költő, <akinek, úgy tűnik most termékeny korszaka van> aki káprázatos magasságok felé fejlődik – 1946-ban Baumgarten-díjat (a legnagyobb irodalmi díj Magyarországon) kapott.

Rába György, finom, elegáns költő, harmonikus költészet, művelt filológus.

Végh György, költő, a mi „örök kamaszunk”, nagy hév fűti és vad humora van, állandóan lázad a társadalom és önmaga ellen, <...> és mindezt harmonikusan és kiegyensúlyozottan.

Mándy Iván, novellákat ír, témáit az alsóbb társadalmi rétegekből meríti, kemény stílusban, jól megkomponáltan. Kar[inthy] Ferenc, az egyik legnagyobb szatirikus írónk, a tíz éve elhunyt Karinthy Frigyes fia, regényeket ír; sokat várunk tőle a két utóbbi műve után; az egyik értelmiségi kamaszok életéről szól, a másik egy bölcsészkarra járó diákról.

Gy[árfás] Miklós, prózaíró és publicista, drámákat is ír, erősen hajlik az absztrakt groteszk felé.

Sz[abolcsi] Miklós, kritikus, középiskolai tanár, főként francia filológiával foglalkozik. A tudományt éles, filológus elmével ötvözi.

Érdeemes megjegyezni, hogy áttekintésében Nemes Nagy kiket emelt ki, és kiket nem. Az 1947 februárjáig megjelent első két számban írást közlő Aczél Tamás, Major Ottó és Szabó Magda például kimaradt az *Újhold* körének bemutatásból. Az említett „krimiszerű” regény *Az öt fenyő*, amely csak posztumusz, 2005-ben jelent meg, s amelynek befejezését Balogh Tamás 1948-ra tette.⁶⁸⁷

II. 2. Az 1960-as évek utazásai, kapcsolatai: Párizs, Knokke-le-Zoute, London

A legélénkebb francia levelezést az 1960-as és az 1970-es években folytatta Nemes Nagy. Ezek tartalma a külföldi utak szervezésére, valamint verseinek francia és angol nyelvű fordítására és megjelentetésére vonatkoznak. Először a Gara László szerkesztette antológiában jelentek meg verseinek francia fordításai.⁶⁸⁸ Francia fordítói az 1960-as években Paul Chaulot, Anne Anty és Claude Roy. Az 1970-es években az angol fordítások kerültek előtérbe: az amerikai költő, író, egyetemi tanár, Bruce Berlind készítette ezeket, akivel ugyancsak franciául levelezett.

Az 1948-as párizsi tartózkodás után csak tizenhárom évvel később, 1961 júniusában utazott ismét Párizsba Nemes Nagy Lengyel Balázssal és Ottlik Gézával a PEN Club meghívására.⁶⁸⁹ Gara László megismertette őket néhány francia költővel, akikkel együtt dolgozott az antológián: köztük volt Lucien Feuilleade, Jean Rousselot, Paul Chaulot, Eugène Guillevic és André Frénaud. Közülük Frénaud volt számára akkor a legszimpatikusabb. Gara számos kritikát kiváltó antológiája nagyon megosztotta a francia és a magyar fordító szakmai közönséget.⁶⁹⁰ Akik csak a végeredményt olvasták, hevesen támadták a fordítások egyenetlenségét, pontatlanságát. Akik viszont részt vettek valamilyen szinten a létrehozásában, látták Gara sokéves erőfeszítését, hogy kiválassza egy-egy vershez azt a francia költőt, akinek a világához a legközelebb állhat az adott magyar szöveg, és segítette őket minden egyes vers minél teljesebb megértésében.

És hogy megfeleljek kívánságának, még magamról is írok néhány dolgot; verseket írok, első könyvem nemrég jelent meg, egyébként éppen most fejeztem be egy regényt, krimiszerű. Az *Újhold*, és vele jómagam is a „l’art pour l’art”-t valljuk (hozzá kell tennem, hogy nem tudom pontosan mi a jelentése ennek a szónak jelenleg Franciaországban – nálunk az irodalom autonómiáját, idegen hatásoktól való mentességét jelenti, az írónak csak írnia kell. Meg kell jegyezni, tudván, hogy Nyugat-Európában más szóbeszéd járja, nálunk minden író azt hirdeti, amit akar, természetesen egy haladó ideológia keretein belül. [...])

Mellékelt levelét eljuttattam Weöres Sándorhoz, aki egyébként <tagadhatatlanul> bizonyosan népünk egyik legérdekesebb, azt is merném mondani, legzseniálisabb költője.

⁶⁸⁷ NEMES NAGY 2005. A regény keletkezéséről ld. Balogh Tamás tanulmányát: 97–111.

⁶⁸⁸ Octobre [Október], Le tramway [Villamos], Notes sur la peur [Jegyzetek a félelmről] In GARA 1962a, 420–424.

⁶⁸⁹ NEMES NAGY 2010, 948–950.

⁶⁹⁰ A Gara szerkesztette antológia legfőbb kritikus a nyelvész, műfordító Aurélien Sauvageot, aki 1923–1931 között az Eötvös Collegium francia lektora volt. SAUVAGEOT 1971. Sauvageot-ról ld.: MADÁCSY 1998; SZABICS 2012.

Ez és a következő évi párizsi tartózkodás alapvetően meghatározta Nemes Nagy költészetének francia fogadtatását. Ekkor ismerkedett meg azokkal a költőkkel, akik fordították műveit a következő évtizedben. Az 1962-es utazás a francia filozófus Michel Chodkiewicz, az Editions de Seuil kiadó igazgatója 1962 márciusában kelt meghívására történt.⁶⁹¹

Les poètes français ont fait un effort exceptionnel en faveur de l'Anthologie de la Poésie Hongroise, que nous allons publier fin mai.⁶⁹² Et, de notre côté, nous sommes disposés à faire tout notre possible pour assurer à cette oeuvre importante la plus large audience. En l'occurrence, nous pensons que la radio et la télévision constituent des moyens de diffusion les plus efficaces. Nous avons bon espoir d'obtenir leur soutien, ne serait-ce que parce que certains dirigeants de la Radio Télévision Française comme Max-Pol Fouchet, Georges-Emmanuel Clancier et Jean Lescure sont eux-mêmes des poètes, et comptent parmi les collaborateurs de cette Anthologie.

Vous n'ignorez pas qu'à la radio et à la télévision, rien ne remplace la présence physique. Aussi avons-nous eu l'idée d'inviter à venir à Paris dans la première semaine de juin quelques poètes hongrois ayant traduit des poètes français.

Nous vous proposons donc de bien vouloir faire partie de ce groupe de représentants de la poésie hongroise. Nous adressons simultanément une invitation semblable à Messieurs Gyula Illyès, Ferenc Jankovich, Istvan Vas, Sandor Weöres.

Nous avons d'autre part demandé depuis quelques jours à M. Bela Köpeczi de s'associer également à cette délégation où il pourrait représenter le point de vue d'un spécialiste de l'édition en Hongrie.

S'il vous était possible d'accepter cette invitation, il va de soi que vous seriez défrayé du prix du voyage par chemin de fer et d'une semaine de séjour à Paris. Nous voudrions avoir une réponse assez rapide afin de pouvoir nous entendre avec la Radio Télévision Française et retenir les chambres.

A l'occasion de la venue des poètes hongrois à Paris, nous voudrions organiser une Table Ronde ayant pour sujet les problèmes de la traduction de la poésie française en hongrois et de la poésie hongroise en français. Cette « Table Ronde » pourrait être présidée par le poète Jean Follain du bureau du P.E.N. français et nous pensions inviter notamment Georges-Emmanuel Clancier, A. Frénaud, Jean Lescure (traducteur de Shakespeare et d'Ungaretti), Guillevic, J. Rousselot, (Président du Syndicat des Ecrivains), Pierre Emmanuel et Tristan Tzara, tous traducteurs de poètes hongrois. Le

⁶⁹¹ PIM Kt V.5866/115

⁶⁹² GARA 1962a.

texte de la discussion que nous espérons fort intéressant, pourrait être reproduit en Hongrie et en France.⁶⁹³

Az utazásra nem júniusban, hanem decemberben került sor, és a delegáció tagjai a fenti levélben olvashatóktól jelentősen eltértek: Darvas József a küldöttség vezetője, tagjai Gereblyés László, Nemes Nagy Ágnes és Váci Mihály.⁶⁹⁴ Az antológia megjelenése után, még az utazás előtt André Frénaud költő is felvette a kapcsolatot Nemes Naggyal, kifejezve reményét, hogy személyesen is találkoznak.⁶⁹⁵

Nous avons tous été contents ici de la publication de l'Anthologie de la poésie hongroise. C'est un trésor qui nous a été donné là, dont nous savions qu'il existât mais qui aurait pu nous rester caché tant votre langue est lointaine et de nous ignorie. Il a fallu beaucoup d'application et d'amour à L. Gara pour obtenir ce beau résultat. J'ai lu avec attention vos poèmes, en particulier et il me semble que les traducteurs, Lescure et Chaulot, ont bien su rendre, en prenant la liberté qu'il fallait pour ne pas trahir, la tension interne et l'invention dans le rythme et dans la construction. Ce sont trois poèmes⁶⁹⁶ très beaux et poignants et qui me permettent d'avoir une idée de votre monde poétique.

J'ai été heureux d'apprendre que vous aviez traduit de mes poèmes. Je ne sais quel choix vous avez fait. Le livre « Il n'y a pas de paradis » fournit une ample matière. Gara me

⁶⁹³ A francia költők kivételes erőfeszítést tettek az Anthologie de la Poésie Hongroise megvalósítására, amelyet május végén fogunk megjelentetni. És a részünkről szeretnénk minden lehetségest megtenni, hogy a legszélesebb közönséggel találkozzon ez a fontos mű.

Azt gondoljuk, hogy a rádió és a televízió jelentik a terjesztés leghatékonyabb eszközeit. Jó esélyünk van, hogy megnyerjük a Radio Télévision Française néhány vezetőjét, mint Max-Pol Fouchet, Georges-Emmanuel Clancier és Jean Lescure, akik maguk is költők, és közreműködtek az Antológiában.

Ön jól tudja, hogy a rádióban és a televízióban semmi sem helyettesíti a fizikai jelenlétet. Ezért arra gondoltunk, hogy meghívunk Párizsba június első hetében néhány magyar költőt, akinek műveiből fordítottak a francia költők.

Tehát szeretnénk kérni, hogy legyen tagja ennek a csoportnak, amely a magyar költészetet képviseli. Hasonló meghívást küldünk ezzel egyidőben Illyés Gyulának, Jankovich Ferencnek, Vas Istvánnak és Weöres Sándornak. Másrészt pár napja megkértük Köpeczi Bélát, hogy csatlakozzon a delegációhoz, amelyben a magyarországi irodalomtudományt képviselhetné.

Amennyiben lehetősége van elfogadni a meghívást, a vonatút és az egyheti párizsi tartózkodás költségeit természetesen mi fedezzük. Gyors választ szeretnénk kérni, hogy megegyezhessünk a Radio Télévision Française-zel és lefoglalhassuk a szobákat.

A magyar költők párizsi útja során szeretnénk egy kerekasztal beszélgetést szervezni, amelynek témája a francia költészet magyarra és a magyar költészet franciára fordításának nehézségei. Ezt a kerekasztalt Jean Follain költő, a francia PEN tagja, vezetné, és szeretnénk meghívni még Georges-Emmanuel Clancier-t, A. Frénaud-t, Jean Lescure-t (Shakespeare és Ungaretti fordítója), Guillevic-et, J. Rousselot-t, (a Syndicat des Ecrivains elnöke), Pierre Emmanuelt és Tristan Tzara-t, akik mind fordítottak magyar költőket. A beszélgetés szövegét, ami remélhetőleg elég érdekes lesz, Magyarországon és Franciaországban egyaránt közölhetnénk.

⁶⁹⁴ Ld. GEREBLYÉS László beszámolóját a delegáció 1962. decemberi franciaországi útjáról: GEREBLYÉS 1963.

⁶⁹⁵ PIM Kt V.5866/138/1.

⁶⁹⁶ Három vers a *Száravillám* c. kötetből: Octobre / Október, Le Tramway / Villamos, Notes sur la peur / Jegyzetek a félelemről.

dit que vous avez la gentillesse de demander si je désire que vous en traduisiez quelques autres parmi ceux qui me paraissent les plus significatifs. [...]

A bientôt. J'espère, le plaisir de vous voir. Faites mon cordial souvenir à votre mari ainsi qu'à Illyes et à Ottlik [...]⁶⁹⁷

1962-ben Nemes Nagy és Rába György egy-egy Frénaud-versfordítása jelent meg a *Nagyvilágban*.⁶⁹⁸

Nemes Nagy 1962–1970 között levelezett Frénaud-val, aki a Közlekedési és Idegenforgalmi Minisztérium munkatársa volt.⁶⁹⁹ 1963-ban Budapestre hívta, de a látogatás csak 1966 októberében, majd 1970 júniusában valósult meg. Frénaud Chaulot-val együtt készítette az *Esprit* c. folyóirat 1970. áprilisi magyar tematikájú blokkot is tartalmazó számát, és bevezető tanulmányt írt a kortárs magyar költőkről *Les poètes hongrois* címmel.⁷⁰⁰ Nemes Nagy egyik datálás nélküli, de a benne említett verseskötet alapján 1970-re keltezhető levélfogalmazványa Frénaud-nak szól.⁷⁰¹ Szokatlan módon magyar nyelvű levélről van szó, amint kiderül a szövegből, Tóth Juditra bízta a fogalmazvány franciára fordítását.

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a verseskötetét. Már a címének is örültem: remek cím. Annál is jobban örültem neki, mert személyes vonzalmat érzek az ilyen típusú címek iránt – magam is megpróbálkoztam ilyesfélével. Azután ott van az ajánlás (a Chasse) – hogy a személyes vonatkozásokat folytassam – amit külön köszönök Magának. Látom különben, hogy a Chasse-t átírta – ami azt jelenti, hogy újra le kellene fordítanom. Meg is teszem, ha rákerül a sor. Természetesen ebben a kötetben is jelen van a teljes André Frénaud (akit már kezdek ismerni), de ebben a pillanatban hozzám leginkább a tájképek szóltak. A fák, a lovak – és az istenek. Szeretem ezt a verstípusát, ahogy az „objektív leírás”-ból ugrik ki – szinte minden érzelmi színezés nélkül – a lényeg. („Je vois les chevaux.”)

⁶⁹⁷ Mindannyian nagyon örültünk itt az Anthologie de la poésie hongroise megjelenésének. Egy kincsestárat kaptunk kézbe, amelynek ugyan tudtunk létezéséről, de amely rejtve maradt előttünk, mivel nyelvük olyan távoli és ismeretlen számunkra. Gara László nagy igyekezete és sok szeretete volt szükséges ezen eredményhez. Nagy érdeklődéssel olvastam különösen az ön verseit, és úgy tűnik számomra, hogy a két fordítónak, Lescure-nek és Chaulot-nak, sikerült jól visszaadniuk a belső feszültséget, a ritmust és a szerkezetet. Nagyon szép és megrendítő ez a három vers, amely lehetővé teszi számomra, hogy képet kapjak az Ön költői világáról.[...] Nagyon örültem, amikor megtudtam, hogy lefordította magyarra néhány versemet. Nem tudom, melyeket választotta ki. Az *Il n'y a pas de paradis* című könyv bőséges anyagot kínál. Gara azt mondja nekem, hogy Ön azt kérdezi tőlem, van-e külön kérésem, mely verseimet szeretném, hogy lefordítson. [...]

⁶⁹⁸ FRÉNAUD 1962.

⁶⁹⁹ Egy közölve: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 83–85.

⁷⁰⁰ FRÉNAUD 1970.

⁷⁰¹ PIM Kt V.5866/56/7.

Egyébként, ami a lovakat illeti, remélem, megkapta sok-sok lovat istállózó verseskötetemet. Azóta már tudom Tóth Judit-tól, hogy sok benne a <nyelvtani> nyelvi hiba (mármint a gépelésben). Ezeket Judittal – aki itt van – kijavítottuk és egyáltalán igyekeztünk mindent megbeszélni, amit a kötetre vonatkozólag csak lehetett. Ő tárgyalt a Corvinával – a Maga megbízásából – az eredményt a Corvina Oswald-nak fogja megírni. Úgy látszik, a Corvináék valami kisebb összeget akarnak kérni Oswaldtól annak fejében, hogy a kötetet előállítják és átadják. Ez engem meglep – nem tudom, hogy így Oswald vállalja-e. Judittal mindenesetre szerződést kötöttek az újabb nyersfordításokra, hiszen az anyag kevés.

De, kedves André, akármilyen lesz is az eredmény, egy biztos: nincs elég szavam arra (pláne franciául), hogy mindezt megköszönjem Magának, amit értem és kicsiny kötetemért tett. Hiába, Maga a magyar költészet védőangyala. Remélem, hogy Judit – aki igazán mindent megtesz ebben az ügyben, a szinonima-kezeléstől az üzleti tárgyalásig – még azt is magára vállalja, hogy hálámat tolmácsolja Magának. Ő jobban el tudja mondani, amit én papíron dadogok.

Feltehetően André Frénaud 1970-ben megjelent, *Depuis toujours déjà : Poèmes 1953-1968* c. könyvéről van szó, amelyben a *La Chasse* c. vers a 17. oldalon olvasható.⁷⁰²

Az 1962. decemberi párizsi tartózkodás során Nemes Nagy többek között kapcsolatba került Jacques Chabannes rádió- és TV-producerral, a Société des Gens de Lettres de France elnökével, aki ebédet és fogadást szervezett a magyar delegáció tiszteletére;⁷⁰³ itt francia költőkkel és írókkal találkoztak. Megismerkedett több költővel, például Jacques Duron-nal,⁷⁰⁴ a Kulturális Minisztérium munkatársával, Paul Chaulot-val, a Belügyminisztérium munkatársával és Eugène Guillevic-vel, a Gazdasági Főfelügyelőség munkatársával.

A költő, író, műfordító Paul Chaulot volt Nemes Nagy legfőbb francia fordítója az 1960-as években.⁷⁰⁵ Költészetük rokon jellege különösen alkalmassá tette őket egymás műveinek fordítására:⁷⁰⁶

si les adaptations que j'ai faites de vos poèmes vous paraissent réussies, c'est tout simplement parce que votre poésie me touche au plus profond et que j'y adhère de façon parfaite. J'en aime le lyrisme concret, la fermeté des images, cette vigueur avec laquelle

⁷⁰² NRF Gallimard, 1970.

⁷⁰³ PIM Kt V.5866/339/1, 2.

⁷⁰⁴ PIM Kt V.5866/92.

⁷⁰⁵ NEMES NAGY 1964.

⁷⁰⁶ PIM Kt V.5866/138/6.

vous dites la difficulté d’être, votre quête au pissie d’une issue toujours fuyante. Nous ne sommes pas sans parenté, d’où ma facilité à vous suivre.⁷⁰⁷

Nemes Nagy is fordította Chaulot műveit.⁷⁰⁸ A francia és a magyar költő művei között a műfordítások által közvetített és a személyes kapcsolatokon túl direkt irodalmi hatások is tetten érhetők. Nagy hatással volt Paul Chaulot költészetére, hogy megismerte a magyar nyelv bizonyos jellegzetességeit. Az antológiába mintegy harmincöt magyar szerző egy vagy több versét adaptálta franciára. 1969 tavaszán Budapesten együtt dolgozott Nemes Nagy Ágnessel verseinek francia fordításain.⁷⁰⁹ Nemes Nagy visszaemlékezése szerint Chaulot:

Il disait qu’il avait beaucoup appris de la grammaire hongroise. Il désignait parfois quelques-uns de ses vers disant avec humour « voici une structure de phrase hongroise » ou « un ordre de mots finno-ougrien ». C’étaient les omissions de notre langue qui l’inspiraient. Sa poésie, toujours tendu vers la concision et le dépouillement, était intéressée par l’absence fréquente du verbe « être », dans le hongrois le prédicat nominal et les pronoms de rappel escamotés. Cette langue non connue semblait donc ouvrir à travers même l’opacité toujours moins dense, des possibilités nouvelles et intéressantes pour le poète.⁷¹⁰

Az adaptációs munkákon keresztül hatott tehát Chaulot költészetére a magyar nyelv szerkezete. Maga a műfordítói munka ihlette a *Traduire du hongrois* (Fordítás, magyarból) c. versét.⁷¹¹

A hagyatékban található több, nem Nemes Nagynak vagy általa írt francia nyelvű levél is, amelyeket tartalmuk miatt kaphatott meg másolatban. Az egyik ilyen levél szerzője Balabán Péter, a Corvina Kiadó idegen nyelvi főszerkesztője, aki Tímár György, a magyar PEN Club titkára biztatására írt 1968-ban Chaulot-nak Nemes Nagy költeményeinek francia kötete ügyében.⁷¹² Chaulot addigra már jó néhány verset adaptált franciára, ezért Balabán felveti, hogy ezeket érdemes lenne kiadni a Seghers kiadóval együttműködésben, amely az egy évvel

⁷⁰⁷ ha verseinek adaptációi, amelyeket csináltam, sikerültnek tünnek, ez egyszerűen azért lehetséges, mert költészete mélyen megérint, és tökéletesen illenek hozzám. Szerettem bennük a konkrét líraiságot, az erőteljes képeket, ezt az erőt, amellyel kifejezi a lét nehézségét, a mindig távolodó kiút keresését. Rokon lelkek vagyunk, ezért vagyok képes könnyen fordítani műveit.

⁷⁰⁸ Pl. CHAULOT 1967. Nemes Nagy négy verset fordított Chaulot magyar verseskötetében: CHAULOT 1982.

⁷⁰⁹ Erről az együttműködésről: NEMES NAGY 1970a; NEMES NAGY 1970b.

⁷¹⁰ Azt mondta, hogy sokat tanult a magyar nyelvtanból. Néha humorosan mutatta néhány versét: „Íme egy magyar mondatszerkezet” vagy „finnugor szórend”. Inspirálták őt nyelvünk kihagyásai. Költészetére, amely mindig a csonkítás és az egyszerűség felé hajlott, hatott a létige gyakori hiánya a magyar nyelvben, a főnévi állítmány és a névmások eltűnése. Ez az ismeretlen nyelv, még ha homályosan is, új és érdekes lehetőségeket nyitott meg a költő számára. – Megjelent több helyen: NEMES NAGY 1971a; NEMES NAGY 1971b. Nemes Nagy Ágnes a műfordításról: NEMES NAGY 1975a. Megjelent még itt is: NEMES NAGY 1975b, 120–126.

⁷¹¹ CHAULOT 1970; CHAULOT 1982, 62.

⁷¹² PIM Kt V.5866/424.

korábban, a *Poètes d’Aujourd’hui* című sorozatban megjelent Ady-kötet kiadásánál már bevált.⁷¹³ A Nemes Nagy-kötet azonban nem valósult meg.⁷¹⁴

Chaulot-t 1968 tavaszán közlekedési baleset érte, ezután 1969 májusában még járt egyszer Magyarországon, amikor együtt dolgozott Nemes Naggyal, de pár hónap múlva meghalt. Chaulot 1970-re Nemes Nagy versei francia fordításaiból könyvet tervezett kiadni, oroszlánrészt vállalt az *Esprit* c. folyóirat 1970. áprilisi száma magyar kortárs költőket bemutató tematikus blokkja munkálataiban,⁷¹⁵ négy fordítást adott a Somlyó György szerkesztette négy nyelvű *Arion* számára, így például az *Ekhnáton az égben*, és a *Fák* c. versekét.⁷¹⁶ Ezeken a fordításokon Tóth Judittal együtt dolgozott. Az *Esprit* magyar számát nem érte meg, viszont a francia és a magyar költők – Frénaud szervezésében – emlékszámot szenteltek Chaulot-nak. Chaulot halála nagy veszteséget jelentett a magyar irodalom számára, ahogy Nemes Nagy Frénaud-nak írta:⁷¹⁷

Paul. J’étais tout-à-fait paralysée par cette nouvelle. Je ne peut pas la comprendre – il n’avait pas encore 56 ans ! Je sais, qu’il n’était pas en bonne santé depuis son accident, mais ici, en Hongrie, il était tellement frais, tellement pleine de bonne humeur, malgré tout. Il est arrivé avec une double-vue – c’était angoissant – mais ce symptôme commençait à cesser pendant son séjour. Comme il disait avec son humour : c’est rien ; au plus, je vois vingt millions hongrois à la place de dix millions. Et quand nous avons fait une excursion à Visegrad par la très petite voiture de Blaise, il se cognait la tête dans le couvercle de l’auto. C’était le seul cas de cette sorte, ni avant, ni après cela n’arriva à personne. Je ne peut pas regarder le couvercle de la voiture <sans y penser>. C’est une tragédie, André, pas seulement à ses amis, à moi, mais aussi à la poésie hongroise. Notre Gara et puis notre Chaulot.⁷¹⁸

⁷¹³ RÓNAY–GUILLEVIC–GARA 1967.

⁷¹⁴ Vö. BUDA 1999, 70, 72.

⁷¹⁵ NEMES NAGY 1970c; NEMES NAGY 1970d. Levél az *Esprit* magyar blokkjában közölt Nemes Nagy-versekről: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 112–114.

⁷¹⁶ NEMES NAGY 1970e.

⁷¹⁷ PIM Kt V.5866/44/1. A egész levél közölve: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 114–116.

⁷¹⁸ Paul. Ez a hír teljesen megbénított. Nem tudom megérteni – csak 56 éves volt! Tudom, hogy nem volt jó az egészsége a baleset óta, de itt, Magyarországon olyan friss volt, tele jókedvvel, ennek ellenére. Kettős látással érkezett – ez ijesztő volt –, de kezdett megszűnni az itt tartózkodása során. Kedélyesen azt mondta: semmiség, legalább húszmillió magyart látok tízmillió helyett. Amikor Visegrádra kirándultunk Balázs kis autójával, beütötte a fejét az autó tetejébe. Ez volt az egyetlen eset, amikor ilyen történt, senki mással se előtte, se utána. Nem tudok úgy nézni az autó tetejére, hogy eszembe ne jutna. Ez egy tragédia, André, nemcsak a barátainak, nekem, hanem a magyar költészetnek. Először Gara, és most Chaulot.

Nemes Nagy részt vett az özvegy jelenlétében tartott Chaulot-émlékesten az Írószövetségben 1970. november 30-án Illyés Gyulával, Jean Rousselot-val és Hubay Miklóssal együtt (1–2. kép).

Tóth Judit 1957 októberében írta az első levelet Nemes Nagynak, amelyben lelkesedését és tiszteletét fejezte ki költészete iránt a *Szárazvillám* és a *Kettős világban* c. kötetét említve.⁷¹⁹ Azonnal személyes barátság alakult ki köztük. Tóth Cicának, Cicukának, Cicafejnek hívta Nemes Nagyt. Leveleiben folyamatosan reagál a versekre, csodálatát fejezi ki, elemzi, értelmezi őket. 1962 őszén Tóth Párizsba költözött, ahol levelei szerint először idegennek, időn kívülinek érezte magát. Egyre mélyülő barátságukról tanúskodik Tóth 117 küldeménye a hagyatékban. Tóth, aki egy francia építészhez ment férjhez (asszonynevén Guillaume), 1966. május 17-én kelt levelében megírja Nemes Nagynak, hogy nem tudott elmenni Gara László temetésére, mert csak utólag szerzett róla tudomást. Néhány hete még felhívta Garát és személyesen is találkoztak:

Szorongatóan rossz benyomást tett rám. Betegnek, gyöngének, fáradtnak látszott és valahogy nem lehetett a közelébe férközni, a kedvessége ellenére. Olyan messze volt. Kb. másfél órát beszélgettünk. Más volt mint azelőtt, közönyös, olyan erőtlen olyan elhagyatott. És minden valahogy lepergett róla. [...] Most tudtuk meg, hogy öngyilkos lett; barbiturállal. Azt lehet hinni, hogy hetek óta, vagy talán hosszabb ideje készült rá. Mindenkiel kibékült, akivel évek óta nem beszélt, minden adósságát kifizette. Nem lehet elhinni. Az élete munkája. Nem lehet megérteni.

1968-ban küldte Tóth az első verset Nemes Nagynak, ekkor született a gyermeke, akiről többször fotókat is mellékelte. Levelezésük a 1960-as (47 db) és 1970-es (46 db) években volt a legintenzívebb.

Egy másik asszony, aki szintén sokat tett a magyar irodalom franciaországi megismertetéséért Kovács Veronika, azaz Véronique Charaire, ugyancsak levelezett Nemes Naggyal. Kovács a második világháború után ment Párizsba, ahol színházakban és a rádióban dolgozott. Gara László őt is bevonta az antológia munkálataiba. Második férjével, a költő, filozófus, színházigazgató Georges Charaire-rel megvalósították több magyar színdarab franciaországi bemutatását (pl. Illyés Gyula: *Kegyenc*).⁷²⁰ 1970 nyarán az ügyben írt Kovács Nemes Nagynak, hogy meghívja az Orléans-i kultúrházba Pilinszky Jánossal együtt a magyar költészetnek szentelt programra.⁷²¹

⁷¹⁹ LENGYEL 1995, 21–22.

⁷²⁰ BUDA 1999, 61.

⁷²¹ PIM Kt V.5866/89/3.

A Gara-féle antológiában részt vett francia költők közül a Grenoble-ban élő Andrée Appercelle levelezett még Nemes Naggyal, aki magyarra fordította verseit.⁷²² A költőnő 1965–1966-ban járt Budapesten, s Karinthy Ferencnél és Illyés Gyuláéknál lakott a Rózsadombon.⁷²³ Két hónapot tartózkodott férjével Magyarországon, ekkor ismerkedett meg számos magyar íróval. Ady Endre, Karinthy Frigyes, Déry Tibor, Szabó Magda és mások műveit fordította franciára, a Párizsban élő nyelvész és műfordító Kassai György segítségével.

Az 1964-es a nemzetközi költőtálalkozón Budapesten járt Pierre Emmanuel látogatása után többször is írt Nemes Nagynak: néha Budapestre látogató francia barátait ajánlotta figyelmébe, 1965-ben és 1968-ban pedig meghívta Nemes Nagyot a belgiumi Knokke-le-Zoute-ban tartott Nemzetközi Költőtálalkozóra. Pierre Emmanuel asszisztense, Roselyne Chenu, az Európai szellemi segítség Alapítvány (Fondation pour une entraide intellectuelle européenne) egyik alapítója, 1972-es budapesti látogatása után levelezett Nemes Naggyal.⁷²⁴ 1977-ben az alapítvány titkárságáról, Anette Laborey-től kapott levelet Nemes Nagy, amelyben ajánlást kérnek tőle kelet-európai művészekkel kapcsolatban, kit támogassanak egy-két hónapos nyugat-európai tartózkodással.⁷²⁵ Angol, német és francia könyvek küldését is felajánlotta az alapítvány.

Anne és Richard Anty 1965–1987 között tíz levelet és képeslapot küldött Nemes Nagynak és Lengyel Balázsnak, valamint fennmaradt Lengyelnek egy válaszfogalmazványa az Anty-családhoz.⁷²⁶ A levelek szerint Anty-ék 1965 decemberében jártak először Budapesten, amire a későbbiekben mindkét család nosztalgiával emlékezett vissza. Lengyel Balázs 1968-ban Bécsben (!) kelt levélfogalmazványából derül ki a kapcsolat eredete: Anne Anty franciára fordította Nemes Nagy néhány versét. Az éppen a török kori Magyarországról⁷²⁷ könyvet író Lengyel az aktuális prágai eseményekre is reagált levelében:⁷²⁸

Il faut que je vous dise : c'était une idée typiquement des Antys, que vous nous avez invité chez vous, dans un cas très gênant et non-souhaitable – si, peut-être, il fallait émigrer de notre pays. Non ; non ; mes chers amis, mille remerciements pour votre bienveillance extrême, mais grâce à Dieu, nous ne sommes pas dans cette situation. Les choses ici, vues d'intérieur, ne sont pas tellement changées. Vous pouvez imaginer qu'est-ce que la Hongrie pense des évènements tchèques – jamais une solidarité

⁷²² PIM Kt V.5866/64.

⁷²³ Andrée Appercelle 2017. január 10-én Tüskés Annához írt levele szerint.

⁷²⁴ PIM Kt V.5866/91, V.5866/134/1.

⁷²⁵ PIM Kt V.5866/134/2.

⁷²⁶ PIM Kt V.5866/62, PIM Kt V.5866/40.

⁷²⁷ LENGYEL 1971.

⁷²⁸ PIM Kt V.5866/40/2. Az egész levél közölve: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 107–111.

semblable n'existait pas entre les deux peuples – mais, et c'était une surprise, même notre gouvernement ne jouait pas un rôle détectable dans cette affreuse question. Le peuple, the man of the street, avait l'impression que le gouvernement a fait son mieux. Et le suicide – le suicide d'un petit peuple – en ce moment-là ne figurait pas à la liste des plans. Dans tous les dizaines d'années on ne le peut pas risquer. Les pauvres, pauvres tchèques. Comme ils étaient sages, beaucoup plus sages, que nous en 1956 – et quand même.⁷²⁹

1971-ben Nemes Nagy meglátogatta Anty-ékat Londonban, akik nagyon szívesen fogadták.⁷³⁰ Talán ezen londoni látogatás során ismerkedett meg Dianne Doubtfire költőnővel, aki enigmatikus karácsonyi üdvözlőlapot küldött neki.⁷³¹ „Nem felejtettem el az üveget és a távcsőt! Boldog 1972-t!” Anty-ék 1974-ben,⁷³² majd 1982-ben látogattak újra Magyarországra egy-egy európai körútjuk alkalmával.⁷³³

II. 3. Francia, angol és amerikai összeköttetések az 1970-es években: Párizs, Brüsszel, Iowa

A költő, író, folyóiratszerkesztő Max Pons is kapcsolatban állt Nemes Naggyal. Két levele maradt fenn a hagyatékban.⁷³⁴ Az első szerint küldött egy példányt az általa szerkesztett, *La Barbacane* c. folyóirat Jean Follain-nek szentelt számból,⁷³⁵ és segítséget kért az 1972-re tervezett kortárs magyar költészetéről összeállítandó szám munkálataiban. A magyar szám 1975-ben valósult meg: hét magyar költő művei – köztük Nemes Nagy három verse – jelentek meg benne. A számból két példányt küldött Pons egy rövid levél kíséretében.⁷³⁶

Nemes Nagy következő párizsi útjára 1975 májusában került sor: a Nemzetközi PEN Club nevében Jean de Beer és Pierre Emmanuel meghívta az „Alkotó nők” témájának szentelt kétnapos tanácskozásra, hogy tartson egy 20–25 perces előadást.⁷³⁷ A hagyatékban fennmaradt

⁷²⁹ Meg kell mondjam nektek, hogy tipikus Anty-s ötlet volt, hogy meghívtatok magatokhoz, arra az esetre, ha talán emigrálnunk kellene. Nem, nem, kedves barátaim, nagyon köszönöm jóindulatotokat, de hála Istennek nem vagyunk abban a helyzetben. A dolgok itt, belülről nézve, nem sokat változtak. Elképzelhetitek, hogy Magyarország mit gondol a cseh eseményekről – soha nem volt még hasonló szolidaritás a két nép között – de, és ez volt a meglepetés, kormányunk nem játszott kimutatható szerepet ebben a szörnyű kérdésben. Az embereknek, az utca emberének, az volt a benyomása, hogy a kormány minden lehetőt megtett. És az öngyilkosság – egy kis nemzet öngyilkossága – nem volt a tervek listáján. Ilyent nem lehet tízévente megcsinálni. Szegény, szegény csehek. Milyen bölcssek, sokkal bölcsőbbek voltak, mint mi 1956-ban – és mégis.

⁷³⁰ PIM Kt V.5866/62/3.

⁷³¹ PIM Kt V.5866/113.

⁷³² PIM Kt V.5866/62/6.

⁷³³ PIM Kt V.5866/62/9.

⁷³⁴ PIM Kt V. 5866/226.

⁷³⁵ PONS 1971.

⁷³⁶ PIM Kt V.5866/226/2.

⁷³⁷ PIM Kt V.5866/307/1.

Nemes Nagy válaszában fogalmazványa, amelyben elfogadja a meghívást, de csak 10–15 perces előadásra vállalkozik.⁷³⁸

Az 1977-es brüsszeli tartózkodáshoz kapcsolódik Marcel Hennart három levele.⁷³⁹ A naplóban „némileg örült, ill. enyhén gyagyás”-nak ábrázolt belga költő itt maga szólal meg.⁷⁴⁰ A naplóban említett, érthetetlen üzenet feltehetően az alábbival azonosítható:⁷⁴¹

J'espère vivement que vous aurez pu garder un souvenir assez bon de notre rencontre malgré mes défaillances de guide à travers Bruxelles.

Pour ma part, je serai extrêmement heureux de vous revoir tous deux, si cela vous est possible. Votre projet de me donner rendez-vous à la Grand'Place me paraît particulièrement excellent. Malheureusement, il ne serait plus réalisable que ce soir même, vu que demain je devrai me trouver à Waterloo à une réunion de parents concernant mon fils Pierre.⁷⁴²

1976-ban vette fel a kapcsolatot Bruce Berlind Nemes Naggyal. Nem került a Petőfi Irodalmi Múzeumba az amerikai professzor első levele, viszont megvan Nemes Nagy francia levélfogalmazványa, amiből megismerhető kapcsolatuk kezdete:⁷⁴³

Vous m'encouragez de vous écrire en français ; cela m'est confortable en parlant en français et pas en anglais (hélas). J'espère bien que notre compréhension bilatérale en deux langues, d'autant plus, que vous me parlez d'une chose toujours flattante pour chaque poète : de la traduction de mes poèmes par vous-même. Je suis informée depuis quelques temps déjà de votre intérêt en ce qui concerne la littérature (poésie) hongroise, c'était Miklós Vajda qui m'a parlé de vous et de votre activité. Soyez convaincu, Monsieur Berlind, que je suis non seulement heureuse mais surprise en entendant de traductions de 19 poèmes de moi. Comment c'est possible ? je me demande. Un intérêt personnel qui se produit par et parmi des difficultés linguistiques (et pas seulement linguistiques) presque invincibles, c'est un phénomène dont je rencontre pour la première fois. Nous, les hongrois, les hottentots etc. nous ne sommes pas gâtés de ce point de vue-là.

⁷³⁸ PIM Kt V.5866/56/5

⁷³⁹ PIM Kt V.5866/168.

⁷⁴⁰ DOBÁS 2015, 168.

⁷⁴¹ PIM Kt V.5866/168/1. Vö. DOBÁS 2015, 164.

⁷⁴² Remélem, hogy elég jó emléket őriznek találkozásunkról a brüsszeli városnéző sétánk nehézségei ellenére. Részemről nagyon örülnék, ha újra találkozhatnék mindkettőjükkel, ha ez Önöknek is lehetséges. Azon tervük, hogy a főtéren találkozunk, nagyon kitűnő számomra. Sajnos azonban csak ma este lehetséges, mivel holnap Waterloo-ba kell mennem Péter fiam szülői értekezletére.

⁷⁴³ PIM Kt V.5866/42/1. Az egész levél közölve: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 131–133.

Je serais très heureuse en lisant vos traductions dans le Pen Bulletin ou dans le Quarterly. Tout naturellement vous publiez vos traductions où vous voulez, dans les revues américaines.

En vous attendans à Budapest le printemps de 1977 pour bavarder un peu de notre métier commun, de la poésie...⁷⁴⁴

A későbbi levelekben Berlind egyes szöveghelyek pontos jelentéséről kérdezi Nemes Nagyt, amint egy másik levélfogalmazványból kiderül.⁷⁴⁵ Az egyik ilyen Berlind számára kérdéses kifejezés a „Medárd-zöld fű” a *Vihar* c. versben, ennek értelmezéséhez Nemes Nagy a Medárd-nap néphagyomány-beli jelentőségét írja le. A másik homályos értelmű szó a „dobrokol” A *lovak és az angyalok* c. versben, melyről elmagyarázza, hogy egy ritka, dialektális hangutánzó szó, ami a lovak folyamatosan dobogó mozgását érzékelteti.

Berlind két folyóiratban közölte versfordításait: a *New Hungarian Quarterly*-ben és az *American Poetry Review*-ban.⁷⁴⁶ Fordításai Nemes Nagy iowai tartózkodása idején jelentek meg könyv formában.⁷⁴⁷ Nemes Nagy is fordított néhányat Berlind versei közül, amelyek a *Nagyvilágban* jelentek meg 1979-ben.⁷⁴⁸

Az iowai International Writing Program munkatársai, Paul Engle és Hualing Nieh Engle 1972 nyarán írtak először Nemes Nagynak budapesti tartózkodásuk után.⁷⁴⁹ Első levelükben az javasolják, hogy ha Nemes Nagy és Lengyel nem mennek Iowába abban az évben, tanuljanak egy évig angolul, és a következő évben meghívják őket 7–8 hónapra 1973. szeptember 27-től kezdődően. Az utazásra azonban csak 1979 őszén került sor. Az 1978 októberében kelt második levelükben Engle-ék örömeiket fejezték ki, hogy Ágnes szívesen részt venne az iowai programban 1979. szeptember 1.–december 31. között. Ekkor tervezték el, hogy könyvet adnak ki Ágnestől Berlind fordításaival, amelyet egy „Hungarian Poetry Day” keretében fognak

⁷⁴⁴ Arra bátorít, hogy franciául írjak Önnek: ez kényelmes számomra, mivel franciául beszélek, de angolul sajnos nem. Remélem, hogy kétnyelvű levelezésünk jól fog működni, annál is inkább, mert olyan témáról írok, amely minden költő számára hízogató: verseim Ön által készített fordításairól. Egy ideje már tudok a magyar irodalom (költészet) iránti érdeklődéséről, Vajda Miklós beszélt nekem Önről és ilyen irányú aktivitásáról. Higgycs el, Berlind úr, nemcsak örülök, hanem csodálkozom is, hogy lefordította angolra 19 versemet. Hogy lehetséges ez? Kérdezem magamtól. Egy majdnem legyőzhetetlen nyelvi (és nem csak nyelvi) nehézségek közepette megnyilvánuló személyes érdeklődés olyan jelenség számomra, amellyel először találkozom. Mi, magyarok, hontentották, stb. nem vagyunk elkényeztetve ilyen szempontból.

Nagyon örülnék, ha olvashatnám fordításait a Pen Bulletinben vagy a Quarterly-ben. Természetesen ott közli a fordításait, ahol akarja, amerikai folyóiratokban. Várom Önt professzor úr 1977 tavaszán Budapesten, hogy költészetéről beszéljünk...

⁷⁴⁵ PIM Kt V.5866/42/2. Az egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS 2019, 133–135.

⁷⁴⁶ BERLIND 1979a; BERLIND 1993a; BERLIND 1993b; NEMES NAGY 1994.

⁷⁴⁷ NEMES NAGY 1980a. Recenzió a könyvről: SANDERS 1981.

⁷⁴⁸ BERLIND 1979b.

⁷⁴⁹ PIM Kt V.5866/387. A levelek egy része megtalálható az amerikai úttal kapcsolatos dokumentumok OSZK Kézirattárában őrzött hagyatékrészében. Közölve itt: BUDA 2015, 290–300.

bemutatni, és kérték Ágneszt, írja meg a könyvhöz a bevezetést.⁷⁵⁰ Az iowai tartózkodás után is fennmaradt a kapcsolat: 1984. május 9-én kelt levelében Paul Engle megköszöni versének a *Nagyvilágban* megjelent fordítását.⁷⁵¹ Érdeklődik, hogy Ágnes és Balázs írtak-e valamit Iowával kapcsolatban,⁷⁵² mert szeretne egy könyvet szerkeszteni az International Writing Program korábbi résztvevőinek iowai tartózkodásuk által ihletett szövegeiből. Erre a felhívásra Nemes Nagy a *Négy kocka*, a *Villamos*, a *Vihar*, *A visszajáró* és a *Mesterségemhez* c. versét küldte el Bruce Berlind fordításában, ami meg is jelent az *Iowa Review* 1984-es nyári számában az 1977–1983 között a programban résztvevők írásai között.⁷⁵³ E versek mind az iowai tartózkodás előtt íródtak; feltehetően azért ezeket küldte, mert ezek angol fordítása volt kész.

Az International Writing Program egyidejű résztvevői közül egyedül Nadia Bishai egyiptomi költővel maradt kapcsolatban Nemes Nagy, amiről egy 1980 nyarán kelt levél tudósít.⁷⁵⁴ Az alexandriai költő beszámol a hazautazásának fáradalmairól és libanoni tartózkodásának viszontagságairól.

André Doms belga költővel való kapcsolatáról több, 1979-ben kelt levél tudósít a hagyatékban.⁷⁵⁵ Ezekből nem derül ki, hogyan ismerkedtek meg, viszont Doms emlékszik, hogy két vagy három alkalommal Budapesten járt a PEN Club szervezésében, ahol Tímár György otthonában találkozott Nemes Naggyal.⁷⁵⁶ A korábban Illyés verseiből fordító Doms elhatározta, hogy Nemes Nagy verseiből is közöl egy fordításcsokrot Tímár Györggyel együttműködve.⁷⁵⁷ Később Doms Fázsy Anikóval működött együtt főként a saját generációja (Csoóri, Gergely, Dobai stb.) verseinek fordításában.⁷⁵⁸ Doms feleségével, Claire-rel együtt 1979 májusában írt brügge-i képeslapján emlegeti Nemes Nagy kedves hattyúját.⁷⁵⁹

Parmi les cygnes, reconnaissez-vous le vôtre ? Qu'il vous rappelle en tous cas, la Belgique où nous espérons bien vous voir sans tarder. André et moi sommes encore sous le charme de notre séjour à Budapest. Quel beau voyage nous avons fait et que de bonnes rencontres !⁷⁶⁰

⁷⁵⁰ NEMES NAGY 1979.

⁷⁵¹ ENGLE 1983.

⁷⁵² LENGYEL 1993.

⁷⁵³ NEMES NAGY 1984.

⁷⁵⁴ PIM Kt V.5866/85. Vö. BUDA 2015, 176–310.

⁷⁵⁵ PIM Kt V.5866/111, PIM Kt V.5866/191.

⁷⁵⁶ André Doms 2017. január 24-én Tüskés Annának írt levele szerint.

⁷⁵⁷ NEMES NAGY 1980b.

⁷⁵⁸ DOMS 1990; FÁZSY–DOMS 1995.

⁷⁵⁹ PIM Kt V.5866/111.

⁷⁶⁰ A hattyúk között magáét? Mindenesetre emlékeztetik Önt Belgiumra, ahova reméljük, hogy hamarosan visszatér. André és én még mindig budapesti tartózkodásunk hatása alatt állunk. Milyen szép utat és jó találkozásokat éltünk át.

Nemes Nagy 1965-ben járt először, majd 1977-ben másodszor Brügge-ben.⁷⁶¹ Az első úton a B.64-es számú hattyú lett a kedvence, amelyet a második úton is keresett.⁷⁶²

II. 4. Az 1980-as évek: Royaumont

Az 1980-as években megritkultak Nemes Nagy nemzetközi kapcsolatai, már nem fogadott el minden külföldi meghívást. 1985-ben Aryeh Grabr'i's meghívását hátrította el egy 1986-ban a haifai egyetemen megrendezendő nemzetközi kongresszusra, gyenge egészségi állapotára hivatkozva.⁷⁶³

1987-ben a francia költő, író Bernard Noël foglalkozott Nemes Nagy verseinek franciára fordításával, Ádám Péter nyersfordításai nyomán.⁷⁶⁴ Bernard Noël a nyolcvanas évek legelején járt Magyarországon a PEN Club meghívására. Ádám Péter visszaemlékezése szerint Noël akkor sok verset lefordított, de a könyv kiadása valahol elakadt.⁷⁶⁵

Nemes Nagy verseinek magyar-olasz kétnyelvű kötete 1989-ben jelent meg a római Editioni Empiria kiadónál.⁷⁶⁶ A Marisa Di Iorio-nak címzett, gépiratban fennmaradt levelében így ír Nemes Nagy:⁷⁶⁷

J'étais vraiment très surprise, quand j'ai reçu ce recueil bilingue de mes poèmes : Solstizio. Naturellement j'ai déjà entendu ces nouvelles agréables, de l'apparition du livre par Marinka Dallos, mais je ne savais pas la date précise. Ma surprise alors était profonde, d'autant plus que la typographie et en générale l'extérieur du livre est très elegant.

Quant à la présentation du livre à l'Académie de la Hongrie : j'espère bien que ma condition physique – qui n'est pas la meilleure – me permettra la présence de ma part très souhaitée à Rome.⁷⁶⁸

1989 tavaszán három meghívást kapott Nemes Nagy, amelyek közül kettőt egészségi állapota miatt elutasított. Egy áprilisban kelt levélben Jean Gattegno irodalomtörténész és

⁷⁶¹ Az első brugges-i utazásról: NEMES NAGY 1975b, 5–8. A második utazásról és a hattyúkról: DOBÁS 2015, 165.

⁷⁶² NEMESKÉRI 2016.

⁷⁶³ PIM Kt V.5866/56/3.

⁷⁶⁴ PIM Kt V.5866/287.

⁷⁶⁵ Ádám Péter 2017. január 25-én Tüskés Annának írt levele szerint.

⁷⁶⁶ NEMES NAGY 1988. Eredeti cím: NEMES NAGY 1967.

⁷⁶⁷ PIM Kt V.5866/56/2. Az egész levél közölve: BUDA-PATAKY-TÜSKÉS 2019, 206–207.

⁷⁶⁸ Nagyon meglepődtem, amikor kézbe vettem verseimnek ezt a kétnyelvű kiadását: Solstizio. Természetesen hallottam a könyv megjelenéséről Dallos Marinkától, de nem tudtam pontos időpontját. Csodálkozásom annál is nagyobb, mivel a tipográfia és a könyv egésze nagyon elegáns.

Ami a könyv Magyar Akadémián való bemutatását illeti: remélem, hogy fizikai állapotom – ami nem a legjobb – lehetővé teszi jelenlétemet Rómában.

művelődésszervező a magyar irodalmat bemutató, kétnapos párizsi rendezvényre hívta.⁷⁶⁹ Májusban a Bernard Noël és Rémy Hourcade által 1983-ban megalapított Royaumont irodalmi központ (Centre littéraire de Royaumont) hívta Nemes Nagyot, hogy Csordás Jánossal együtt vegyen részt egy műfordító szemináriumon júniusban.⁷⁷⁰ Júniusban Marie-Pierre de Gerando-Teleki-Brunszvik a családja által a martonvásári Beethoven múzeumnak ajándékozandó festmény átadására hívta a költőt, melynek keretében Nemes Nagy egyik versét szándékozott felolvasni.⁷⁷¹ A levél melléklete két újságkivágat az eseményről, de ezek nem említik Nemes Nagy versének elhangzását.⁷⁷² A három meghívás közül a költő csak a középsőt fogadta el, a másik kettőről egészségi állapotára hivatkozva kimentette magát.⁷⁷³ Royaumont-i tartózkodásáról Bernard Vargaftig költő novemberi levele tudósít:⁷⁷⁴

J'écoute vos poèmes changer de mots dans mon corps. C'est terrible. Car je change moi aussi, comme vos poèmes, et de mots, et de syntaxe et de silence. Je me souviens que vous m'appreniez le nom des arbres en hongrois et en français. Je me souviens de votre silence quelquefois. Je sais que ce silence là, vous l'avez brisé ! Et que l'autre silence, celui que vous aimez, n'en est que plus grand, plus beau. Vous l'aviez emmené à Royaumont.⁷⁷⁵

Néhány levelet nem tudtam datálni és elhelyezni a kapcsolattörténetben. Ilyen Lisetta Morpurgoé, aki mintegy tíz alkalommal járt Budapesten, és Jékely Zoltán révén ismerkedett meg Nemes Naggyal.⁷⁷⁶ Egyik budapesti útja után írt levelet Milánóból: elnézést kér, hogy nem tudott már elköszönni indulása előtt.⁷⁷⁷

Egy másik, nem datálható levél Nemes Nagy Ágnes levélfogalmazványa Carlos de Radzitzky-nak, amelyben megköszöni versfordítását:⁷⁷⁸

Je suis loin de l'<imagination> illusion que je puisse juger les nuances d'une adaptation en français, mais il me semble, que vous n'étiez pas seulement l'adaptateur du thème (comme on dit à l'école), mais vous avez retrouvé et traduit le ton de ce poème, <dont>

⁷⁶⁹ PIM Kt V.5866/262.

⁷⁷⁰ PIM Kt V.5866/135/1.

⁷⁷¹ PIM Kt V.5866/149/1.

⁷⁷² ZÁGONI Erzsébet, „A magyar-francia kapcsolatok tündöklő fejezete. A festmény, amely egy darab a lelkünkéből”, [1989]; F.S., „Két hazának gyermekei”, *Hazai Tükör* [1989]. Vö. HORNYÁK 1993, 59.

⁷⁷³ 1989. júniusi utazásról: NEMES NAGY 2010, 963–964.

⁷⁷⁴ PIM Kt V.5866/135/2.

⁷⁷⁵ Hallgatom a verseit, amint szavanként átváltoznak a testemben. Ez szörnyű. Mert én magam is átváltozom, mint a versei, szavakká, mondatokká, csönddé. Emlékszem, ahogy megtanította nekem a fák neveit magyarul és franciául. Emlékszem a csöndjére néha. Tudom, hogy megtörte ezt a csöndet. És a másik csönd, amelyet szeretett, sokkal nagyobb, sokkal szebb. Elhozta ezt a csöndet Royaumont-ba.

⁷⁷⁶ PÉTERFY 2015, 105.

⁷⁷⁷ PIM Kt V.5866/269.

⁷⁷⁸ PIM Kt V.5866/56/8.

que je <donnerais> nommerais <volontièrement> par le nom : une chanson phantasmatique (si on peut le dire en français). Je connais assez bien les difficultés de la traduction du hongrois en français, que je puisse apprécier votre « fidélité à la forme » - les rimes, <le rythme> par exemple. En généralement je ne suis pas contre le vers libre dans cette relation franco-hongroise ; <je sais> j'ai appris déjà très bien, que les formes rimées (qui sont tout à fait naturelles en notre langue très spéciale) peuvent vieillir les poèmes modernes en français. Mais dans ce cas-là peut-être la forme « chansonnesque » peut caractériser cet état de conscience <entre des extrémités> qui se balance extrémiste, et qui est quand-même « consolant ». ⁷⁷⁹

Nemes Nagy feltehetően 1965-ben, a Knokke-le-Zoute-i Nemzetközi Költészeti Biennálén ismerkedett meg a belga költővel, majd 1966-ban ismét találkoztak a budapesti nemzetközi költő találkozón, melynek szervezésében Nemes Nagy aktívan részt vett. Az 1977-es brüsszeli úton is találkoztak. ⁷⁸⁰

III. Összegzés

A levelek nyomán számos részlettel gazdagodtak az ismeretek Nemes Nagy francia és frankofón kapcsolatairól. ⁷⁸¹ Az eddig ismert naplók és a levelek jól kiegészítik egymást: a napról napra tudósító részletes feljegyzésekhez képest a levelek szinte lakonikusnak, tárgyilagosak hatnak a naplókhoz képest: az utazást előkészítő munkáról és az ott tartózkodás során szerzett kapcsolatok fennmaradásáról vagy elhalásáról értesülünk belőlük elsősorban. A ma is élő francia költők visszaemlékezései tovább pontosítják a levelekből megismert adatokat.

Nemes Nagy Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött francia nyelvű levelezése alapján megállapítható, hogy a költőnek Anne Anty-val volt a leghosszabb ideig tartó (1965–1987) és legterjedelmesebb levelezése. Majdnem ugyanilyen intenzív, de rövidebb ideig tartó levelezésben állt André Frénaud-val (1962–1970), Paul Chaulot-val (1964–1969) és Pierre

⁷⁷⁹ Megkaptam „Mesterségemhez” c. versem Ön által készített fordítását (Tímár György küldte el nekem). És most zavarban vagyok: hogyan tudnám megköszönni nemcsak a fordítást, hanem a tudatos gondosságát, amelyet minden sorból kiérzek.

Távol vagyok annak az illúziójától, hogy egy francia adaptáció minden finomságát megítéljem, de úgy tűnik számomra, hogy nemcsak a témát adaptálta (ahogy az iskolában mondják), de megtalálta és lefordította a vers hangulatát is: egy fantáziadalt (ha lehet így mondani franciául). Jól ismerem a magyarról franciára való fordítás nehézségeit ahhoz, hogy értékeljem az ön „formához való hűség”-ét, a rímeket például. Általában nem vagyok a szabadvers ellen ebben a francia-magyar viszonylatban; már jól megtanultam, hogy a rímes formák (amelyek teljesen természetesen a mi speciális nyelvünkön) archaikussá teszik a modern francia verseket. De ebben az esetben talán a „dalszerű” forma jellemezheti ezt a tudatállapotot, ami a végletek között egyensúlyoz, és ami ugyanakkor „vigasztaló”. A dalszerű versekről ld. HERNÁDI 2016.

⁷⁸⁰ DOBÁS Kata 2015, 165, 126. lábjegyzet.

⁷⁸¹ A francia nyelvet nemcsak franciákkal, angolokkal, amerikaiakkal és olaszokkal, hanem magyarokkal levelezve is használta Nemes Nagy: BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019, 66–68.

Emmanuel (1964–1975). E négy személlyel való barátságát a sok személyes találkozás és a műfordításokban megnyilvánuló munkakapcsolat erősítette. Irodalmi alkotásokban is megnyilvánuló direkt kapcsolat Paul Chaulot-val jött létre. Ennek oka a két művész rokon költői világában, valamint egymás nyelvére és kultúrájára való fogékonyságában gyökerezik.

A levelezésnek a 20. századi francia-magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából is vannak tanulságai. Nemes Nagy magas szintű francia nyelvtudása és műveltsége alapvetően meghatározta műveinek külföldi befogadását. Ez a franciás műveltség adta meg a lehetőséget arra, hogy a második világháború után bemutathassa az *Újhold* körét a külföldi érdeklődőnek. Az 1950-es években látszólag szunnyadó külföldi irodalmi kapcsolatokat főként Gara László kitartó erőfeszítései újították meg: mintegy ötven francia költő bevonásával megvalósította az antológiát, amelyben a francia költők nyelvük verselési adottságai és saját tehetségük, invenciójuk szerint egy kötetnyi magyar verset franciára fordítottak. A résztvevő francia költőket annyira fellelkesítette a magyar irodalom fordítások általi felfedezése, hogy személyesen is meg akartak ismerkedni kortárs magyar költőkkel. A magyar költők pedig viszonzásul elkezdték a francia költők műveit magyarra fordítani.

Nemes Nagy bekapcsolódott a Gara által kialakított kapcsolatrendszerbe. A kölcsönösségen alapuló műfordítások révén jobban megismerték egymást a francia és magyar költők. Gara szervező, irányító tevékenysége nyomán virágzó, kétoldalú kapcsolatok fejlődtek ki, amelyek konkrét fordítói munkák nyomán személyes barátságokká formálódtak. Ezek a barátságok jóval túlnyúltak Gara életén, és mintegy két évtizedre meghatározták a francia-magyar irodalmi kapcsolatokat. Gara mellett és után többek között Kovács Veronika, Tímár György és Tóth Judit munkálkodtak a magyar irodalom franciaországi megismertetésének ügyén, nélkülük ezek a kapcsolatok elhaltak volna.

Bibliográfia

Levéltári és kéziratári források rövidítése

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

BnF = Bibliothèque nationale de France (Párizs)

FGT = Fondation Gilbert Trollet, Université de Lausanne (Lausanne)

HU BFL = Budapesti Fővárosi Levéltár (Budapest)

MNL-OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

MTA BTK ITI EK = MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár (Budapest)

MTA BTK MIA = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Művészettörténeti Intézet Adattár (Budapest)

MTA KIK Kt = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (Budapest)

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

PIM Kt = Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár (Budapest)

PIM Kv = Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtár (Budapest)

PIM Mt = Petőfi Irodalmi Múzeum Médiatár (Budapest)

RL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltár (Budapest)

Adatbázis

FRHU20 = <http://frhu20.iti.btk.mta.hu/> "Franco-Hungarian Literary Relations in the 20th Century". Edited by Anna TÜSKÉS. Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 2016–2019.

Felhasznált irodalom

A. ADJ.1959 A. ADJ. „Le Voyage dans le bleu par Gaston Rab”. *Aux Écoutes*, 27 Novembre 1959, 41.

A. SZABÓ 2010 A. SZABÓ Magda. „Emléktábla a szigetbörtönben: Noirmoutier”. *Tempevölgy* 2, 7. sz. (2010): 65–69.

A. SZABÓ 2019 A. SZABÓ Magda. „Destin d’un homme – destin d’un livre : Aladár Kuncz et *Le Monastère noir*”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Études Littéraires de l’Académie Hongroise des Sciences, l’Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d’Études Françaises de l’Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la

direction de Anna TŰSKES, Elisabeth COTTIER-FABIAN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABO, *Revue d'Études Françaises* nr. 2. (2019): 212–221. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.

ABLONCZY 2000 ABLONCZY Balázs. „Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934”. *Századok* 134, 5. sz. (2000): 1149–1170.

ABLONCZY 2004 ABLONCZY László. „Házak, kertek, paloták előtt megállva... Séta Párizsban”. *Hévíz* 12, 3. sz. (2004): 46–47.

ABLONCZY 2015 ABLONCZY Balázs. „A Párizsi Magyar Intézet kezdetei: Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943)”. In *Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László, SÁRINGER János, 403–421. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszék – Lazi, 2015.

AE 1927 n. n. c. n. *Az Est* 18, 243. sz. (1927. okt. 26.): 11.

AE 1930 n. n. „Romain Coolus Budapestre érkezett”. *Az Est* 21, 126. sz. (1930. jún. 5.): 10.

AE 1935 n. n. „Elrepült báró Doblhoff Lili Varsóba, Rab Gusztáv Párizsba”, *Az Est*, 1935. szept. 12., 4–5.

AE 1936 n. n. „Miért cserélt gazdát két párizsi hetilap, a VU és a LU?”. *Az Est* 27, 235. sz. (1936. október 14.): 10.

ALBERT 2000 ALBERT Zsuzsa. „Legenda Rónay Györgyről, II. rész”. *Vigilia* 65, 8. sz. (2000) 622–629.

AMSELEM-SZENDE-SZENDE 1999 AMSELEM-SZENDE, Line és SZENDE Tamás ford. *Poètes hongrois d'aujourd'hui*. Budapest: Orpheusz, 1999.

ARNOTHY 1961 Christine ARNOTHY, „Traduit du Hongrois: Gusztav Rab: Un jour à Budapest”. *Flammes* nr. 99 (Janvier 1961): 9–10.

AUDE 2010 *Trente années de littérature hongroise en traductions françaises Bibliographie annotée 1979–2009*, établie par Sophie AUDE. Budapest: Fondation du Livre Hongrois, 2010.

B. Gy.1938 B. Gy. „Mentont ajánlanám: Rab Gusztáv regénye”. *Magyarország*, 1938. márc. 13., 9.

B. R. 1944 B. R. „Éji lepke: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1944. febr. 26., 229.

BALASSA 1923 BALASSA József. „Rab Gusztáv regénye”. *Világ* 14, 51. sz. (1923. márc. 4.): 5.

BÁLINT 2009 BÁLINT Zsolt. „Az Ardóc”. *Új Ember* 65, 47. sz. (2009): 16.

BALÓ 1977 BALÓ György. „Korolovszki Lajos”. *RTV*, 1977. okt. 14.

BANTCHEVA 1998 BANTCHEVA, Denitza, éd. par. *Joseph Delteil*. Lausanne: L'Age d'Homme, 1998.

- BÁNYAI 1927** BÁNYAI György. „»Ha már japán, hát legyen – magyar« mondta F. Gemier a párisi nemzetközi ünnepségen”. *Színházi Élet* 17, 29. sz. (1927): 20.
- BARABÁSI 2018** BARABÁSI Albert-László. *A képlet: A siker egyetemes törvényei*, Libri, 2018.
- BARTÓCZ 1996** BARTÓCZ Ágnes. „Egy Pilinszky-levél margójára”. *Holmi* 8, 3. sz. (1996): 326–329.
- BEHBTN 1940** *A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betürendes távbeszélő névsora 1940. szeptember*, Budapest, 14.
- BÉKÉS 1990** BÉKÉS Csaba. „A békét a győztesek kötik: A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–1946”. *Aetas* 5, 1–2. sz. (1990): 29–53.
- BÉLÁDI–POMOGÁTS–RÓNAY 1986** BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla, RÓNAY László. *A nyugati magyar irodalom 1945 után*. Budapest: Gondolat, 1986.
- BELLANGER 1959** BELLANGER, Claude. „Exil”. *Parisien libéré*, 8 Septembre 1959.
- BELOHORSZKY 1983** BELOHORSZKY Pál. „Megkínzott révbeérő ifjúság”. *Jelenkor* 26, 11. sz. (1983): 1009–1013
- BENDE 1999** BENDE József. „Pierre Emmanuel esszéi elé”. *Vigilia* 64, 7. sz. (1999): 532–535.
- BENDE–SZILÁGYI 2002** BENDE József, SZILÁGYI Judit. „Válogatás Füst Milán leveleiből, II. rész”. *Új Forrás* 34, 6. sz. (2002): 47–61.
- BENE 2018** BENE, Krisztián. „Une introduction aux relations militaires franco-hongroises pendant la Seconde Guerre mondiale”. In *Aux tournants de l'histoire : Ruptures et reconfigurations des relations entre la France et l'Europe médiane à l'époque contemporaine*, éd. par. Krisztián BENE et Ferenc DÁVID, 73–85. Talmont St. Hilaire–Pécs: Éditions Codex–Université de Pécs, 2018.
- BENEDEK 1942** BENEDEK Marcell. „Rab Gusztáv: Miért, Dániel?”. *Uj Idők*, 1942. nov. 7., 560–561.
- BEREGI 1985** BEREGI Tivadar. „Kassák Lajos levelei Beregi Tivadarhoz”. *Irodalomtörténet* 67/17, 2. sz. (1985): 426–436.
- BERÉNYI 1990** BERÉNYI, Pál. „Les relations culturelles franco-hongroises après 1945 et l'Institut Hongrois de Paris”. *Cahiers d'Études Hongroises* 2 (1990): 191–197
- BERKI 1963** BERKI Erzsébet. „Halottaim is itt-ott, egyre többen...”. *Irodalmi Újság* 14, 2. sz. (1963. jan. 15.): 1.
- BERLIND 1979a** BERLIND, Bruce. „Ágnes Nemes Nagy – Poetry and translation”. *New Hungarian Quarterly* 20, 76. sz. (1979): 153–160.
- BERLIND 1979b** BERLIND, Bruce. „Árnyék, Előrejelzés, Figyelő madár, Metafizika” ford. Nemes Nagy Ágnes. *Nagyvilág* 23, 9. sz. (1979): 1333–1336.

- BERLIND 1993a** BERLIND, Bruce. „Poetry and Politics: The Example of Ágnes Nemes Nagy”. *The American Poetry Review* 22, 1. sz. (1993): 5–10.
- BERLIND 1993b** BERLIND, Bruce. „Költészet és politika – Nemes-Nagy Ágnes példája” (Dávid Anna fordítása). *Magyar Napló* 5, 10. sz. (1993): 9–13.
- BH 1928** n. n. c. n. *Budapesti Hírlap* 48, 42. sz. (1928. febr. 21.): 13.
- BH 1929** n. n. „Diné a miniszterelnöknél”. *Budapesti Hírlap* 49, 112. sz. (1929. május 19.): 13.
- BODÓ 1938** BODÓ Béla. „Rab Gusztáv: Mentont ajánlanám”. *Pesti Napló*, 1938. március 12., 9.
- BOLAND 1956** Boland, Bridget. *The Prisoner: A Play in Three Acts*. New York: Dramatists Play Service, 1956, 69 p.
- BOLDIZSÁR 1977** BOLDIZSÁR Iván. „Egy ember, akit mindenki szeretett”. *Élet és Irodalom* 41. sz. (1977. okt. 8.): 8.
- BORBÁNDI 2006** BORBÁNDI Gyula. *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Hága–Budapest: Mikes International–Országos Széchényi Könyvtár, 2006.
- BORHI 2009** BORHI László. „A nyugati nagyhatalmak és Kelet-Közép-Európa 1945 után”. *Világtörténet* 31, 3–4. sz. (2009): 3–21.
- BOROSS 1925** BOROSS Elemér. „A művészet Locarnóját akarom – mondja Firmin Gémier”. *Világ* 16, 285. sz. (1925. dec. 17.): 7.
- BOSQUET 1966** BOSQUET, Alain. „A költészetnek éltél”. *Irodalmi Ujság*, 1966. jún. 1., 1.
- BOTKA 1994** BOTKA Ferenc. „A Déry-per világviszhangja”. *Holmi* 6, 10. sz. (1994): 1427–1447.
- BRETON–CHAR–ÉLUARD 1930** BRETON, André–CHAR, René–ÉLUARD, Paul. *Ralentir Travaux*. Paris: Éditions Surréalistes, 1930.
- BRETON–ÉLUARD 1930** BRETON, André–ÉLUARD, Paul. *Immaculée Conception*. Paris: Éditions Surréalistes, 1930.
- BROOKS 1962** BROOKS, Jeremy. „Fiction of the week: A Room in Budapest”. *Sunday Times*, 24th June 1962.
- BT 1977** bt. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Esti Hírlap* 22, 234. sz. (1977. okt. 5.): 8.
- BUDA 1999** BUDA Attila, szerk. *Újhold és régi mesterek: Lengyel Balázs leveleskönyve*. Budapest: Enciklopédia, 1999.
- BUDA 2014** BUDA Attila. „»Szorong a szívben a világ.« Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs itáliai, valamint franciaországi levelezése 1947–48-ból”. In BUDA Attila, szerk. *Tárguló*

körök: *Tanulmányok, dokumentumok az Újholdról és utókoráról*, 199–326. Budapest: Ráció, 2014.

BUDA 2015 BUDA Attila, közreadja. „Nemes Nagy Ágnes: Amerikai napló”. In BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. „...mi szépség volt s csoda” *Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szövegközlések*, 176–310. Budapest: Ráció, 2015.

BUDA–NEMESKÉRI–PATAKY 2015 BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. „...mi szépség volt s csoda” *Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szövegközlések*, Budapest: Ráció, 2015.

BUDA–PATAKY–TÜSKÉS 2019 BUDA Attila, PATAKY Adrienn, TÜSKÉS Anna szerk. „láthatatlan selyemsál a számon” *Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs leveleiből*. Budapest: Gondolat, 2019.

C 1928 n. n. „Union Latine Cinématographique”. *Cinéma* 2, 17. sz. (Novembre 1928): [35].

C. SZEMERE 1939 C. SZEMERE Klára. „Látogatás Rab Gusztávnál”. *Új Idők*, 1939. ápr. 16., 606–607.

CÉH 1994 „Regards sur Attila Jozsef: Évolutions parallèles et relations bilatérales France-Hongrie XXe siècle”. *Cahier d’Études Hongroises* Vol. 6. (1994).

CHAULOT 1967 CHAULOT, Paul. „Vidék”, ford. Nemes Nagy Ágnes. *Magyar Műhely* 5, 18. sz. (1967): 43.

CHAULOT 1970 CHAULOT, Paul. „Fordítás, magyarból” [Traduire du hongrois], ford. Nemes Nagy Ágnes. *Nagyvilág* 15, 3. sz. (1970): 365.

CHAULOT 1982 CHAULOT, Paul. *Az arcok fala*. Budapest: Európa, 1982.

COTTIER-FÁBIÁN 1994 COTTIER-FÁBIÁN, Elisabeth. „Peut-on traduire en français la poésie d’Attila József? Rimes, réseaux et concepts” [Lefordítható-e franciára József Attila költészete?]. *Cahier d’Études Hongroises* Vol. 6. (1994): 113–121.

COWARD 1960 COWARD, Noel. „Nice goings-on in Paris and the Pacific”. *Twenty-six – Evening Post*, 4 November 1960.

COXHEAD 1962 COXHEAD, Elizabeth. „Guilt in Budapest”. *The Sunday Telegraph*, June 24, 1962, 7.

Cs. SZABÓ 1964 Cs. SZABÓ László. „Magyar költő Nyugaton: Illyés Gyula utazásáról”. *Új Látóhatár* 7, 2. sz. (1964): 97–105.

CSAPODY 2016 CSAPODY Miklós. *A Magyar Pen Club története I–II*. Budapest: Magyar Pen Club, 2016.

CSELÉNYI 1965 CSELÉNYI László. „Párizsban, a világ városában”. *Új Ifjúság* 14, 14. sz. (1965. ápr. 6.): 2.

- CSELÉNYI 1981** CSELÉNYI László. *Jelen és történelem avagy lehetőségek egy elképzelt szöveghez: 1956–1981*. Bratislava–Budapest: Madách–Szépirodalmi, 1981.
- CSERÉPFALVI 1980** CSERÉPFALVI Imre. „Találkozásom József Attilával Párizsban: Cserépfalvi Imre emlékezéséből”. *Kritika* 9, 8. sz. (1980): 22–29.
- CSERÉPFALVI 1982** CSERÉPFALVI Imre. *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Budapest: Gondolat, 1982.
- CSERNUS 1999** CSERNUS Sándor. „Párizsi Magyar Intézet: 70 év után végre Collegium Hungaricum?”. *Hungarológia* 1, 1–2. sz. (1999): 24–33.
- CSOKITS 1993** CSOKITS János. „Bán Zoltán András: Egy félbarátság regénye (Beszélő, 1993. január 30.)”. *Beszélő* 4, 10. sz. (1993. március 13.): 2.
- CSÜRÖS 1987–1988** CSÜRÖS Miklós. „A drámaíró Kodolányi”. *Literatura* 14, 1–2. sz. (1987–1988): 122–128.
- CSÜRÖS 1999** *Kodolányi János és Szabó István levelezése*, szerkesztette és utószót írta CSÜRÖS Miklós. Budapest: Holnap, 1999.
- D. FEHÉR 1965** D. FEHÉR Zsuzsa. „Bevezető”. In *Tallós Ilona festőművész kiállítása 1965. május 7-től május 23-ig Csók István Galéria*. S.l.: Köteles István, 1965.
- DAUPHIN–TÜSKÉS 2015** DAUPHIN, Christophe–TÜSKÉS, Anna. *Les Orphées du Danube: Jean Rousselot, Gyula Illyés et Ladislas Gara. Suivi de Lettres à Gyula Illyés, par Jean Rousselot*. Rafael de Surtis/Editinter, 2015.
- DESSEWFFY–SZÁNTÓ 1989** DESSEWFFY Tibor–SZÁNTÓ András. „Kitörő éberséggel” *A budapesti kitelepítések hiteles története*. Budapest: Lap- és Könyvkiadó, 1989.
- DEVÉSA 2002** DEVÉSA, Jean-Michel. „Rene Crevel et le monde anglo-saxon”. In DEVÉSA, Jean-Michel, éd. par. *Rene Crevel, ou, L'esprit contre la raison: actes du colloque international Bordeaux, 21 au 23 novembre 2000*. Mélusine no 22. Editions L'age D'homme, 2002, 231–244.
- DIÉGUEZ 1959** DIÉGUEZ, Manuel de. „A propos de «Les bijoux de famille» de Petru Dumitriu et «Voyage dans le bleu» de Gusztav Rab”. *Combat*, 4 juin 1959.
- DIENES–UGRAI 2013** DIENES Dénes és UGRAI János. *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013.
- DOBÁS 2015** DOBÁS Kata, közreadja. „Nemes Nagy Ágnes: Brüsszeli út, 1977”. In BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. „...mi szépség volt s csoda” *Az Újhold folyóirat köre: Tanulmányok és szövegközlések*, 151–175. Budapest: Ráció, 2015.
- DOBOSSY 1964** DOBOSSY László. „Illyés Gyula két könyve”. *Kritika* 2, 4. sz. (1964): 47–50.
- DOMS 1990** Doms, André, préf. *Poésies hongroises*. Luxembourg: Estuaires, 1990.

- DÖME 2013** DÖME Attila. *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy: a Tormay Cécile per.* Keszthely: Balaton Akadémia K., 2013.
- DRASKÓCZY 1993** DRASKÓCZY István. *A Budapesti Református Gimnázium második (csonka) félszázadának szellemi arculata 1909/10 – 1951/52.* Budapest: Bp. Ref. Öregdiákok Török P. Egyes.–Lónyay Utcai Ref. Gimnáziumért Alapítvány, 1993.
- E. FEHÉR 1968** E. FEHÉR Pál. „Irodalmunk külföldön: A magyar irodalom fordítóinak budapesti találkozója elé”. *Népszabadság* 26, 270. sz. (1968. november 17.): 8.
- E. KOVÁCS 1947** E. KOVÁCS Kálmán. „Hogyan tanítanak és miért tanulnak magyarul Párisban: Magyar óra az Élő Keleti Nyelvek Iskolájában”. *Új Magyarország* 3, 46. sz. (1947. nov. 15.): 3–4.
- ÉBLI 2008** ÉBLI Gábor. *Műgyűjtés, múzeum, mecenatúra: esettanulmányok a jelenkori magyar gyűjtéstörténetből.* Budapest: Corvina, 2008.
- ECKHARDT 1927** ECKHARDT Sándor. „Francia nyelvű magyar antológiák”. *Napkelet* 5, 9. sz. (1927): 813–814.
- EGRI 2003** EGRI Mária, s.a.r. *Ámos Imre: Napló, versek, vázlatkönyvek, levelezőlapok: Források.* Budapest: Múlt és Jövő, 2003.
- EGRI–PETÉNYI 1982** EGRI Mária–PETÉNYI Katalin. *Ámos Imre.* Budapest: Corvina, 1982.
- ENGLE 1983** ENGLE, Paul. „Hualingra várva, Sangháj, Xiang Guo Szi-templom, Egy kínai barátom tréfájára” (ford. Nemes Nagy Ágnes). *Nagyvilág* 28, 7. sz. (1983): 978–979.
- ENGLEBERT 1940** ENGLEBERT, Omer. *Les saints protecteurs de la France: Vie de Saint Martin.* Paris: Gallimard, 1940.
- F. Gy. 1940** F. Gy. „Egy könyv második kiadása elé”. *Új Idők*, 1940. jún. 2., 627.
- FALLENBÜCHL 1963** FALLENBÜCHL Zoltán, s.a.r. *Ambrus Zoltán levelezése.* Budapest: Akadémiai, 1963.
- FÁSKERTI 2002** FÁSKERTI Mária. „Interjú Sulyok Vincével”. *Ághegy* 1, 1. sz. (2002): 87–90.
- FAZEKAS–FORGÁCS–GARA–GERŐ 1923** FAZEKAS Anna–FORGÁCS Ödön–GARA László–GERŐ György. *Tavaszi triumfus.* Budapest: Uj Hellas, [1923].
- FÁZSY–DOMS 1995** FÁZSY, Anikó et DOMS, André, anthologie établie et trad. par. *Dix sept poètes hongrois.* Pas-de-Calais–Beuvry: Maison de la Poésie Nord, 1995.
- FEJÉRDY 2011** Fejérdy Gergely. „A francia kultúrdiplomácia főbb törekvései és lehetőségei Magyarországon 1945 és 1990 között”. *Külügyi Szemle*, 2. sz. (2011): 53–75.
- FEJÉRDY 2014** FEJÉRDY Gergely. „A belga-magyar hivatalos kapcsolatok első évtizede”. *Századok* 148, 1. sz. (2014): 35–47.
- FEJTŐ 1947** FEJTŐ Ferenc. „Párizsi levél”. *Haladás* 3, 26. sz. (1947): 8.

FEJTŐ 1957 François FEJTŐ. *Nagy Imre: Un communisme qui n'oublie pas l'homme, trad. du hongrois par Imre László, précédé d'un portrait d'Imre Nagy, un communiste qui a choisi le peuple.* Paris: Plon, 1957.

FERDINANDY 1990 FERDINANDY György. „Magyar írók Párizsban”. *Vigilia* 55, 8. sz. (1990): 607–611.

FERDINANDY 2008 FERDINANDY György. „Éhínség a paradicsomban: Francia írószágom története”. *Holmi* 20, 11. sz. (2008): 1490–1505.

FISCHER 1962 FISCHER, Otto. „General Galgóczy: Anekdoten um ein alt-österreichisches Original”. *Basler Nachrichten*, 13 März 1962, 8.

FODOR 1924 FODOR Gyula. „Mirandolina”. *Színházi Éle* 14, 49. sz. (1924): 4–8.

FRÉNAUD 1962 FRÉNAUD, André. „Háromkirályok” (ford. Rába György), „Megérkezés háromkirályok ünnepén” (ford. Nemes Nagy Ágnes). *Nagyvilág* 7, 10. sz. (1962): 1476–1478.

FRÉNAUD 1970 FRÉNAUD, André. „Les poètes hongrois: Introduction”. *Esprit* No. 391 (4) (avril 1970): 730–733.

G. A. 1930 G. A. „Megjelent Párizsban az első Móricz-regény francia fordítása”. *Pesti Napló* 81, 126. sz. (1930. június 5.): 13.

GÁCH 1966 GÁCH Mariann. „»Az író mondja ki világosan, mit akar« Illyés Gyulával – New York és Párizs után”. *Film Színház Muzsika* 10, 32. sz. (1966. aug. 12.): 8–9.

GACHOT 1924a GACHOT, François. *Jeux de Dames.* Paris: Éditions de la Nouvelle Revue Française, 1924.

GACHOT 1924b GACHOT, François. „A propos de la reprise d'Antigone; fables des origines, par Henri Michaux”. *Philosophies* nr. 2. (15 mai 1924): 217–218, 222.

GACHOT 1924c GACHOT, François. „L'Équinoxe d'avril”. *La Nouvelle Revue Française* nr. 131 (Août 1924): 171–177.

GACHOT 1927a GACHOT, François. „René Crevel”. *Nyugat* 20, 6. sz. (1927): 514.

GACHOT 1927b GACHOT, François. „Julien Green”. *Nyugat* 20, 13. sz. (1927): 571.

GACHOT 1930 GACHOT, François. „Marcel Jouhandeau”. *Nyugat* 23, 21. sz. (1930): 872–873.

GACHOT 1937 GACHOT, François. „La collection Hatvany”. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXX. (VI.) T. 57. (1937): 543–546.

GACHOT 1939 GACHOT, François. „L'exposition rétrospective des oeuvres de Didier Rózsafty”. *Nouvelle Revue de Hongrie* XXXII. (VIII.) T. 60 (1939) 472–273.

GACHOT 1943 GACHOT, François, rendezte. *Jelenkori francia festőművészek kiállítása.* Budapest: Gróf Almásy-Teleki Éva Művészeti Intézet, 1943.

- GACHOT 1971** GACHOT, François. „Egy elmúlt ország emlékei I.”. *Irodalomtörténet* 3(53), 4. sz. (1971): 910–966.
- GACHOT 1972** GACHOT, François. „Egy elmúlt ország emlékei II.”. *Irodalomtörténet* 4(54), 1. sz. (1972): 86–115.
- GALAMBOS GRUBER 1940** GALAMBOS GRUBER Ferenc. „A «bécsi döntés» regénye”. *Katolikus Szemle* 54, 8. sz. (1940): 308–309.
- GARA 1925a** GARA László. „Monsieur Cailleaux nadrágja és Arrachard öt perce”. *Esti Kurir* 3, 186. sz. (1925. aug. 20.): 13.
- GARA 1925b** GARA László. „Izgalmak az elszabadult leopárd körül és egyéb párizsi apróságok”. *Esti Kurir* 3, 189. sz. (1925. aug. 25.): 8.
- GARA 1926** GARA László. „Az abszolút film”. *Magyar Írás* 6 (1926. jún. 1.): 7–8.
- GARA 1930** GARA László. „Magyar irodalom Franciaországban”. *Nyugat* 23, 10. sz. (1930): 810–812.
- GARA 1933a** GARA László. „Miss Paris 1895–1905 nyilatkozik életről, szerelemről, örömről, szomorúságról”. *Magyarország* 40, 185. sz. (1933. aug. 17.): 7.
- GARA 1933b** GARA László. „Ki nyeri a jövőesztendei Davis Cupot?”. *Magyarország* 40, 192. sz. (1933. aug. 25.) 10.
- GARA 1935a** GARA László. „Chaplin új filmje: »Produkción No. 5«”. *Pesti Napló* 86, 1. sz. (1935. jan. 1.): 23.
- GARA 1935b** GARA László. „Párizsban Mimi lett Carmenből”. *Színházi Élet* 25, 17. sz. (1935): 42.
- GARA 1946** GARA, Ladislas. *La Hongrie nouvelle*. Paris: Mouvement pour l’Indépendance Hongroise, 1946.
- GARA 1947** GARA, L. „Poète, essayiste, philosophe, „sourcier de talents”: André Németh rentre en Hongrie”. *La République Hongroise* No. 15–16 (Juillet-Aout 1947): 4.
- GARA 1955** GARA László. „Dulles–Faure-tanácskozás a dél-vietnami válság ügyében”. *Népszava* 83, 105. sz. (1955. május 6.): 3.
- GARA 1959** GARA László. „Dialógus: Lope de Vega magyar tárgyú drámáinak sorsáról”. *Irodalmi Ujság*, 10, (1959. okt. 15.): 11.
- GARA 1960a** GARA László. „Éjszakai beszélgetés Tristan Tzarával Villon mester titkáról”. *Irodalmi Ujság*, 11, (1960. jan. 15.): 6.
- GARA 1960b** GARA, Ladislas. „Du nouveau dans la littérature hongroise”. *Les Temps Modernes* 15e année, no 167–168 (Février-mars 1960): 1431–1433.

- GARA 1962a** GARA, Ladislas, éd. *Anthologie de la Poésie Hongroise du XIIIe siècle à nos jours*. Paris: Editions du Seuil, 1962.
- GARA 1962b** GARA László. „Tizenkét változat »A vén cigány«-ra”. *Irodalmi Ujság*, 13, (1962. febr. 15.): 9.
- GARA 1965a** GARA László. „A Lónyay utcai srác: Cs. Szabó László hatvanadik születésnapjára”. *Irodalmi Ujság*, 16, (1965. nov. 1.): 4.
- GARA 1965b** GARA László. *Az ismeretlen Illyés*. Washington: Occidental Press, 1965.
- GARA 1965c** GARA László. „Levél a műfordításról”. *Kritika* 3, 1. sz. (1965): 62–63.
- GARA 1965d** G. L. „Százezer berber orvosom voltam: Nicolas Dobó könyve”. *Irodalmi Ujság*, 16, (1965. aug. 1.): 8.
- GARA 1991** GARA László. „Az abszolút film”. In PETERNÁK Miklós, szerk. *F.I.L.M. A magyar avant-garde film története és dokumentumai*. Budapest: Képzőművészeti Vállalat, 1991, 75–77.
- GARA 1994** GARA László. „Éjszakai beszélgetés Tristan Tzarával Villon mester titkáról”. *Látó* 5, 12. sz. (1994): 77–80.
- GARADNAI 2013** GARADNAI Zoltán. *Franciaország keleti nyitás politikája és a magyar–francia kapcsolatok története (1963–1968)*. Budapest: Gondolat, 2013.
- GARA–GARA 1946** GARA László és Nathalie. „Lion megöregedett” ford. NYIRI Éva. *Magyar Szemle* 4 (1946. január 19.): 2.
- GARA–GARA 1999** GARA Nathalie – GARA Ladislas. *Saint-Boniface et ses juifs: un été 42 en Ardèche*. Ardèche: La Fontaine de Siloe, 1999.
- GARA–GARA 2016** GARA Nathalie – GARA Ladislas. *Un été 42 en Ardèche*. Éditions Dolmazon: La Fontaine de Siloë, 2016.
- GARA–GARA 2018** GARA Nathalie – GARA László. *Saint-Boniface és lakói*, ford. GARA László, s.a.r. TÜSKÉS Anna. Budapest: MTA BTK ITI, 2018.
- GARAI 1962** GARAI Gábor. „A vén cigány franciául”. *Kortárs* 6, 5. sz. (1962): 771–772.
- GARAI 2016** GARAI Imre. *A tanári elitképzés műhelye: A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950*. Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2016, 2. kiadás.
- GEREBLYÉS 1963** GEREBLYÉS László. „Három levél Franciaországból”. *Nagyvilág* 8, 3. sz. (1963): 453–458.
- GÖMÖRI 2012** GÖMÖRI György. „Egy izgalmas levelezésről: Miłosz-Jeleński”. *Alföld* 63, 5. sz. (2012): 50–55.
- GRADVOHL 1990** GRADVOHL, Paul. „1947/1949: le »tournant« vécu par deux partis communistes”. *Cahiers d'Études Hongroises* 2 (1990): 35–55.

- GUILLEVIC 1977** GUILLEVIC, Eugène. *Mes poètes hongrois*. Budapest: Corvina, 1977
- GULYÁS 1997** GULYÁS Miklós. „Utóirat parancsra”. *Látó* 8, 1. sz. (1997): 7–27.
- GULYÁS–GULYÁS 1989** GULYÁS Gyula–GULYÁS János. *Törvénytörtés nélkül... A hortobágyi munkatáborok (1950–1953) filmszociográfiájának dokumentumai*. Debrecen: Láng Kiadó, 1989.
- Gy. M. 1947** Gy. M. „Heltai Jenő: »...hogya magyar szellem minél gyakrabban megszólalhatson«”. *Haladás* 3, 31. sz. (1947. júl. 31.): 9.
- GYENES 1938** GYENES János. „Korda Sándor Cannesban”. *Színházi Élet* 28, 35. sz. (1938): 42.
- GYERGYAI 1930** GYERGYAI Albert. „Móricz Zsigmond franciául: «Derrière le dos de Dieu», Gara László és Marcel Largeaud fordításában - Rieder kiadása”. *Nyugat* 23, 14. sz. (1930): 146–147.
- GYERGYAI 1931** GYERGYAI Albert. „Les Révoltés. Márai Sándor regénye. Paris, Les Revues”. *Nyugat* 24, 10. sz. (1931): 699.
- GYERGYAI 1936** GYERGYAI Albert. „Marcel Proust”. *Nyugat* 29, 11. sz. (1936): 350.
- GYOMAI 1928** GYOMAI Imre. „Ezt csinálják a magyar írók és újságírók Párizsban... Itt nehezebb a befutási lehetőség, mint Bécsben vagy Berlinben. A pioniroknak mégis sikerült elhelyezkedniük”. *Literatura* 3, 9. sz. (1928): 295–297.
- GYORGYEVICS 2018** GYORGYEVICS Tamás, Széchenyi Zsigmond élete. Budapest: Amicus, 2018.
- GYŐREI 2005a** GYŐREI Zsolt. *Heltai Jenő drámai életműve*. Budapest: L’Harmattan, 2005.
- GYŐREI 2005b** GYŐREI Zsolt. „Heltai Jenő drámafordításainak lajstroma”. In GYŐREI Zsolt. *Heltai Jenő drámai életműve*. Budapest: L’Harmattan, 2005, XXVIII–XXXI.
- H 1977** H. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Népszabadság* 35, 235. sz. (1977. okt. 6.): 9.
- H. G. 1962** H. G. „A vén cigány – tizenötféleképpen”. *Népszabadság, Kulturális melléklet*, 20, 71. sz. (1962. március 25.): 7.
- HAAS 2005** HAAS Lídia. „»Joue donc, tzigane, et ne te soucie guere!« A Vén cigány franciául”. In JÓZAN Ildikó, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. *A „boldog Babel” Tanulmányok az irodalmi fordításról*. Budapest: Gondolat–Infonia, 2005, 273–293.
- HALLGATÓ 1957** HALLGATÓ Balázs. „»Les Temps Modernes« és a magyar szabadságharc”. *Látóhatár* 8, 1–2. sz. (1957): 73–76.
- HÁRS 1985** HÁRS Éva. *Martyn Ferenc életmű katalógusa*. Kaposvár: Somogy m. Múz. Ig., 1985.

- HATÁR 1995** HATÁR Győző. *Életút, III. Kabdebó Lóránt magnetonfelvételei alapján*. Szombathely: Életünk, 1995.
- HAVAS 1930** HAVAS Albert. „»Örülök, hogy Pestre jöhettek és megismerhetem Bajor Gizit, Molnár Ferencet és Heltai Jenőt« – mondja Romain Coolus, a »Húsvéti vakáció« szerzője”. *Színházi Élet* 20, 22. sz. (1930): 43
- HÁY 1966** HÁY Gyula. „A magyar írók búcsúja”. *Irodalmi Ujság*, 17, (1966. jún. 1.): 1.
- HEGEDÜS 1971** HEGEDÜS Géza. *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi, 1971.
- HELTAI 1937** HELTAI, Eugène. „Celui qui reçoit les gifles: Conte”, traduit par L. Gara. *Les Nouvelles Littéraires* (1937. április 10.): 9.
- HELTAI 1957a** HELTAI Jenő. „Nobel-díj”. In HELTAI Jenő. *Színes kavicsok II*. Budapest: Szépirodalmi, 1957, 473–478.
- HELTAI 1957b** HELTAI Jenő. „Kalocsai”. In HELTAI Jenő. *Színes kavicsok II*. Budapest: Szépirodalmi, 1957, 291–298.
- HELTAI 1957c** HELTAI Jenő. „Kefsziz”. In HELTAI Jenő. *Színes kavicsok II*. Budapest: Szépirodalmi, 1957, 235–241.
- HELTAI 1998a** HELTAI Jenő. „Fordítás”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások*. S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papyrus, 1998, 248.
- HELTAI 1998b** HELTAI Jenő. „Elindulás: Életrajz-töredék”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások*. S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papyrus, 1998, 27–28.
- HELTAI 1998c** HELTAI Jenő. „Léda ebédje”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások*. S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papyrus, 1998, 70–74.
- HELTAI 1998d** HELTAI Jenő. „Cilinder”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások*. S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papyrus, 1998, 82–85.
- HELTAI 1998e** HELTAI Jenő. „Szegény ember kocsisa”. In HELTAI Jenő. *Utazás enmagam körül és más vallomások*. S.a.r. Fráter Zoltán. Budapest: Papyrus, 1998, 109–112.
- HELTAI 2017** HELTAI Jenő. *Négy fal között – Naplójegyzetek 1944–1945*. Budapest: Magvető, 2017.
- HERNÁDI 2016** HERNÁDI Mária. „Nemes Nagy Ágnes dalszerű versei”. In BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn, szerk. *Leírás és értelmezés. Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben*. Budapest: Ráció, 2016, 49–65.
- HORNYÁK 1993** HORNYÁK Mária. *Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár*. Martonvásár: MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet, 1993.

- HORVÁTH 1901** HORVÁTH János. *A „Demokratia” páholy 1900. évi jelentése*. Budapest, 1901.
- HORVÁTH 2014** HORVÁTH István. *Szerkesztő a vészkorszakban 1. Illyés Gyula és a Magyar Csillag*. Budapest: Múlt és Jövő, 2014.
- HORVÁTH 2016** HORVÁTH István. *Szerkesztő a vészkorszakban 2. Levelek Illyés Gyulához 1935–1945*. Budapest: Múlt és Jövő, 2016.
- HUBAY 1987** HUBAY Miklós. „Napló: 1984 október”. *Népszabadság* 45, 56. sz. (1987. március 7.): 16.
- HUNYADY 1941** HUNYADY Sándor. „Rokonok és ismerősök: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1941. nov. 2., 548.
- HUSZÁR 1940** HUSZÁR Miklós. „Belvedere: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1940. ápr. 28., 497.
- ILLYÉS 1947a** ILLYÉS Gyula. *Franciaországi változatok*. Budapest: Nyugat, 1947.
- ILLYÉS 1947b** ILLYÉS Gyula. „Jó hírünk van a világban”. *Szabad Szó* 49, 43. sz. (1947. február 20.): 3.
- ILLYÉS 1964** ILLYÉS Gyula. „Amikor csődöt mondanak a tribunok, helytállnak a költők”. *L’Express*, 1964. január 9.; megjelent még itt: *Irodalmi Újság*, 1964. január 15.
- ILLYÉS 1969** ILLYÉS Gyula. „Adottság és lehetőség”. *A Hét* 14, 16. sz. (1969. ápr. 20.): 11.
- ILLYÉS 1975** ILLYÉS Gyula. *Iránytűvel*, 2. Budapest: Szépirodalmi, 1975.
- ILLYÉS 1979a** ILLYÉS Gyula. *Szellem és erőszak*. Budapest: Magvető, 1979.
- ILLYÉS 1979b** ILLYÉS, Gyula. „Le Favori”. In NAGY, Péter, éd. *Théâtre hongrois d’aujourd’hui: Dix auteurs – dix pièces*. Paris–Budapest: Publication Orientalistes de France–Editions Corvina, 1979, Tome I, 230–290.
- ILLYÉS 1982** *Illyés Gyula élete képekben*, összeáll. ILLYÉS Gyuláné, összegyűjt., vál. MOLDOVÁN Domokos. Budapest: Gondolat, 1982.
- ILLYÉS 1983** ILLYÉS Gyula. „Franciák, magyarok: Válaszok Sumonyi Zoltánnak”. *Kortárs* 27, 7. sz. (1983): 1110–1118.
- ILLYÉS 1987** ILLYÉS Gyula. *Naplójegyzetek 1946–1960*, s.a.r. ILLYÉS Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1987.
- ILLYÉS 1989** ILLYÉS Gyula. *Naplójegyzetek 1961–1972*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1989.
- ILLYÉS 1993** ILLYÉS Gyula. *Összegyűjtött versei I–III. kötet*, s.a.r. DOMOKOS Mátyás. Budapest: Szépirodalmi, 1993.
- ILLYÉS–REISMANN 1962** ILLYÉS Gyula–REISMANN János: *Balaton*. Budapest: Corvina, 1962.

- IU 1966a** n.n. „Gara László meghalt”. *Irodalmi Ujság*, 17, (1966. máj. 15.): 1.
- IU 1966b** n.n. „Gara László sírjánál”. *Irodalmi Ujság*, 17, (1966. jún. 1.): 1.
- IU 1967** n.n. „Egy esztendeje”. *Irodalmi Ujság*, 18, (1967. május 15.): 2.
- JARRETY 2001** JARRETY, Michel. *Dictionnaire de la poésie de Baudelaire à nos jours*. Paris: Presses Universitaires de France, 2001.
- JÉKELY 1939** JÉKELY Lajos, szerk. *A Budapesti Baár-Madas Református Leánynevelőintézet Gimnáziumának évkönyve az 1938–39. iskolai évről*. Budapest: Budapesti Baár-Madas Református Leánynevelőintézet Gimnázium, 1939.
- JOLAS 2009** JOLAS, Eugène. *Critical Writings, 1924–1951*. Ed. by Klaus H. KIEFER and Rainer RUMOLD. Evanston: Northwestern University Press, 2009.
- JÓZAN 2009** JÓZAN Ildikó. *Mű, fordítás, történet: elmélkedések*. Budapest: Balassi, 2009.
- JÓZAN 2013a** JÓZAN Ildikó. „A közvetítés kulisszái: Megjegyzések fordításról és kultúrpolitikáról”. *Partitúra* 8, 1. sz. (2013) 93–101.
- JÓZAN 2013b** JÓZAN Ildikó. „Gara László, az „igen jóra való kisfiú”: A magyar irodalom fogadtatása a két világháború között”. In BENGI László, HOVÁNYI Márton, JÓZAN Ildikó, szerk. *„Visszhangot ver az időben” Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Pozsony: Kalligram, 2013, 409–417.
- JÓZAN 2014** JÓZAN Ildikó. „Francia-magyar: Fordítás, irodalom és politika a két világháború között”. *Literatura* 40, 2. sz. (2014): 109–118.
- JUIN 1963** JUIN, Hubert. „Magyar sors, magyar irodalom”. *Les Lettres Françaises*, 1962. jún. 7–13., 1.
- KADA 2007** KADA Erika. „Elnémulás: Beszélgetés Hubay Miklós drámaíróval”. *Forrás* 39, 5. sz. (2007): 56–62.
- KÁDÁR–BALLA 1958** KÁDÁR Zoltán–BALLA Lajos. *Savaria*. Budapest: Képzőművészeti Alap, 1958.
- KARÁDI 1998a** KARÁDI Zsolt. „François Gachot és a magyar kultúra”. In Gorilovics Tivadar, szerk. *Magyar irodalom fordításokban (1920–1970)*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1998, 83–95.
- KARÁDI 1998b** KARÁDI Zsolt. „François Gachot és a magyar kultúra”. *Kortárs* 42, 3. sz. (1998): 89–97.
- KARÁDI 2000a** KARÁDI Zsolt. „Sauvageot, Gachot, Kosztolányi”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 35, 1. sz. (2000) 109–113.

KARÁDI 2000b KARÁDI Zsolt. „François Gachot a magyar irodalomról a *Mercure de France*-ban”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 35, 4. sz. (2000): 476–482.

KARÁDI 2002a KARÁDI Zsolt. „Krúdy Zsuzsa és Francois Gachot levelezése”. *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle: társadalom, tudomány, művészet* 37, 2. sz. (2002): 199–203.

KARÁDI 2002b KARÁDI Zsolt. *François Gachot válogatott művei*. Nyíregyháza: Bessenyei György Kiadó, 2002.

KARAFIÁTH 1993 KARAFIÁTH Judit. „»Le Paysan du Danube« Francia írók útbeszámolói a magyarokról és a magyar irodalom”. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, 1033–1039. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993.

KARAFIÁTH 2005 *La N.R.F. et Nyugat: Deux projets culturels à revisiter*, éd. par KARAFIÁTH Judit. *Revue d'Études Françaises*, nr. 10. Budapest, CIEF, 2005.

KARMAN 2015 James KARMAN, ed. by. *The Collected Letters of Robinson Jeffers, with Selected Letters of Una Jeffers: Vol. 3, 1940–1962*. Redwood City: Stanford University Press, 2015.

KASSAI 2019 KASSAI György. „A propos du conflit entre Gara et Déry”. *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TŰSKES, Elisabeth COTTIER-FABIAN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABO. *Revue d'Études Françaises* 2019/2, 189–198. Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.

KECSKÉS 2013 KECSKÉS D. Gusztáv. *Magyar-francia kapcsolatok 1945–1990: Források*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013.

KERESZTES 2008 KERESZTES Csaba. „Magyar Tájékoztató Könyvtár Genfben (1943–1948)”. *ArchívNet* 8, 1. sz. (2008)
http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/magyar_tajekoztato_konyvtar_genfben_19431948.html
(Hozzáférés: 2019. augusztus 15.)

KÉRY 1966 KÉRY László. „Gara László halálára”. *Élet és Irodalom* 10, 20. sz. (1966. május 14.): 2.

KIESELBACH 15. AUKCIÓ *A Kieselbach Galéria 15. tavaszi aukciója: 2001. április 27.* Budapest: Kieselbach, 2001.

- KIESELBACH 45.** AUKCIÓ *A Kieselbach Galéria 45. téli aukciója: 2013. december 21.*
Budapest: Kieselbach, 2013.
- KIESELBACH 52.** ÁRVERÉS *A Kieselbach Galéria 52. Tavaszi Aukció: 2016. május 9.*
Budapest: Kieselbach, 2016.
- KISS 1981** KISS István. *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban.* Budapest: Akadémiai, 1981.
- KN 1945** n. n. „Sárospatakon elfogták Rab Gusztávot”. *Kossuth Népe*, 1945. júl. 13., 2.
- KODOLÁNYI 1956** KODOLÁNYI János. *Boldog békeidők: Regény.* Pécs: Dunántúli Magvető, 1956.
- KODOLÁNYI 2000** *Levélről levélre. Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, vál., szerk., előszó: ifj. Kodolányi János. Budapest: Mundus, 2000.
- KODOLÁNYI 2002** *Ne panaszold a magányodat! Kodolányi János levelezése Szabó Lőrincel és Szabó Lőrincné Mikes Klárával, 1948–1957*, sajtó alá rend., előszó, jegyz. HORÁNYI Károly. Budapest: Argumentum, 2002.
- KODOLÁNYI 2017** „Csend kívül, de nem belül” *Kodolányi János levelezése Nyerges Pállal és feleségével, 1948–1956*, összeáll., szöveggond., előszó, jegyz. HORÁNYI Károly, szerk. SOLTÉSZ Márton. Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017.
- KONCZ 2005** KONCZ Veronika. „A fogoly”. *Új Ember* 60, 32. sz. (2005. aug. 7.): 11.
- KOSZTOLÁNYI 1923** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Budapest”. *Pesti Hírlap*, 1923. jún. 17., 5.
- KOSZTOLÁNYI 1925a** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Pézn” *Pesti Hírlap*, 1925. nov. 1., 40.
- KOSZTOLÁNYI 1925b** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Pézn” *Bácsmegyei Napló*, 1925. nov. 1., 5.
- KOSZTOLÁNYI 1928a** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Tragédia” *Pesti Hírlap*, 1928. nov. 11., 6.
- KOSZTOLÁNYI 1928b** KOSZTOLÁNYI Dezső. „Tragédia” *Bácsmegyei Napló*, 1928. nov. 25., 8.
- KOVÁCS–TAKÁCS 2014** KOVÁCS I. Gábor és TAKÁCS Árpád összeáll. „A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára és életútleírása”. In *Hit – tudomány – közélet: A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014
- KOZMA 1980** KOZMA Béla. „Lope de Vega magyar tárgyú drámái”. *Népszabadság* 38, 158. sz. (1980. július 8.): 7.
- KOZOCSA 1938** KOZOCSA Sándor. „Rab Gusztáv: Mentont ajánlanám”. *Magyar könyvbarátok Diáriuma* 8, 2. sz. (1938): 69.

- KÖPECZI-SÖTÉR 1970** *Eszmei és irodalmi találkozások: Tanulmányok a magyar-francia irodalmi kapcsolatok történetéből*, szerk. KÖPECZI Béla és SÖTÉR István. Budapest: Akadémiai, 1970.
- KU 1936** n. n. c. n. *Keleti Ujság* 19, 295. sz. (1936. dec. 21.): 10.
- KULCSÁR 1943** KULCSÁR László. „Pütkösti Andor: « Csontos Gyula játssza Don Juant » A Madách Színház két Budapesten élő külföldi szerző darabját ősbemutatóként hozza színre”. *Film Színház Irodalom* 6, 32. sz. (1943) 18.
- KULIN 2006** KULIN Borbála. „Illyés Gyula-levelek Gara László párizsi levelesládájából, 1964-ből”. *Hitel* 19, 4. sz. (2006): 70–79.
- KULIN 2007a** KULIN Borbála, s.a.r. „*Hadúr megfizet érte, reméljük!*” *Illyés Gyula és Gara László levelezése 1939–1966*, szerk. JÓZAN Ildikó. Budapest: Balassi, 2007.
- KULIN 2007b** KULIN Borbála. „Gara László, a Kikerülhetetlen”. *Új Forrás* 39, 10. sz. (2007): 70–79.
- KULIN 2010** KULIN Borbála. „Gara László és a nyugatosok”. In „*Nyugat csapatjának keleti zászlója*” *Tanulmányok a Nyugat kelet-magyarországi kötődéseiről*, szerk. MERCS István, 117–123. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2010.
- KUNSZERY 1957** KUNSZERY Gyula, „Szent Erzsébet szülővárosában”, *Új Ember*, 1957. nov. 17., 3.
- KURIMAY 2016** KURIMAY Anita. „A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai”. *Aetas* 31, 2. sz. (2016): 70–82.
- L 1927** n. n. „Filmmagyarok Amerikában és másutt”. *Literatura* 2, 2. sz. (1927): 44–46.
- L. Á. 1992** L. Á. „Képeiben él tovább”. *Kurír* 3, 99. sz. (1992. ápr. 9.): 11.
- L. G. 1959** L. G., „Gusztav Rab: Voyage dans le bleu”. *La Croix*, 2–3 Août 1959.
- L. KOVÁSZNAI 1989** L. KOVÁSZNAI Viktória. *Borsos Miklós*. Budapest: Képzőművészeti, 1989.
- LABIDOIRE 2012** LABIDOIRE, Monique W. „Guillevic, Attila József et les poètes hongrois”. *Notes Guillevic Notes II (Fall/Automne 2012)*: 19–24.
- LÁNYI 1956** LÁNYI Márton. „Csöndes beszélgetés « Atila Jozef »-ről Jean Rousset-val”. *Népszabadság* 14, 283. sz. (1956. október 11.): 4.
- LAZAR 1946** LAZAR, André. *Hongrois de la résistance*, préface de VERCORS. Paris: Éditions Bateau Ivre, [1946?].
- LÁZÁR 1974** BAJOMI LÁZÁR Endre. „Egy elfelejtett folyóirat: La République Hongroise”. *Kritika* 3, 9. sz. (1974): 19.

- LÁZÁR 1977** BAJOMI LÁZÁR Endre. „»Akik ütni is tudnak« Hevesi András hősi halála”. *Kritika* 6, 5. sz. (1977): 5–18.
- LÁZÁR 1981** Bajomi Lázár Endre. „Albert Gyergyai”. *Europe* 59. nr. 630 (octobre 1981), 206–207.
- LÁZÁR 1983** BAJOMI LÁZÁR Endre. „Éhező inasévek Párizsban: Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével”. *Kritika* 12, 7. sz. (1983): 20–22.
- LÁZÁR 1984** BAJOMI LÁZÁR Endre. *Tramontana: Magyar önkéntesek Franciaországban*. Budapest: Zrínyi, 1984
- LC 1960** n. n. „L’année de Saint-Martin: Une lettre de S. S. Jean XXIII à l’archevêque de Tours”. *La Croix*, 23 décembre 1960, 5.
- LENGYEL 1971** LENGYEL Balázs. *A török Magyarországon: Magyarország a XVI–XVII. században*. Budapest: Móra, 1971.
- LENGYEL 1993** LENGYEL Balázs, s.a.r. *Nemes Nagy Ágnes: Amerikai napló: Iowa, 1979*. Budapest: Századvég Kiadó, 1993.
- LENGYEL 1995** LENGYEL Balázs, s.a.r. *Nemes Nagy Ágnes levelesládája*. Budapest: Magyar Írószövetség–Belvárosi, 1995.
- LENGYEL 2002** LENGYEL Balázs. „Megjegyzések a nemzeti irodalom és a globalizáció kérdéséhez”. *Liget* 11. sz. (2002): 80–88.
- LGL 1956** *La Gazette Littéraire. Organe des écrivains hongrois: 2 novembre 1956: Numéro unique paru pendant l’insurrection hongroise*, postface par Ladislav GARA. Paris: Horay, 1956.
- LNF 1959** n. n. „Voyage dans le bleu”. *La Nation Française*, 3 Septembre 1959.
- LOW 1960** LOW, Ian. „This is a great novel”. *News Chronicle*, 5 October 1960.
- LŐRINCZI 2008** LŐRINCZI László. „Mi van a tarsolyunkban? Európai Napló”. *Korunk* 19, 6. sz. (2008): 66.
- LRC 1959** n. n. „Gusztav Rab: Voyage dans le bleu”. *La République du Centre*, 5 juin 1959.
- LRH 1946** n. n. „Francheville: La vie intime d’un chef-lieu de canton racontée par des chiffres”. *La République Hongroise* No. 7–8. Décembre 1946, 2.
- L-SZ. 1926** L-SZ. „Legittimismo”. *Budapesti Hírlap*, 1926. március 17., 6.
- M 1927a** n. n. c. n. *Magyarország*, 1927. nov. 8., 12.
- M 1927b** n. n. c. n. *Magyarország*, 1927. okt. 24., 8.
- M 1931** n. n. „Három magyar nemzetközi filmvállalata”. *Magyarország*, 1931. jún. 24., 19.
- M 2005** n. n. „Magyarországra kerül a Gara-hagyaték”. *Maktár* 8. sz. (2005): 8.

- M. PÁSZTOR 1991** M. PÁSZTOR József. „Adalékok Kassák Lajos 1945 utáni irodalompolitikai tevékenységének történetéhez”. *Irodalomtörténet*, 72/22, 3–4. sz. (1991): 511–528.
- M. POGÁNY 1927** M. POGÁNY Béla. „Móricz Zsigmond, a regényíró: Bevezető tanulmány «Az Isten háta mögött» Rieder-nél rövidesen megjelenő francia fordításához”. *Nyugat* 11. sz. (1927): 923–926.
- MACHER 2002** MACHER Anikó: „La diplomatie culturelle entre la France et la Hongrie de 1945 à 1949, vue de la Hongrie”. In *Mélange de l'école française de Rome: Italie et méditerranée: MEFRIM. La culture dans les relations internationales*, Vol. 1. No. 114. (2002): 251–262.
- MACHER 2010** MACHER Anikó: „Les institutionnalisations de la présence culturelle occidentale en Hongrie de 1945 à 1963”. In *Les relations culturelles internationales au XXe siècle. De la diplomatie culturelle à l'acculturation*, szerk. DULPHY Anne et al., Bruxelles: P.I.E. Peter Lang, 2010.
- MADÁCSY 1992** MADÁCSY Piroska, *Francia szellem a Nyugatban (1925–1935): Az 1920–30-as évek lírai korszakváltásának művelődéstörténeti hátteréhez*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1992, 28. tom., 163–169.
- MADÁCSY 1993** MADÁCSY Piroska. „Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten”. In *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, 1047–1054. Szeged–Budapest, Scriptum–Nk. M. Filológiai Társ., 1993.
- MADÁCSY 1998** MADÁCSY, Piroska. *L'esprit français autour de la revue Nyugat 1925–1935: Échanges intellectuelles franco-hongrois au XXe siècle*. Paris–Lakitelek: Lettres Hongroises–Antológia, 1998.
- MADÁCSY 1999** MADÁCSY, Piroska. „Aurélien Sauvageot: a fordítás »mélyfúrása«”. *Új Forrás* 1. sz. (1999): 79–93.
- MADÁCSY 2014a** MADÁCSY Piroska. „Gara László (1904–1966), a »lángeszű tolakodó«”. In MADÁCSY Piroska. *Magyar szellem európai vonzáskörben*. Szeged: Madách Irodalmi Társaság, 2014, 80–96.
- MADÁCSY 2014b** MADÁCSY Piroska. „»A magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer...« Roger Richard (1917–2000) és Madách Imre”. *Hitel* 1. sz. (2014): 105–113.
- MADÁCSY 2016** MADÁCSY Piroska. „»Hazádnak rendületlenül...« Vörösmarty francia vonzáskörben”. *Hitel* 12. sz. (2016): 3–18.

- MAGYAR 1945** MAGYAR Pál. „Részvettem egy könyvrazzán! Mik derülnek ki a fasiszta irodalom rejtegetőinél?”. *Kossuth Népe*, 1945. aug. 14., 2.
- MAJOR 2009** MAJOR Zoltán. „Az elásott klasszikus: Rab Gusztáv, a magyar Flaubert (1901–1963)”. *Polisz* 143. sz. (2009. április): 74–82.
- MAJOR 2012** MAJOR Zoltán. „Belvedere – Malvedere (Szép kilátás – rossz kilátás): Az egyéni és nemzeti sors kegyetlen útjai”. *Polisz* 149. sz. (2012. november): 81–87.
- MAKKAI 2002** *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary*, ed. by Ádám MAKKAI. Chicago–Budapest: Atlantis-Centaur–Framo Tertia, 2000².
- MANDELBROT 1985** MANDELBROT, Benoît, recueillis en 1970 et préparés par. „Souvenirs à bâtons rompus de Szolem Mandelbrojt”. *Cahiers du séminaire d'histoire des mathématiques* vol. 6. (1985): 1–46.
- MARAFKÓ 2008** MARAFKÓ László. „Lábtengő a Parnasszuson: Kormos Istvánt megidézi Marafkó László”. *Budapest* 31, 3. sz. (2008): 18–19.
- MÁTHÉ 1938** MÁTHÉ M. Lajos. „Színházi szemle”. *Magyar Kultúra*, 1938. jan. 20., 58.
- MAYER 1960** MAYER, Daniel. „Hors frontière”. *Mercure de France* n. 1166 (octobre 1960): 332–334.
- MEGYERY 1979** MEGYERY Sári. *Én is voltam jávorfácska...* Budapest: Magvető, 1979.
- MÉL 1967** *Magyar Életrajzi Lexikon, 1*, főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest: Akadémiai, 1967.
- MÉL 1981** *Magyar életrajzi lexikon 3: Kiegészítő kötet (A–Z)*, főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest: Akadémiai, 1981.
- MÉL 1982** *Magyar Életrajzi Lexikon, 2*, főszerk. KENYERES Ágnes, Budapest: Akadémiai, 1982.
- MÉRAY 1996** MÉRAY Tibor. „Az 1956-os emigráció: Vallomás”. *Historia* 18, 9–10. sz. (1996): 53–55.
- MÉSZÁROS 2010** MÉSZÁROS Ágnes. „Idő-kép zenekísérettel. Jellemző képtémák és ikonográfiájuk 19. századi képórákon”. In *Ars Perennis: Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*, szerk. Tüskés Anna. Budapest: CentrArt, 2010.
- MH 1926** n. n. „Magyar irodalom, magyar színház, magyar film – Párizs felől”. *Magyar Hírlap* 36. évf. 253. sz. (1926. nov. 7.): 5.
- MH 1971** n. n. „Elbúcsúztatták Laborcz Ferencet”. *Magyar Hírlap* 4, 348. sz. (1971. dec. 15.): 8.
- MH 1977** n. n. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Magyar Hírlap* 10, 235. sz. (1977. okt. 6.): 10.

- MH 1983** n. n. „Illyés Gyula 1902–1983: A költő halálára”. *Magyar Hírlap* 16, 89. sz. (1983. ápr. 16.): 8.
- MN 1988** n. n. „Megjelent”. *Magyar Nemzet* 51, 158. sz. (1988. július 4.): 6.
- MOLNOS 2017** MOLNOS Péter. *Elveszett örökség*. Budapest: Kieselbach, 2017.
- MONTFORT 1959** MONTFORT, Henri de. „Voyage dans le Bleu par Gusztav Rab”. *Ici Paris Hebdo*, 3 novembre 1959, 17.
- MOREAU 1988** MOREAU, Jean-Luc. *Poèmes et chansons de Hongrie*. Paris: Éd. Ouvrières, 1988.
- MOUSLI 2004** MOUSLI, Béatrice. *Intentions: histoire d'une revue littéraire des années vingt*. Paris: IMEC, 2004.
- MTI 1957** MTI. „Francia költők versei magyar költőkhöz: Párizs, január 14.”. *Népszabadság*, 1957. jan. 15., 9.
- N 1974** n. n. „Elhunyt Korolovszky Lajosné”. *Népszabadság* 32, 116. sz. (1974. május 21.): 8.
- N 1976** n. n. „Magyar események Párizsban”. *Népszava*, 1976. június 19., 5.
- N 1977** n. n. „Meghalt Korolovszki Lajos (1915–1977)”. *Népszava* 105, 235. sz. (1977. okt. 6.): 5.
- N 2005** n. n. „Magyarországra kerül a Gara-hagyaték”. *Népszabadság*, 2005. július 6., 17.
- NÁDOR 1984** NÁDOR Tamás. „A derűlátás mértékegységei: Pálfy Józseffel beszélget Nádor Tamás”. *Jelkép* 1. sz. (1984): 33.
- NAGY 1979** Nagy Péter. „»A francia irodalom magyarországi nagykövete« Gyergyai Albert, az esszéíró és műfordító”. *Filológiai Közlöny* 25, 3–4. sz. (1979): 363–366.
- NAGY 1995** NAGY Csaba. „Déry és Andrés Gide levelezése”. In, „*D. T. úr X-ben*” *Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*, szerk. BOTKA Ferenc. Budapest: PIM, 1995, 69–78.
- NAGY 2000** NAGY Csaba. *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Budapest: Argumentum–PIM–Kortárs Irodalmi Központ, 2000.
- NAGY 2005** NAGY Csaba. „Egy régvolt ország tanúja: Egy régi nizzai találkozás François Gachot-val”. *Könyvjelző* 1 (2005. december): 38–39.
- NEMES NAGY 1964** NEMES NAGY, Ágnes. „Le tramway” [Villamos], adaptation de Paul CHAULOT. *Les Lettres Nouvelles* 12, Numéro spécial: Écrivains hongrois d’aujourd’hui, (Septembre–Octobre 1964): 212–214.
- NEMES NAGY 1967** NEMES NAGY, Ágnes. *Napforduló*. Budapest: Magvető, 1967.

NEMES NAGY 1970a NEMES NAGY Ágnes. „Formahűség, szóváltás”. *Nagyvilág* 15, 3. sz. (1970): 363.

NEMES NAGY 1970b NEMES NAGY, Ágnes. „Fidélité à la forme, choix des mots”. *The Hungarian P.E.N. / Le P.E.N. hongrois* 10, 11. sz. (1970): 48–49.

NEMES NAGY 1970c NEMES NAGY, Agnès. „Entre-deux” traduit par Paul Chaulot. *Esprit* avril (1970): 745–746.

NEMES NAGY 1970d NEMES NAGY, Agnès, „Arbre” [!] traduit par Paul Chaulot. *Esprit* décembre (1970): 872.

NEMES NAGY 1970e NEMES NAGY, Agnès. „Ekhnaton au ciel”, „Les Objets”, „Au-dessus de l’objet”, „Arbres” traduit par Paul Chaulot. *Arion* 3. (1970): 159–161.

NEMES NAGY 1971a NEMES NAGY, Ágnes. „Paul Chaulot (1913–1969)”. In *Présence de Paul Chaulot*, [Études, témoignages, messages par Jean Cassou, Agnès Nemes Nagy, Jean-Pierre Spilmont, Louis Dubost... etc.], 13–14. Paris: J. Millas-Martin, 1971.

NEMES NAGY 1971b NEMES NAGY Ágnes. „Paul Chaulot (1913–1969)”. *Arion* 4 (1971): 84–86.

NEMES NAGY 1975a NEMES NAGY Ágnes. „Egy nem lombhullató fiúcska”. *Nagyvilág* 20, 6. sz. (1975): 910–912.

NEMES NAGY 1975b NEMES NAGY Ágnes. *64 hattyú: Tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1975.

NEMES NAGY 1979 NEMES NAGY, Ágnes. *Selected poems*, translated, with an introd. and translator’s pref. by Bruce Berling, pref. by Ágnes Nemes Nagy. Iowa City: Iowa International Writing Program, School of Letters, University of Iowa, 1979.

NEMES NAGY 1980a NEMES NAGY, Ágnes. *Selected poems*, trans. by Bruce Berling, pref. Ágnes Nemes Nagy. Iowa City: University of Iowa, 1980.

NEMES NAGY 1980b NEMES NAGY, Ágnes. *Ekhnaton*, trans. André Doms, Paul Chaulot, Georges Timár, Bernard Vargaftig etc. Préface Georges Timár. Bruxelles: Maison Internationale de la Poésie, 1980. Atelier de traduction 5.

NEMES NAGY 1984 NEMES NAGY, Ágnes. „Four Squares, Streetcar, Storm, The Ghost, To My Craft”. *The Iowa Review* 14, 2. sz. (Spring – Summer, 1984): 196–201. Writing from the World: Selections from the International Writing Program 1977–1983.

NEMES NAGY 1987 NEMES NAGY Ágnes. *Látkép, gesztenyefával: Esszék*. Budapest: Magvető, 1987.

NEMES NAGY 1988 NEMES NAGY, Ágnes. *Solstizio*, traduzione di Marinka DALLOS e Jole TOGNELLI. Roma: Edizioni Empiria, 1988. Kétnyelvű kiadás.

- NEMES NAGY 1994** NEMES NAGY, Ágnes. „In the Garden” translated by Bruce BERLIND. *The American Poetry Review* 23, 1. sz. (January/February 1994): 34.
- NEMES NAGY 2005** NEMES NAGY Ágnes. *Az öt fenyő*. Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2005.
- NEMES NAGY 2010** NEMES NAGY Ágnes. „Útinaplók (Bécs, Zürich, Párizs)”. *Holmi* 22, 8. sz. (2010): 946–964.
- NEMESKÉRI 2016** NEMESKÉRI Luca. „Hidak, fasorok, morzejelek – Nemes Nagy Ágnes 64 hattyú című esszéjéről”. In *Leírás és értelmezés. Újholdas szerzők a hagyományvá válás közben*, szerk. BUDA Attila, NEMESKÉRI Luca, PATAKY Adrienn. Budapest: Ráció, 2016, 37–48.
- NEMESKÜRTY 1991** NEMESKÜRTY István. „Értékek, minősítések, irodalom”. *Alföld* 41, 3. sz. (1991): 68–70.
- N–o 1955** (N–o). „Végrendelet – Kodolányi János színműve a Pécsi Nemzeti Színházban”. *Színház és Mozi* 8, 49. sz. (1955. dec. 9.): 14.
- NYÉKI 1966** NYÉKI Lajos. „Gara László üzenete”. *Irodalmi Ujság*, 1966. szept. 15., 11.
- NYÉKI 1993** NYÉKI, Lajos. „Lettre de Sándor Márai adressée à László Gara”. *Cahiers d'Études Hongroises* 5. sz. (1993): 295–297.
- NYÉKI 2000** NYÉKI Lajos. „Gara László párizsi levelesládájából”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 1–2. sz. (2000): 232–239.
- NYÉKI 2002** NYÉKI Lajos. „Az író és fordítója”. *Kortárs* 6. sz. (2002): 101–105.
- ORION 1959** ORION. „Lecture: „Voyage dans le Bleu”. *La Nation Française*, 3 septembre 1959.
- OTTLIK 2002** OTTLIK Géza „levele Gara Lászlónak”. *Vigilia* 2. sz. (2002): 117–119.
- PÁLFFY 1977** PÁLFFY József. *A TV esti Híradójában elhangzott gyászjelentés 1977. okt. 5-én*.
- PAPP 2003** PAPP Tibor. „Lássuk a föbe lőtt narancsot!”. *Irodalmi Szemle* 3. sz. (2003): 50–56.
- PAŠIKOVÁ 1969** PAŠIKOVÁ, Jaroslava. „Adalék a kelet-európai problematikához”. *Filológiai Közöny*, 1969, 346–360.
- PAŠIKOVÁ 1972** PAŠIKOVÁ, Jaroslava. „A magyar szürrealizmus: Fejezet egy monográfiából”. *Irodalmi Szemle* 9. sz. (1972): 790–796.
- PAŠIKOVÁ 1987** PAŠIKOVÁ, Jaroslava. „A cseh és magyar avantgárd színház genezise”. *Irodalmi Szemle* 1. sz. (1987): 18–33.
- PASSUTH 1981** PASSUTH László. *Tíz esztendő, tető alatt*. Budapest: Szépirodalmi, 1981.
- PEÉRY 1977** PEÉRY Rezső. „Főhajtás Gara László emléke előtt”. In PEÉRY Rezső. *Malomkövek között: Találkozások kortársakkal*, 119–125. Stuttgart: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1977.

- PEREMICZKY 2007** PEREMICZKY Szilvia. „Árpád és Ábrahám földiek voltak”. In *A magyar irodalom története 1800–1919*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, 297–313. Budapest: Gondolat, 2007.
- PÉTERFY 2015** PÉTERFY Sarolt. „...la plus grande amie et amitié...« Jékely Zoltán és Lisa Morpurgo barátsága. *Irodalomismeret* 26, 4. sz. (2015): 100–111.
- PETROVICS 1940** PETROVICS Elek, rendezte. *Francia művészeti alkotások kiállítása magyar magántulajdonból: Exposition d'art français des collections privées de Hongrie*. Budapest: Almásy-Teleki Éva Művészeti Intézete, 1940.
- PH 1927** n. n. „Yvain a Magyar Színház karmesteri székében: Szombaton is a szerző dirigál a Csókról-csókra előadásán”. *Pesti Hírlap*, 1927. ápr. 30., 15.
- PILINSZKY 2001** PILINSZKY János. „Ismeretlen írások és kiadatlan levelek”. *Vigilia* 11. sz. (2001): 832–843.
- PLANT 1960** PLANT, Richard. „Reluctant Refugee”. *New York Times*, 12 Nov. 1960.
- PN 1923** n. n. „Egy idegbeteg ember plágiumvádja a «Mocsárláz» szerzője ellen”. *Pesti Napló*, 1923. máj. 25., 2.
- PN 1930a** n. n. c. n. *Pesti Napló*, 1930. máj. 25., 24.
- PN 1930b** n. n. „Megnyílt a színpadi szerzők és zeneszerzők nemzetközi kongresszusa”. *Pesti Napló*, 1930. máj. 29., 20.
- PN 1931** n. n. „Voyage à Capillaire”. *Pesti Napló*, 1931. febr. 1., 22.
- PN 1936** n. n. „Egy olasz alezredes hősi halála (Róma, március 6.)”. *Pesti Napló*, 1936. márc. 7., 6.
- POGÁNY 1997** POGÁNY Ö. Gábor. *Tallós Ilona: Életmű katalógus*. Szombathely: DTPrint, 1997.
- POMOGÁTS 1976** POMOGÁTS Béla. „Magyar Műhely Párizsban”. *Magyar Hírlap* 9, 175. sz. (1976. júl. 25.): 8
- PONS 1971** PONS, Max, éd. par. „Visages de Jean Follain”. *La Barbacane* 9, 11–12. sz. (1971) (tirage limité numéroté, sur chiffon de mandeure).
- PRÉKOPA 2002** PRÉKOPA Ágnes. *Klasszicista órák – antik eredetű motívumok: Az óratok mint képi eredetű ábrázolások hordozója. Típusok és toposzok a klasszicizmustól a biedermeierig, a monumentalizáló szoborkompozíciótól a szerkezet mozgatta automata figurákig*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék, 2002.
- R.S. 1927** -R.-S. „Magyar írók franciául”. *Századunk*, 1927, 411–412.
- RAB 1926** RAB Gusztáv. „A bolond herceg és a nők: Elbeszélés”. *Világ*, 1926. ápr. 4., 37–38.

- RAB 1929a** RAB Gusztáv. „Bovaryné: Fantasztikus utazás a költészetből a valóságba és dokumentumok egy lángész munkájához”. *Vasárnap* (a Pesti Napló heti melléklete), 1929. okt. 13., 1–4.
- RAB 1929b** RAB Gusztáv. „Két leányarc: Kodolányi János könyve Athenaeum-kiadás”. *Az Est* 20, 78. sz. (1929. április 7.): 6.
- RAB 1930** RAB Gusztáv. „A rossz tábornok”. *Pesti Napló*, 1930. jún. 18., 2.
- RAB 1934** RAB Gusztáv. „Július és a nők”, *Pesti Napló*, 1934. nov. 27., 2.
- RAB 1936a** RAB Gusztáv. „Gwen ha du”. *Pesti Napló*, 1936. márc. 7., 5.
- RAB 1936b** RAB Gusztáv. „60.448 napjai a fehér házban: Riport azokról, akik «fehérben» járnak”. *Pesti Napló*, 1936. jan. 1., 17.
- RAB 1938a** RAB Gusztáv. „A kép címe: Nyugtalanság: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1938. márc. 20., 409–413.
- RAB 1938b** RAB Gusztáv. *Mentont ajánlanám: Regény*. Budapest: Singer-Wolfner, 1938.
- RAB 1944a** RAB Gusztáv. „Tanulmányút: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1944. júl. 22., 61–66.
- RAB 1944b** RAB Gusztáv. „A dragonyos: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1944. máj. 6., 516–517.
- RAB 1946** RAB Gusztáv. „Szent Mihály hegyén: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1946. dec. 7., 786–787.
- RAB 1947a** RAB Gusztáv. „Kelemen, a barátom: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1947. szept. 6., 223–224.
- RAB 1947b** RAB Gusztáv. „Anyák és fiúk: Elbeszélés”. *Új Idők*, 1947. nov. 8., 438–439.
- RAB 1948** RAB Gusztáv. „A pólya”. *Magyar Nemzet*, 1948. nov. 21., 6.
- RAB 1949a** RAB Gusztáv. „A hálátlanok”. *Magyar Nemzet*, 1949. jan. 12., 2.
- RAB 1949b** RAB Gusztáv. „Párisi szobrok”. *Magyar Nemzet*, 1949. jan. 30., 4.
- RAB 1949c** RAB Gusztáv. „A Hernád – Párisban”. *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 2., 2.
- RAB 1949d** RAB Gusztáv. „Teréz”. *Magyar Nemzet*, 1949. febr. 16., 2.
- RAB 1949e** RAB Gusztáv. „Petit Châtelet”. *Magyar Nemzet*, 1949. márc. 3., 2.
- RAB 1949f** RAB Gusztáv. „Quartier Latin”. *Magyar Nemzet*, 1949. máj. 6., 2.
- RAB 1949g** RAB Gusztáv. „Ki hogy látja?”. *Magyar Nemzet*, 1949. máj. 19., 2.
- RAB 1959a** RAB, Gustav. „Der Dragoner”. *Neues Österreich*, 28 Juni 1959.
- RAB 1959b** RAB, Gustav. *Voyage dans le bleu*, traduit du hongrois par Jacqueline DUPONT. Paris: Flammarion, 1959.
- RAB 1960a** RAB, Gustav. „Der Tod Ludwigs XVI.”. *Mannheimer Morgen*, 20 August 1960, 40.
- RAB 1960b** RAB, Gustav. „Der Tod Ludwigs XVI.”. *Berner Tagblatt*, 19 Juni 1960.

RAB 1960c RAB, Gustav. „Der Tod der alten Dame im Spital: Sie wandelte zwischen Himmel und Erde und wankte nicht”. *Nürnberger Nachrichten*, 2 Mai 1960, 24.

RAB 1960d RAB, Gustav. *Journey into the Blue*, translated from the French by Peter GREEN, London: Sidgwick and Jackson, 1960.

RAB 1960e RAB, Gustav. *Journey into the Blue*, translated from the French by Peter GREEN, New York: Pantheon Books, 1960.

RAB 1960f RAB, Gustav. *Keiner kehrt zurück: Roman*, übers. von Lukas ARN. Einsiedeln–Zürich–Köln: Benziger, 1960.

RAB 1961a RAB Gusztáv. „Szent optika: Regényrészlet”. *Katolikus Szemle* 13, 1. sz. (1961): 33–41.

RAB 1961b RAB, Gustav. „Der Kolding-Plan”. *Berner Tagblatt*, 8 Oktober 1961.

RAB 1961c RAB, Gustav. *Niemand keert terug: roman*, vertaald door Jenny WITSTIJN, Amsterdam–Antwerpen: Wereldbibliotheek, 1961.

RAB 1962a RAB Gusztáv. „A zárándok”. *Katolikus Szemle* 14, 3. sz. (1962): 198–204.

RAB 1962b RAB, Gustav. „Der Fuss des Dichters”. *Basler Nachrichten*, 2 Februar 1962, 7.

RAB 1962c RAB, Gustav. „Die Hälfte eines Paares”. *Basler Nachrichten*, 19 Januar 1962, 7.

RAB 1962d RAB, Gustav. „Frankreich gedenkt seiner großen Sohnes: Weitgespannte Vorbereitungen zum Blaise-Pascal-Gedächtnisjahr”. *Mannheimer Morgen*, 7 April 1962, 36.

RAB 1962e RAB, Gustav. „Der Fuss des Dichters”. In *Liebe... Reise und Friseure: Heitere Geschichten* von George MIKES, Gábor von VASZARY, Géza von BOLVÁRY, László BÉKEFFI, Hieronymus FENYVESSY, Gustav RAB, Alexander von UJVÁRY, János BÁRDI, Paul von SIKLÓSSY, 38–41. Bonn: Buch, [1962].

RAB 1963 RAB Gusztáv. „Magyar írók lelkiismereti válsága”. *Katolikus Szemle* 15, 1. sz. (1963): 6–29.

RAB 2019 RAB Gusztáv. *Utazás az ismeretlenbe*, s.a.r. TÜSKÉS Anna. Budapest: MTA BTK ITI, 2019.

RNL 1927 Révai Nagy Lexikona, 20. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1927.

ROMSICS 1990 ROMSICS Ignác. „Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között”. *Hungarológiai Ismerettár* 7. sz. (1990): 109–129

RÓNAY 1973 RÓNAY György. „A vén cigány franciául”. In RÓNAY György, *Fordítók és fordítások*. Budapest: Magvető, 1973.

RÓNAY 1982 RÓNAY László. „Kolozsvári Grandpierre Emil: Egy házasság előtörténete”. *Népszava* 110, 142. sz. (1982. jún. 19): 11.

RÓNAY 2004 RÓNAY László. „Egy hét: Szolgálat, Tetterő”. *Új Ember*, 2004. november 14., 6.

- RÓNAY–GUILLEVIC–GARA 1967** RÓNAY, György, présent. par–GUILLEVIC, Eugène–GARA, László, choix de poèmes établi par. *Ady Endre*. Budapest – Paris: Corvina – Seghers, 1967. Poètes d’Aujourd’hui n° 160
- ROSENBERG 1960** ROSENBERG, John. „In translation”. *Observer*, October 1960.
- ROUSSELOT 1966** ROUSSELOT, Jean. „A tiszta szenvedély leckéje”. *Irodalmi Ujság*, 1966. jún. 1., 1.
- RUDNYÁNSZKY 1956** RUDNYÁNSZKY István. „Attila újra Párizsban”. *Népszabadság*, 1956. január 15. 5.
- SADOUX 1960** J. SADOUX, *Rayonnement d’un tombeau Saint Martin de Tours*. Tours: Basilique Saint-Martin de Tours, 1960.
- SANDERS 1981** SANDERS, Ivan. „Selected Poems by Ágnes Nemes Nagy, Bruce Berlind”. *World Literature Today* 55, 2. sz., (Spring, 1981): 353–354. A Look at Chinese and African Letters.
- SÁRKÖZI 2011** SÁRKÖZI Mátyás. „A »Kegyenc« ősbemutatója Párizsban”. *Holmi* 1. sz. (2011): 46–50.
- SAUVAGEOT 1928** SAUVAGEOT, Aurélien. „Anthologie de la Poésie hongroise contemporaine”. *Revue des Études Hongroises* 6, 2–3. sz. (1928): 301–307.
- SAUVAGEOT 1962** SAUVAGEOT, Aurélien. „Magyar költészet francia fordítása”. *Les Relations franco-hongroises*, 1962, 225–238.
- SAUVAGEOT 1971** SAUVAGEOT, Aurélien. „Traduction française de la poésie hongroise”. *Nouvelles Études Hongroises* 6 (1971): 225–238.
- SAUVAGEOT 2013** SAUVAGEOT, Aurélien. *Souvenirs de ma vie hongroise*. Budapest: Collège Eötvös József ELTE–Institut Français de Budapest, 2013.
- SERES 1995** SERES Attila. *A Fény Városának szerelmesei: Anonymustól Adyig és tovább, napjainkig*, Népszabadság, 1995. július 19., 15.
- SERRY 2002** SERRY, Hervé. „Constituer un catalogue littéraire [article] La place des traductions dans l’histoire des Éditions du Seuil.” *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* Année 144 (2002): 70–79.
- SETON 1960** SETON, Hilary. „Short Reports”. *Sunday Times*, 16 October 1960.
- SM 1934** n. n. c. n. *Societatea de Maine* 4–5. sz. (1934): 68.
- SMITH 2005** SMITH, Richard C., selected papers ed. by. *Teaching English as a Foreign Language, 1936–1961: Foundations of ELT*. Vol. I. Abingdon: Routledge, 2005.
- SÓLYOM 1988** SÓLYOM Ildikó. *Megtörténhetett?* Szeged: JATE, 1988.

- SOMLYÓ 1963** SOMLYÓ György. „Egy különös vállalkozás margójára”. In SOMLYÓ György. *A költészet évadai*. Budapest: Magvető, 1963.
- SÓTÉR 1975** SÓTÉR István. „Irodalmunk a világirodalomban”. *Népszabadság*, 1975. ápr. 4. 23.
- STANDEISKY 1996** STANDEISKY Éva. „Hunok Londonban és Párizsban”. *2000* 5. sz. (1996): 59–62.
- STANDEISKY 2003** STANDEISKY Éva. „Illyés Gyula és a hatalom az 1960-as években”. *2000* 6. sz. (2003): 59–73.
- STAUDER–VARGA 1998** STAUDER Mária – VARGA Katalin. *Babits Mihály Bibliográfia*. Budapest: Argumentum–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1998.
- STELLA 1938** STELLA Adorján. „Ajánlom én is...”. *Színházi Élet* 28, 12. sz. (1938): 63.
- SÜMEGI 2000** SÜMEGI György. „Szalay Lajos argentínai periódusa (1948–1960)”. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyv* 39 (2000): 323–340.
- SZABICS 2012** SZABICS, Imre. „Aurélien Sauvageot et le Collegium Eötvös”. In *Notre sentinelle avancée: Aurélien Sauvageot et le Collège Eötvös József*, éd. László HORVÁTH et Brigitta VARGYAS, 23–29. Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2012.
- SZABÓ 1969** SZABÓ Béla. „Párizsi útijegyzetek: Részlet egy riportkönyvből”. *Irodalmi Szemle* 12, 5. sz. (1969): 413–425.
- SZABÓ 2002** SZABÓ Zoltán. „Levelek Zsuzsihoz: »Gara megölte magát«”, közli: ABLONCZY László. *Hitel* 7. sz. (2002): 33–42.
- SZABOLCSI 1967** SZABOLCSI Miklós. „G. L. emlékezete”. *Nagyvilág* 12, 5. sz. (1967): 737–739.
- SZABÓ–LŐRINSZKY 2018** *Problèmes de fond de la traduction littéraire / A műfordítás alapkérdései*, szerk. SZABÓ Dávid és LŐRINSZKY Ildikó. *Revue d'Études Françaises* No 22, 2018.
- SZÁSZ 2005** SZÁSZ Géza. *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie: XVIIIe–XIXe siècles*. Szeged: 2005.
- SZÁVAI 1990** János SZÁVAI. „Le temps des francs-tireurs: Rapports littéraires franco-hongrois entre 1920 et 1940”. *Cahiers d'Études Hongroises* 2 (1990): 7–13.
- SZÁVAI 2007** SZÁVAI János. „Illyés és Éluard”. *Magyar Szemle* 16, 1–2. sz. (2007): 26–38
- SZÁVAI 2013** SZÁVAI János. „A közvetítő szenvedélye: Gara László a magyar és a francia irodalom között”. *Magyar Szemle* 22, 5–6. sz. (2013): 100–113.
- SZÁVAI 2016** SZÁVAI Dorottya. „Gara László költészeti kánonja: Az Antologie de la Poésie hongroise-ról”. *Kalligram* 25, 2. sz. (2016): 63–68.

- SZÁVAI 2019** SZÁVAI, János. „Les Éditions NRF (Gallimard) et la littérature hongroise”. In *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l’Institut d’Études Littéraires de l’Académie Hongroise des Sciences, l’Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d’Études Françaises de l’Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7 Décembre 2018*, sous la direction de Anna TŰSKES, Elisabeth COTTIER-FABIAN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABO, *Revue d’Études Françaises* 2019/2, 139–145. Budapest: CIEF–Institut d’Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.
- SZÉCHENYI 2008** SZÉCHENYI Kinga. *Megbélyegzettek: A kitelepítések tragédiája*. Pomáz: Kráter, 2008.
- SZEGEDY-MASZÁK 2000** SZEGEDY-MASZÁK Mihály. *A Nyugat és a világirodalom (Elhangzott 1999. február 15-én)*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: MTA, 2000.
- SZÉKELY 1939** SZÉKELY Tibor. „Diana társadalma: Rab Gusztáv új regénye”. *Uj Idők*, 1939. máj. 15., 751.
- SZENTGYÖRGYI 1925** SZENTGYÖRGYI Ferenc. „Színház és zene: Megvalósítás útján az »Internacionális Színház«”. *Pesti Hírlap* 1925. okt. 10., 14–15.
- SzH 1910** n. n. c. n. *Színházi Hét* 8. sz. (1910): 11.
- SZIJJ 2002** SZIJJ Ferenc. „A teljesség emlékezete”. *Vigilia* 2. sz. (2002): 113–116.
- SZILÁGYI 1987** SZILÁGYI János. „Kassák Lajos kiadatlan levelezéséből”. *Népszabadság*, 1987. március 21., 14–15.
- SZILÁGYI 2009** SZILÁGYI Erzsébet. *A Lónyay Utcai Református Gimnázium és Kollégium története*. Budapest: Lónyay Utcai Ref. Gimn. és Kollégium, 2009.
- SZP. D. 1932** SZP. D. „Reinitz Béla szerzői matinéja”. *Népszava*, 1932. május 10., 6.
- SzSz 1947** n. n. „A »hunok« Párisban... Illyés Gyula és Cs. Szabó László tanácskozásai a francia írókkal”. *Szabad Szó* 49, 19. sz. (1947. jan. 23.): 2.
- SZÜLE 1995** SZÜLE Rita. „A magyar irodalom párizsi »nagykövetek«”. *Heves Megyei Hírlap* 6. évf. 11. sz. (1995. jan. 13.): 5.
- TAKÁCS 2012** TAKÁCS Gábor. *Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig*. Budapest: Kieselbach Galéria, 2012.
- THÉRIVE 1959** THÉRIVE, André. „Gusztáv Rab: Voyage dans le Bleu (Roman)”. *Flammes* nr. 91 (juillet 1959): 7–9.
- THINSZ 1968** THINSZ, Géza szerk. *Sex ungerska poeter: Modern ungersk lyrik i urval*. Stockholm: Bonniers, 1968.

- TÓTH 1943** TÓTH Béla. „Rab Gusztáv: Miért, Dániel?”. *Protestáns Szemle* 52, 5. sz. (1943): 159.
- TÓTH 1960** TÓTH László. „Rab Gusztáv új regénye”. *Katolikus Szemle* 12, 4. sz. (1960): 318–319.
- TOULOUZE–HANUS 2002** TOULOUZE, Henri–HANUS, Erzsébet. *Bibliographie de la Hongrie en langue française*. Documenta Hungarorum in Gallia 1. Paris–Budapest–Szeged: Institut Hongrois–Bibliothèque Nationale Széchényi, 2002.
- TTLS 1960** n. n. „Fiction”. *The Times Literary Supplement*, 28 October 1960.
- TTLS 1962** n. n. „Big Drum and Piccolo: A Room in Budapest”. *The Times Literary Supplement*, June 29, 1962, 473.
- TÜSKÉS 1982** TÜSKÉS Tibor. „A költő nyelvet választ [Illyés Gyuláról]”. *Népszava*, 1982. október 30., 10.
- TÜSKÉS 1998** TÜSKÉS Gábor. „Ősze András”. Budapest: Universitas, 1998.
- TÜSKÉS 1999** TÜSKÉS Tibor. „Kodolányi János”. Pécs: Pro Pannonia, 1999².
- TÜSKÉS 2001** TÜSKÉS Tibor. „Kodolányi János és Pécs”. *Pécsi Szemle* 4, 1. sz. (2001): 128–131.
- TÜSKÉS 2006** TÜSKÉS Tibor. „Emlékeim Kodolányi Jánosról”. *Új Forrás* 38, 2. sz. (2006): 101–104.
- TÜSKÉS 2015** TÜSKÉS Anna. „A cinóber piros madár: Bálint Endre, az illusztrátor”. *Orpheus Noster* 7, 2. sz. (2015): 29–54.
- TÜSKÉS 2018a** TÜSKÉS Anna. „Novellák Rab Gusztáv hagyatékából (1958–1963): Önvallomás, A kaszibai asszonyról”. *Tempevölgy* 10, 4. sz. (2018): 91–111.
- TÜSKÉS 2018b** TÜSKÉS Anna. „Rab Gusztáv és A párizsi gyors: A hagyatékban megtalált, eddig kiadatlan 1956-os regényről”. *Örökségünk*, A Nagy Imre társaság Időszaki kiadványa, szerk. BALAHÓ Zoltán és a Szerkesztőbizottság. 2018, 26–35.
- TÜSKÉS 2019a** TÜSKÉS Anna. „Rab Gusztáv Patak rózsája című regényéről”. *Orpheus Noster* 2. sz. (2019): 97–104.
- TÜSKÉS 2019b** TÜSKÉS Anna. „Rab Gusztáv és az Elveszett álláspontok”. *Vigilia* 2. sz. (2019): 121–126.
- TÜSKÉS 2019c** TÜSKÉS Anna. „Ismeretlen novella Rab Gusztáv hagyatékából: Szilva kisasszony”. *Somogy* 47, 1. sz. (2019): 50–75.
- TÜSKÉS 2019d** TÜSKÉS Anna. „A lepkész és az Afrika-vadász: Rab Gusztáv regényének természettudományos vonatkozásai”. *Élet és Tudomány* 74, 36. sz. (2019): 1126–1129.

TÜSKÉS–WILLIAMS–COTTIER-FÁBIÁN–SZABÓ 2019 *Les relations littéraires entre la France et la Hongrie au XXe siècle : Actes du colloque international organisé par l'Institut d'Études Littéraires de l'Académie Hongroise des Sciences, l'Institut français de Budapest et le Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd Budapest, 5–7*

Décembre 2018, sous la direction de Anna TÜSKES, Elisabeth COTTIER-FABIAN, Bénédicte WILLIAMS et Dávid SZABO. Budapest, CIEF, 2019. *Revue d'Études Françaises* 2019/2.

Budapest: CIEF–Institut d'Études Littéraires du Centre de Recherches en Sciences Humaines, 2019.

TV 1927 n. n. „»A hattyú« a párizsi Odeonban”. *Tolnai Világlapja*, 1927. febr. 16., 54.

ÚE 1957a n. n. „A Magyar Püspöki Kar közös körlevele: Amit Szent Erzsébettől tanulhatunk”. *Új Ember*, 1957. nov. 24., 1.

ÚE 1957b n. n. „Ünnepi szentmise Szent Erzsébet emlékezetére”. *Új Ember*, 1957. dec. 1., 1.

ÚE 1963 n. n. „Franciaországi levél Rab Gusztáv haláláról”. *Új Ember*, 19, 13. sz. (1963): 1.

ÚE 2000 n. n. „Mindszenty és az angol színész”. *Új Ember* 55, 41. sz. (2000. okt. 8.): 5.

ÚMÉL 2004 *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, 5, főszerk. MARKÓ László. Budapest: Magyar Könyvklub, 2004

ÚMIL 1994 *Új magyar irodalmi lexikon*, 3, főszerk. PÉTER László. Budapest: Akadémiai, 1994.

UNGVÁRI 1963 UNGVÁRI Tamás. „A világirodalom új értékeléséhez”. *Filológiai Közöny* 9, 3–4. sz. (1963): 307–314.

V 1945a n. n. „Két könyv megsemmisítését javasolja a könyvkiadók igazolóbizottsága”. *Világ*, 1945. jún. 2., 4.

V 1945b n. n. „Rab Gusztávot öt évre eltiltották az újságírástól”. *Világ*, 1945. nov. 16., 3.

V 1946 n. n. „A fasiszta sajtótermékeket vizsgáló bizottság...”. *Világ*, 1946. júl. 27., 2.

V. T. 1977 V. T. „Meghalt Korolovszki Lajos”. *Magyar Nemzet* 33, 235. sz. (1977. okt. 6.): 5.

VALLOTTON 2004 VALLOTTON, François. *Les Editions Rencontre: 1950–1971*. Editions d'en bas, 2004.

VARGA 1939 VARGA Nándor Lajos, szerk. *Az O. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola grafikai osztályának munkáiból 1938–1939, A grafikai osztály VI. kötete*. Budapest: O. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola, 1939.

VÁRKONYI 1942 VÁRKONYI Nándor. *Az újabb magyar irodalom*. Budapest: Szukits, 1942.

VÁRKONYI 2006 VÁRKONYI Tibor. „Gara Laci, a magyar irodalom prófétája”. *Népszava*, 2006. július 22., 3.

- VIRÁG JUDIT 13. AUKCIÓ** *Virág Judit Galéria 13. Tavaszi Aukció: 2003. április 12.*
Budapest: Virág Judit Galéria, 2003.
- VIRÁG JUDIT 39. AUKCIÓ** *Virág Judit Galéria 39. Téli aukció: 2011. december 18.* Budapest:
Virág Judit Galéria, 2011.
- VIRÁG JUDIT 6. AUKCIÓ** *Virág Judit Galéria 6. Téli aukció: 2000. december 1.* Budapest:
Virág Judit Galéria, 2000.
- WAOLSH 1960** WAOLSH, Chad. „Man Born Again On a Desert’s Edge”. *New York Herald Tribune*, 27 November 1960.
- WÉBER 1982** WÉBER Antal. „Kolozsvári Grandpierre Emil: Egy házasság előtörténete.”
Népszabadság 40, 135. sz. (1982. jún. 11.): 7.
- WOLFRAM 1983** WOLFRAM Ervin. „...hagyományaink nemzetközileg előkelő helyezéshez juttatták Magyarországot”. *Magyar Tudomány – A MTA Értesítője* 90, 1. sz. (1983): 37–40.
- ZEMAN 1969** ZEMAN László. „Egy fordításkötetről”. *Irodalmi Szemle* 3. sz. (1969): 228–234.
- ZIMÁNDI 2017** *Naplójegyzetek Kodolányi Jánosról. 1952. szeptember–1969. december.*
Kodolányi János és Zimándi Pius István levelezése, összeáll. Zimándi P. István. Budapest:
Szt. István Társulat, 2017.
- ZIMÁNÉ LENGYEL 1995** ZIMÁNÉ LENGYEL Vera. *Nemes Nagy Ágnes válogatott bibliográfia.*
Budapest: Új Kilátó, 1995.
- Zs. J. 1938** Zs. J. „Mentont ajánlanám: Rab Gusztáv regénye”. *Új Idők*, 1938. febr. 27., 311.